

Худийманъ
Газиръ

Досомдъ

Худийманы
Глазур

Дэсома

ПОВЕСТЬ
ОЧЕРКЛЕ
ЭСГЕ ТЮШЮРЮУЛЕ

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю
Черкесск 1990

84 (2 Карач.) — 4
X 98

Китабны суратларын **Выков А. Х.**
салгъанды.

X $\frac{4702280100 - 70}{M 159(03) - 90}$ 64 — 90

ISBN 5 — 7644 — 0277 — 8 © Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1990

Дэсигийтиккэ кертими

САКЪЛАУ

Каждый из нас кого-то потерял в годы войны, и боль утраты передается от поколения к поколению.

О. Лагифи

АЙЫРЫЛЫУ

1941 джылны июнь айы эди. Тауусулуб баргъан кюмюш оракъча, ай Огъары Теберди элни башындан мугур джарыкъ себелейди. Акъ булутчукъла тауланы джитилерине къонуб къалкъыйдыла. Къобуб келген сууну тауушу ёзенде кечеге шошлукъну бузады. От джарыкъ чыкъгъан хазна юй кёрюнмейди. Тёбен эл табада, джаллыны сезген болурла, итле кызыу-кызыу юредиле. Тауукъланы биринчи кычыргъанлары эштиледди.

Заман джассыдан озса да, эртденбла къарнашымз аскерге ашырлыгъыбыз себебли, бизни юйюрге киши да джатмагъанды. Военкоматда келген билдириу къагъытны эл Советни тамадасы Гитчебала Муху ауушну тюбюнде Шобайдакъ Чатда джылкъы кютген Ахматха табдыр деб, Суусузлада биченликлени къоруучу Багъырчы улуна аманат этиб ийгенди.

Кечени ауурлугъу кетсе да, къачан келеди деб, аллына къараб турабыз. Гитче патеген лампачыкъны мамукъ ёзеге, джалын эте, адаргы джылтырайды. Анам, анга джууукъ олтуруб, къарачай къойну джю-

нюнден этилген темир бетли кийиз бёркню кебден алыб, шайтан чалыу тигеди. Мени уллум Маджит сахтиян чарыкълагъа джау сюртеди. Аны абаданы Мухаммат отха отунла салады. Мен Ахматны ышым бауларыны кюмюшчюклерин тазалайма.

Чолпан джулдуз Юйле Башы къар тауну тѣппесине келирге, ат аякъ тауушла чыкъдыла. Арбазда тагъылыб тургъан Бойнакъ, кесин сынджыргъа уруб, хырылдаб, ачы таууш этиб чабады. Анам да, мен да эшикге гузаба чыкъдыкъ. Ахмат алда, атам да ызындан коридоргъа ёрлеб келедиле. Биз экисин да къучакъладыкъ. Ахмат мени къойнуна алды. Анам, аны къаты къучакълаб, джылады. Атам эштиб, ушатмай:

— Къой энди, аман джора этме. Таукел болуб, учунуб келген сабийни бузма, — деди.

— Джылама, анам, Османни аскерге ашыра башлагъанларында да тилеген эдим, аны къоюгъуз да мени джиберигиз деб, алай а сабийсе алкъын деб, унамай къойгъан эдиле.

— Да энтда толмагъанды сени онджети джылынг. Сабий болмай несе? — деди анам.

Юйге кирдик. Ахмат къарнашчыкъларымы эркетеди. Мени, къойнуна алыб, этиучюсуча, ёрге атыб ойнатады, кёзлерими, джаякъларымы уппа этеди.

Анам тепсиге бишиб тургъан гардош хычынланы джангы чайкъалгъан акъ джау бла салды. Ол этиучю хычынладан татлы мен ёмюрюмде джукъ ашамагъанма. Бышлагъы, гардошу, соханы, тузу мардада болгъаны ючюн болур эди аланы татлы болгъанлары. Ашаб бошаб, ызындан агъач аякъ бла чайкъалгъан айран ичдик.

Атам къошдан Ахматны ашырыргъа деб союб келтирген къойну этин анам эки абадан чоюннга бѣлюб, отха асды.

Барыбыз да узакъ джолгъа кетиб баргъан къарнашымы бирер затын хазырлаб кюрешебиз. Атам бычагъын билейди. Анам кийимлерине итиу урады. Мухаммат къагъыт, къалам излейди. Маджит гыбытчыкыгъа джуурт къуяды. Мен анама болушама. Кеси уа, Осман аз письмо джазады да анамы джюреги кыйналыб турады, мен дженгил-дженгил джаза турурма, деб онджети таза тефтерни, къагъытха чырмаб, армакъгъа салады.

— Ахмат, тур да таянчы, джаным, танг атыб къа-

лады, кёзюнге джукъу кирмегенлей, — деб анам къайгъырады.

— Огъай, огъай, джангыз бюгече тюлмюдю сизни бла бирге турлугъум. Кёзюм кыйыб къалай джукълаб къалайым, тансыгъымы алмагъанлай джатыб къалсам, артда эсеме тюшгени сайын кыйналгъанлай турлукъма.

— Бир да кзуруса да джангыз бир сагъатчыкъ къалкъы, бала.

— Алкъын Назирчик да джатмагъанды. Ол алай тургъанлай, кёзюм кыйыб, къалай джатайым?

— Ол да джат, сен да джат. Тамбла нёгерлеринги ичинде мышау болуб баргъандан эсе. Тур джаным, бала, айтдырма.

— Да сора джашчыкъ бла таянайым сени орундугъунгда, — деб Ахмат, мени кюйнуна кысыб, анам бла мен джатыучу къара бояулу, сеткалы темир орундукъгъа джатды.

Атам, юсюне джамчысын джабыб, башына джабагъы джастыкъны салыб, кийиз джайылыб тургъан тапчаннга таянды. Анама уа тынчлыкъ кыйда. Аны кечелери къачан да узун болмаучан эдиле. Джюн тарай, чепкен согъа, тери ийлей, эски джамай чыгъа эди таннга. Азмыды дейсе джети улан бла бир кыыз табхан элчи ананы иши. Бюгече аны кыйгъысы, джумушу артыкъ да кёбдю. Бир джашы аскерде тургъанлай, экинчисин аны ызындан ашырыу анама бютюн кыйын тийгенди. Эм тамада къарнашым Осман, Польша бла кърал чекде аскер кюллугъун бошаб, юйге кыйытыргъа юч ай къалыб турады. Уруш чыгъады деб къркыгъандан анамы джюрегинде джана тургъан от энди ёртен болгъанды.

Дунияда кыйгъы кёб. Ала алгъы бурун ананы джюрегинде орналадыла. Анам бизге кыйгъыра, джарсый, кесин унутуб джашайды. Кёзлеринден бурчакъ тама турса да, ол кечени кече узуну тынчлыкъ табмайды. Биз джатханыкъда да тюрт-мюрт эте къалды.

Бир заманда, асыры бек ауругъандан, терлеб, кюйюб, бишиб уяндым. Кёзлерими ачыб къарасам, танг джарыб келеди. Анам бизни бла джатыб тура. Кёлгини кюмюш токмакъ тюймечиги тешилиб, джагъасыны кези эки джанына кетиб, сол эмчеги эсленеди. Ахмат алкъын тюк чыгъа башламагъан чыммакъ

джаягъын анамы сютю къуругъан эмчегине салыб, татлы къалкъыйды. Танг джарыкъда бир-бирлеринден тансыкъларын алалмай тургъан анам бла Ахмат, ёлсем да эсимден, джюрегимден, кетерик тюлдюле.

Дунияда эмчекден сыйлы, андан багъалы не барды. Аны сютюн ичиб ёсгенди бютеу адам улу. Анала сыйлы тилеклерин эмчеклерин чыгъарыб айтыучандыла. Ана разы болмаса, эмчеклерин чыгъарыб, быладан ичген сютюнг харам болсун! — деб къаргъайды. Таулулада андан ауур къаргъыш джокъду.

Терезеден танг джарыкъ тегюлсе да, анамы уятыргъа кезюм къыймады. Ол кюзогъалыб къалыр деб асыры къоркъгъандан, башымы джууургъанны тюбюне салдым. Ай медет, анам уянды да къалды. Ол, Ахмат джаягъын кекюрегине салыб, джукълаб тургъанын сезгенлей, уятыб къояма деб асыры къоркъгъандан, кезлерин къысханча этиб къойду. Бир кесекден, Ахмат да, анам да уяндыла.

— Ахмат, джаным, быладан ичген сютюнг бла тилейме, джашырма да бир айт, кесингми бараса, огъесе военкоматмы иеди сени аскерге? — деб анам, эмчеклерин чыгъарыб, сорду. Ахмат, анамы джюреги къыйналлыкъды деб, джашырыб тургъанын айтмай болалмады.

— Да сора джангыз бир джылчыкъны тезсенг а, бир да кзуруса да онсегиз джылынг джетиб барыр эдинг. Къайда болса да джукъларса да аякъ тюбюнде къалырса да кетерсе, джаным.

— Иште мен кишиден артха къалмайма, сора аскерде нек артха къаллыкъма. Джылкъы кютюде, бичен чалыуда, отун этиуде, айтсынла, кимди мени озгъан. Уллу кишиле бла тенгиге саналама, таб айтдырмай къоймай эсенг, аладан эсе мени этгеними бек джаратадыла колхозну тамадалары, башхала да.

— Осман ызына келгинчи сабыр этсенг, иги болукъ эди. Ансы джангыз атангы ишлегени бизни кечиндиралырма? Кересе да была да алкын ууакъдыла, джаным, — деб бизни кергюздю.

— Къоркъма, анам, кёб турмай Осман да, мен да сау-саламат къайтыб келирбиз.

— Алай эсе, таб кесинг баргъанынг ашхыды, бичеу ийгенден эсе. Алай а сакъ бол, джаным. Уллу келлю болургъа джарамайды. Хар заманда да бек анасы джыламаз, дейдиле. Мен айтханны унутма. Ана джур-

тунгу, кёзюнгю гинджисинча, алай сакъла. Джигит бол. Джигитден ёлюм да къоркъады, душман да къа-чады, дейди халкъ.

— Къоркъама, анам, мен сени уялтмазма. Къралымы сыйын, Минги Тауну тёппесинде къарча, таза сакъларгъа сен ичирген сют бла ант этеме, — деб анамы кёзлерине къараб, кёкюрегине башын салды.

— Къозгъалыгъыз, джумуш кёбдю, — деди атам, эшикден кире келиб. Ахматны эсине тюенене къошдан тюшюб келе джолда табхан белибауу бла ичинде 67 сом ачхасы болгъан бочха тюшдюле. Ол ала кимникиле болгъанын билмейди. Къайсы эсе да бир ала-чола хапар айтханды, Шобайдакъ Чатдан келе тёбен элчи Джабалакъ улу тас этиб кетгенди деб. Аны тюзюн билмей кетерге излемейди Ахмат. Ол эрлай къобуб, кийиниб, арбазгъа чыкъды.

Анам да, мен да къобдукъ. Ётген кече анамы эм узун, эм къысха кечеси эди. Тангны къызгъылдым джарыгъы бла кёксюдюм чарсдан ёзен толгъанды. Анам ушхууур къайгыгъа кирди.

Ахмат, атамы къарнашындан туугъан, кесини джан тенги Абул-Керимни чакъырыб, джолда табхан затларыны хапарын айтды.

— Ахмат, къойчу къайгынгы. Элге джайылыб, кимни неси тас болгъанды деб сорубму айланникъса, джолгъа тебреб тургъанлай. Не уа къайдан билесе керти Джабалакъ улунукъула болгъанларын? Андан эсе, олтур да, тансыгъыбызны алма къой, — деб, анам, къарт анама къараб кёз къысыб, накъырда этди.

— Анам, алай къалай айтаса? Сора биреуню хакъын несине табдырмай кетсем, мен ызыма сау къайтамамы?

— Огъай, огъай накъырда этеме, бала. Аллах сакъласын, киши хакъдан суймезим джожду. Абул-Керим да, сен да тёбен элге барыгъыз да соруулагъыз, — деди анам.

Экиси да, бир-бири ызындан чыгъыб, арбазда джерлениб тургъан къара тору атлагъа миниб, орамны энишге айландыла. Атланы наллары от чакъдыра туурадан ташайдыла.

Кёб турмай, джашла къайытыб келдиле. Юйге кир-кирмез, къууанч тыбырлы болуб, Ахмат хапар айтды:

— Керти да Джабалакъ улунукъу кёре адим мен

табхан затла. Барыб соргъанлай, белибауну ненча кю-мюшю, бочханы ичинде къаллай бир ачхасы болгъанын айтыб къойду. Энди мен тынчлыкълы болуб кетеме.

— Иги этдинг, иги джаш сен, иги джаш, — деди анам. Къарт анам Берихан да билдирди разы болгъанын:

— Нечик иги болду, аллах ючюн. Халал юйдегиге харам хакъ джарашырыкъ тюлдю.

Учуб баргъан заман бютюн хатерсизди. Бир сагъатдан тѣбен кѣпюрню къулагъына военный столну тамадасы Харбат улу айтхан джерге барыргъа керекди. Ахматны джюрегине энтда тынчлыкъ бермеген бир зат барды. Ол да неди десенг, беш джыл болгъан заманчыгъында кюйюб ѳлген джангыз эгешчигибизни къабырчыгъына бармагъанды. Нурсиячыкъны къапкъара бурма чашчыгъы, чыммакъ бетчиги, джуддузчукъла джаннганча, дугъум кѣзчюклери кюндюз кѣзюне, кече тюшюнде кѣрюнюб турадыла. Ахмат, бузоу къыстай барса да, джылкъыдан келе турса да, къызчыкъны къабырчыгъына къайытмай къалмагъанды. Джайлыкъгъа тебресек, Муху Башында, Азгекге джолну къысхасы огъары кѣпюр бла, тѣгерек айланыб барыучан эдик. Алайсыз Ахмат унамай эди:

— Келигиз Нурсиячыкъны къабырчыгъыны къаты бла барайыкъ. Ол хар озгъаныбыз сайын ызыбыздан къараб тура болур. Джангыз кесчиги болур харибчик, — деучен эди.

Анам кѣб кере айтыучан эди, дуняда аны джюрегин Нурсиячыкъны ѳлгенича джукъ эритмегенин. Ахмат аны туура уллусу болгъаны ючюн болур эди, бир да кемсиз сюе эди.

Биягъы Абул-Керим бла Ахмат, кишиге да билдирмей, атла бла къабырлагъа кетдиле. Къызчыкъны сагъыннганы сайын анам бек къозгъалыучан эди да, аны ючюн баргъанын билдирирге излемеди.

Атланы къырдышда кишенлеб, Ахмат аллында, Абул-Керим да ызындан, хунаны башы бла тюшюб, акъ чагъыб тургъан эрик терекни къатына бардыла. Алгъы бурун ала атамы атасы Къойчуну, андан со-ра Нурсиячыкъны къабырчыгъына гокка хансчыкъла салдыла. Ахмат къабырчыкъны эки къолу бла къучакълаб, эринлери къалтырай: — Сау къал, джангыз

эгешчигим. Рахат джукъла, юйдегибизни джангыз къарылгъашчыгъы, джана келиб джукъланыб кългъан джулдузчугъу, — деди. Джюрекни теренинден чыкългъан сёзле Абул-Керимни да джылатдыла. Ахмат кете башлагъанында, къабырчыкълны юсюнде кеси орнатхан кызыл гокка хансчыкълны уппа этиб, уучу бла бир топракълчыкъл алыб къл джаулукълчугъуна тюйюб, мамукъл габрасыны ичинден тигилген кёлюрек хурджунуна салды. Экиси да, ызларына кълрай, акълырын чыгълыб, атлагъла миниб ызларына келдиле.

Атамы кълрнашлары Харшым бла Ахлау, юй бийчелери Апуа бла Джандет, кълрт анам, атам, хоншуларыбыз Гогушай, Ингил, Кермахан тепсини тёлере гине олтуруб, Ахматны ашырыгъла аталгълан кълрмацлыкълдан кълбадыла. Харшым, Ахматны кълатына чакълырыб, алгълыш этди:

— Иги джолгъла бар! Сау-эсен кълйыт! Эркишини баш борчу Ата джуртун сакъллауду. Ата джурт, Ана джурт да дейбиз. Атанг да, ананг да, туугълан кълралынг да бирди. Сен кълралынгы душмандан кълоруулай эсенг, атангы, анангы, бизни барыбызны да сакъллайса. Аны унутма. Кеси разылыгълынг бла бараса да, кълуанч бла кълйыт. Джолунг кенг, джарыкъл болсун!

— Атам, анам, джууугълум, тенгим, Харшым айтханнга джууабха бир-эки сёз: Кавказымы эм мийик, эм сыйлы Минги Тауу бла ант этеме Ана джуртуму джаудан сакъларгъла. Ёлсем да сизни бетигизни уялтмазгъла сёз береме! — деди Ахмат.

Ауруб тургъланым себебли, мен юйде кълалдым. Кълалгъланла барысы да Ахматны ашырыргъла барадыла. Эм бек суйген кълрнашым, орундукулну аллына келиб, мени кълаты кълчакъллаб, кёллерими, джаякълларымы уппа этди. Мен да аны, уккаш этиб, тилим бла джаладым.

Барысы да гузаба чыгълыб кетдиле. Мен орундукълда сыртымдан джатыб сагълыш этеме. Арабин, энди мен Ахматны кёлрюкмеми? Аскер деген не затды экен? Мен кълрнашларым андадыла деб махтаныб турлукълма. Нек десегиз, джети джылым да толмагъланды. Аскерни не болгъланын да билмейме. Сагълыш эте келиб, энди мен Ахматны кёлрмей кълалсам а деген кълйыгълы джюрегими талаб башлады. Сора секириб

ёрге кьобуб, башыма акъ кийиз кьалпакъчыгъымы да кьаблаб, джалан аякълай чабыб кьапхакъчыкъдан тюшдюм. Орамны энишге атылыб баргъанлай, башым тегерек айланыб, юйле, таула кьайры эсе да кетиб тебregenча болдум. Шабатланы кылыч агъачлагъа джетиб олтурдум. Мен баргъынчы джашланы Миколян-Шахаргъа ашырыб иедиле деб кьоркьуб, чабыб башладым. Мен Намыслыны тюкенине джууукълашыргъа онг джанымдан эки ит чабдыла, алай болса да хата этмедиле. Эл Совет бла уллу тюкенлени кьаты майданда кьолларында кьармакъ чыбыкълары бла келе тургъан алты джашчыкъ, аллымы тыйыб, туююшюрге чурум излейдиле. Кьююгъуз, мен сизге тиймейме, сиз да кюрешмегиз мени бла, дейме. Айтсанг айт, тишлери кичиген кючюклени тыяллыкъмыса сора. Кими джумдурукъ бла, кими таш бла, кими чыбыкъ бла урады. Дагъыда тиледим, кьююгъуз, кьарнашымы аскерге ашырыргъа барама, кеч болады, кьералмай кьаллыкъма деб. Унамадыла. Ай анагъыз бергенни тегерикле уа, не бек ачыу этдигиз деб, тартмамы тешиб, юслерин джибитиб башладым. Сора ол мени тарбуууннга тыйыб тургъан «джигитле», кычырыкъ-хакхай эте, кьачыб тебретиле. Тюкенни кыбыла таба джанында уллу базар агъачны юсюнде олтуруб, Капруч улу, Ючтюк улу, Бююнсуз улу, мени таба кьараб, харх этиб кюледиле. «Нечик ашхы этдинг, итден туугъанлагъа. Мындан кьараб джюрегибиз джарыла тура эди. Биз чабхынчы кесинг илгизлик этдинг», — деб Капруч улу кюледи. Мен а, уялгъандан Кастаны ююю таба кьарай, ашыгъыб атлайма. Итни кьуйругъуна суу кирмей джюзюучю болмаз деген сёзлени Ючтюк улу, сейирсиниб, эсине тюшюреди. Кесим да тамаша бола барама. Башха заманда ёмюрде да келлик туююл эди быллай лагъым мени эсеме.

Бийболатны туураларына джетиб кьарагъанымда, кёпюрню эки джаны, кьара агъашча, адамдан толу. Теберди кьобан кьутургъанды. Аны кьап-кьара толкьунлары ташны, агъачны да алыб келедиле. Сол джаныма айланыб кьарасам, сууну аргъы джагъасында Махсютню юююю аллында терек бачха, тубюн суу ашаб, джаргъа кьуюлады. Юслеринде кёгетлери бла мазаллы терекле толкьунлагъа тюшедиле. Сууну юсюнден джерк терекле, анда-мында кюрт юзюлген заманда джыйылыб тургъан шындык келгенни учу,

кыйыры джокъду. Мен атылыб кёпюрню кёулагъына джетдим. Сууну ол джанында, уллу кёпюр бла Гидам сууну арасында Харбат улу, аскерге барлыкъ 20 джашны тизиб, ары-бери буругъа орусча команда бериб, юрете турады. Мен бедженни юсю сюремге атлай башлагъанлай, кюнчыкъгъаннга бурулургъа буйрукъ берди. Дагъыда эрлай кюнбатханнга айландыла джашла. Ахмат а, мени эслеб, къайгъылы болгъандан кёзлери менден башха затны кёрмей, атын айтыб кычыргъан ауазымдан сора джукъ да эштмей, бери бурулгъанлай къалды. Аллыма силкиниб, кёпюрге джууукъ барсам, бедженни ичине суу кириб, тюрюн ашаб, аллымда тешик. Арлакъ къарасам, кёпюрню башы бла адамны инчигине джетер чакълы суу бара тура. Не болса да болсун, Ахматны энтда бирчик къучакълайым деб, кириб башлайма.

— Оу, мен джарлы, мен хариб, кимни баласы эсе да ююю кёуруду, оту кёмюлдю. Чаба киригиз, марджа! — деб тиширыу ауазла чыгъадыла. Ахмат, мен суугъа кетиб къалады деб асыры къоркъгъандан, аллыма мыллыгын атыб тебреди.

— Ай эки эшигим кёуругъан, бирин отха, бирин суугъа кёмергеми башладым, — деб анамы джылагъан тауушу чыкъды. Кёпюрню арасында джетиб Ахмат мени кёйнуна алды. Къычырыкъ эте тургъан джамагъат тынч болду. Алай а Харбат улу, Ахматха сормагъанлай чабханы ючюн хыны этди. Мени анама узатыб, Ахмат чабыб барыб орнуна сюелди. Биягъы киши джекиргенин тохтатмады.

— Боллукъса, энди орнунгу таны, — деди къайсы эсе да. Алай болса да ол кызгъандан кызыб барады. Ауuzu от чагъа тургъан кишиге:

— Энди мындан кёб джюрегими джарма. Сен адам тюлмюсе? Нек этесе аллайла? — Джылы джетмегенлей, учунуб, талпыныб кетиб баргъан балама нек кёутураса? — деди анам.

— Сени джашынга иш этиб, отправакагъа повестканы мен этдиргенме. Эталлыгъынгы аяма, — деди Харбат улу.

— Огъай, тюз айтмайса. Мени сен джибертмейсе. Мен кеси разылыгъым бла барама, — деди Ахмат.

Ахмат сютюн ичген Гапаны къатыны Уркъуят, Гогушай, Ингил, Кермахан Харбат улуна айыб этиб сёлешди.

Гитчебала джашланы ашыкъдырды. Ала, адамлары бла саламлашыб айырылыб, арбалагъа минедиле. Ахмат саламлашыуун къарт анамдан башлаб мени бла бошады. Эм артда мени къойнуна алыб, кёзлерими джаякъларымы уппа этиб:

— Ёлсем да мен сени унутурукъ тюлме. Сен да унутма мени, — деб, къол булгъай, чабыб барыб ардагъы арбаны арт джанында биченни юсюне олтурду. Мен башым бла хо дегеними билдиридим. Асыры джыларым келгенден ауузум бла джукъ айталмадым. Сора кесими тыялмай, джылаб къойдум. Ахмат да, анам да джыладыла.

Арбачыла сыбыртхыланы чакъдырыб, арбала Гидам кёпюрчюкню аргъы джанына ётдюле.

— Иги джолгъа барыгъыз! Къууанч бла къайтыгъыз! — деген тиширыу ауазла чыкъдыла. Киши орнундан тебмей турады. Къатынла джылайдыла. Арбала, Хаджимауканы Джарындан ёрге чыгъыб, Атчабхан тюзню энишге айландыла. Къараб къарагъынчы ала Гымылдык Аягъына джетиб, ёзенни тарына ташайдыла.

Узун бойлугъа тартхан, кенг джауорунлу, субай сюекли къарнашым. Хар неси да, адам былай болсун дерча, ариу ишленнген эди. Кенг мангылайы, бал бетли чачын артына тараса, бютюн сейир эди. Къуу да болмагъан, токъгъа да саналмагъан, алкъын тюк чыгъа башламагъан джаякъла, таб ишлеген, онг мюйюшюнде гитче бармакъ джабарча аз эсленнген темиреу ызчыгъы болгъан ариу сакъал, алагъа тартхан кёксюлдюм огъурлу кёзле, джити къарасанг, халиси ариу болгъанын, акъылын, адамлыгъын да таныта эдиле. Кенг мангылайгъа къанат берген, тамам мардада, узун да, къалын да болмагъан къашла кёз башлары бла эки джанына учунуб турадыла. Бурну тюз, ариу эди. Ол не кенг, не узун, не джукъа болмай, бир сейир къарам бере эди сыфатына. Эрилери да, адам къолу бла ишлегенчадыла, деучен эдиле таныгъанла барысы да. Къысхача айтсам, чырайлыгъа санала эди. Аны ючюн болур эди, юсюне не кийим кийсе да джарашыб къалгъаны. Башында темир бетли кийиз бёркю, юсюнде кёксюл схарладан галефе кёнчеги, халы тюймеси, илгиги болгъан кёлеги, белинде кюмюш белибауу, тышындан джангы мамукъ габырайы. Аягъында сахтиян чарыкълары бла ышымла.

Ахмат кёзюмю аллында турады. Аны сьфаты кюн-
дюз тюнюмде, кече тюшюмде кёрюнеди. Къайры бар-
сам да биргемден айырылыргъа унамайды. Сурат са-
ла билсем, туура кесин салыб къоярыкъ эдим. Алай
а меннге суратчы болургъа буюрулмады. Сёз бла уа
сурат салгъан къыйынды.

ДЖОЛДА

Июнну онекисинде Микоян-Шахарда кюнню исси-
лиги адамны мыйысын къайнатырча эди. Терекледе
сынгар бир чапракъ къымылдамайды. Таш джолла
къызгъандыла. Адамла салкъыннга къачадыла. Те-
бердичиле келгенлеринде, военкоматны аллы адамдан,
арбадан толу эди. Элледен келген джашланы узун бой-
лу офицер, атларын, тукъумларын айтыб, мекамны
ичине чакъырады. Кёзюу тебердичилеге джетди.
Джашла бир-бири ызындан ачылыб тургъан эшикден
кириб барадыла. Ахмат, анамы кеси джангыз къал-
гъанына къайгъыра, ызына къарай атлайды.

Артмакъланы сакълаб тургъан анам бу шахарда
джашагъан келинчикге, тамада къарнашым Османны
юй бийчесине тюберге мурат этеди, Ахматны туугъан
джылына шагъатлыкъ этген къагъытын алыргъа деб.
Джылы джетмегенин кёрсе, военкомат ызына къайта-
рыб къоярыкъды деб базады. Алай а ишни къаты кё-
зюуюдю. Келинчикни джибермезле деб къоркъады.
Къыйын сагъышла башын талай тургъанлай, арадан
кесек заман озуб, Ахмат чыкъды. Аны таукел джю-
рюшю, бетинде, кёзлеринде ьшарыуу джюрегинде
къууанчын танытады.

— Не дейдиле, бала? — деб сорду анам.

— Алдыла. Саулугъум игиди дейдиле.

— Джылынг джетмегенине уа не айтадыла?

— Мени сюегим, къарыуум аладанмы кемди со-
ра? — деди Ахмат, анамы джюрегин джабсыра.

— Ненча сагъатда тебрериксиз?

— Ингирде сагъат алты бола. Алкъын заман бар-
ды.

— Да сора келинчикге бир барайыкъ, — деди анам,
мыдахлыгъын, къайгъысын джюрегине сыйындырал-
май.

Ахмат, артмакъларын нёгерлерине аманат этиб,

экиси да исси кюнню тубюнде келинчикни ишлеген джерине, илму-излем институтха атландыла. Кёбден бери кёрмегени ючюн болур, Ахмат келинчикге тубеб, саламлашыб кетерге мадар болгъанына бек къууанды. Анам а, излеген къагъытын табмай къалырма да деб, къайгъыра барады. Къараб-къарагъынчы таш орамчыкъ тауусулуб, мийикбаш юнню ючюню этажына ёрледиле. Эшикни ачыб къарагъанлай, келинчик, къууанч тыбырлы болуб, эки къолун джайыб: — Былагъа къара, къайдан чыгъыб къалдыгъыз? — деб къучакъларгъа мыллык атды. Саламлашыб бошагъанлай, анам нек келгенлерин айтды. Алай болса да институтну директору, терк керек болгъан ишни эте тургъаны себебли, келинчикни джиберирге унамады. Анам мыдахланды. Ахмат а кёргенине разы болду. Келинчик кесек заманчыкыгъа бошлукъ берилмегенине кыйналгъандан джылады. Ол Ахматны бойнундан къаты къучакълаб:

— Иги джолгъа бар, джаным! Джаза тур, унутма. Адресинги къарнашынга да джиберирме, — деди. Анам да, Ахмат да басхычладан ызларына къараб, джылай тургъан келинчикге кёл эте, тюшюб кетдиле.

Ала военкоматха джетерге кетер заман джууукълашыб къалды. Анамы ышаныуу оюлду. Ол туугъан джылыны къагъытын кёргюзгенлей, джылы джетмеген джашымы аскерге алмай къоярыкъдыла деб тура эди. Алай а келинчикни къагъытланы излерге юйге иерге унамадыла, иши бек къаты болгъаны себебли. Ол Ахматны кеси разылыгъы бла кетиб баргъанын эштсе да, не эсе да аккылана эди.

Къалгъан кесек заманчыкыны анам бла Ахмат Сталин атлы орамда джашил скамейкада ашырдыла. Анам джашындан кёзюн алалмай айта эди:

— Ахмат, джаным, джолла кыйындыла, сакъ бол. Нёгерлерингден айырылма. Сен кесинги аяй билмеген джанса. Хар къуру да кесинги саулугъунга сакъ болгъанлай тур.

— Къайгъырма, анам. Къалгъанла къалай болсала, мен да алай болурма. Сен джюрегинги кыйнама. Сени мыдах болгъанынги кёрселе, атам да, сабийле да мугур боллукъдула.

— Кыйнамам, бала, кыйнамам. Дженгил-дженгил письмо джаза тур ансын.

Заман джетди. Военкоматны аллы адамдан толду.

Биягы офицер, чыгыб, джашланы атларын айтыб, саф-саф тизди. Аланы алларында кяалын битген алашаракъ полковник кеслери разылыклары бла аскерге кетиб барган талай джашны атларын, тукъумларын айтыб, бюсюреу этди. Аланы арасында Ахмат да бар эди. Энди анам Ахматны Харбат улу зор бла джибермегенине ажымсыз болду.

Джашлагъа машиналагъа минерге буйрукъ берилди. Ахмат полуторканы арт джанында тебердичи тенги Мамураланы Идириу бла курортчу атамы эгечинден туугъан Глоуланы Джоджурну джашы Мухаммат бла бирге олтурду.

— Мухаммат, джаным, сен Ахматдан тамадаса, кез-кюлакъ болганлай тур. Къайда болса да джукълаб, аджашыб къалады деб къоркъама. Бир къайгы зат чыгыб, аякъ тюбюнде къалыб кетмесин.

— Болсун, Мамурхан, болсун. Ахмат ючюн джюрегинги къыйнама. Биз къалай болсакъ, ол да алай боллукъду. Сау къал, — деди Мухаммат.

— Идириу, сен да унутма мени тилегими. Экигизге ышанама, — деди анам, кезлеринде джыламукълары сюрте.

— Къайгырмагъыз, сора биз Ахматны къалай унутрукъбуз, — деб Идириу да, кёл этиб, анамы джюрегин джабсарыб селешди.

Машиналаны моторлары гюрюлдеб, военкоматны арбазындан чыгыб тебретиле. Къатынла джылагъан таууш Къобанны шууулдагъанына къошулуб эштиледи. Анам, джылай турганлай, иги джолгъа барыгъыз, деб къол къагъады. Аны ким эсе да джетиб къучакълайды. Ызына айланыб къараса, келинчик. Экиси да джылай-джылай машиналаны ызларындан чабадыла. Алай а, не келсин, джеталмайдыла. Ахмат келинчикни келгенине да къууанады. Ол анама кёл этер деб да джюрегин басды. Келинчик къара сахтиян сумкачыкъдан чыгъарыб, Ахматны 1924 джыл туугъанына шагъатлыкъ этген къагъытны ашыгыш халда анама кёргюздю.

— Муну заманында кёргюзсем, бир мадар табарма деб тура эдим. Энди уа озган джангурну джамчы алыб сюргенден не файда? — деб анам къагъытны алыб бир кесек тутхандан сора къойнуна салды. Экинчи кюн ол элге келди.

Анам, эки джашындан хапар сакълай, письмочу

къарт Махтини аллына къараб турады. Энди ол акъ-сакъал бизни юйюрню эм багъалы, эм сыйлы адамларын-дан бири болгъанды. Бютёу барыбызны да эм уллу антыбыз «Ахмат сау келсин» деудю. Заман тюшден озгъанлай, къапхакъ башындан Махтини аллына къараб тебрейбиз. Бир-бирде, бизни хоншубуз, орта школну директору Терк Башы Тегейден келген Маккоев Хасанны джашчыгъы, мени сабий тенгчигич Казбек, письмочу келеди, аллына чабайыкъ деб, меннге суйюмчюлюк айтыргъа ашыгъа эди. Кертими айтаса десем: «Ахмат сау келсин», — деучен эди. Ол бир-бирде юлеринде мен да тургъанлай, анасы Раиса айтханына ийнанмагъанлыкъ этсе: «Ахмат сау келсин», — деб ант этиучюсю эсимдеди.

Бютёу эл да къыйнала эди аскерге эм джашлай кетген Ахмат бла Хапча улу Хусейни джашы Шогъайыбха. Аны ючюн болур эди, бютеу тийредегилени да «Ахмат сау келсин» деучюлери. Бизни джюреклерибизге ол зат, тюзюн айтсакъ, бютюн уллу асыу бола эди.

Махти бизни тийреге джетер-джетмез, джашладан хапар болса, ат юсюнден, Даут кызы, суйюмчюлюк, деб къычыра эди анама. Харшымны эки джашы Муса бла Ибрагим, Ахлауну эки джашы Мурат бла Азамат, Ингилни Юнъюсю, Гогушайны Джашкайы аскердедиле. Аланы аналары да, мени анамча, джашларындан хапар сакълаб турадыла.

Кюнлени биринде беш джашы аскерде болгъан атамы эгечи Забитхан Теберди курортдан келиб тургъанлай, письмочу Махти, суйюмчюлюк, Ахматдан письмо барды, деб къычырды. Анам аллына чабды. Къарт атдан анга бир төртгюл къагъытчыкъны узатды. Аны къойнуна сугъуб, анам терк юйге кириб, бир кёлекни джан джаулукъгъа чырмаб Махтиге узатды. Алыргъа унамай тартынса да, разы болуб артмагъына салды. Анам, къайтыб келиб, кюнтурушда бизни юйюбюзню къабыргъасына сыртларын таяндырыб олтуруб тургъанлагъа къууанчын айтды.

— Кимденди, а кыыз? — деб сорду, къарт анам. Гулоч таягъына таяна келген, джылы джюзден атлаб баргъан Ханым:

— Иги сагъан, Ахматдан болгъа эди ол, — деди. Атамы къарнашларыны юй бийчелери Апуа бла Джандет къалгъан къатынла да ашыкъдыла письмода не

джазылгъанын билирге. Арбазда къачхантоб ойнай тургъан сабийлени арасында эм иги окъугъан кесибизни Мухамматны чакъырдыла. Барысы да ашыкъдыла не хапар болгъанын эшитирге. Къарнашчыгъым къолуна алгъанлай, бютеу барысы да, дженгил окъуй кир деб, ашыкъдырдыла. Мухаммат окъуйду:

«Багъалы атам бла анам!

Июнну 13-де барыбыз да Левинск деген шахаргъа баргъан эдик. Бусагъатда да биргебиз. Кетген кюнбюзде Паталпашинскеге джетиб, анда кече къалыб, эртденбла тогъуз сагъатда кетген эдик.

Мени ючюн, анам, чыртда къыйналма. Мында мени кибикле кёбдюле. Мени сорсагъыз, хатам джокъду. Назирчик ауругъанындан иги болгъанлай къалдымы? Арбаздагъылары барысына да тынч, эсен болгъанымы билдир, менден салам айт, Магомед. Атам да, анам да, мени ючюн джюрегигизни къыйнамагъыз. Левинскеден кюнорта заманда кетиб барабыз. Энтда джаза барырма.

Сау къалыгъыз. Эсен кёрюшейик.

АХМАТ».

Къарт анам асыры къууангандан сытды. Аны кёрюб, барысы да джыладыла. Къартланы тилеклери бла Мухаммат открыткачыкъны экинчи, ючюнчю кере да окъуду.

— Кёремисе бу кесек къагъытчыкъда барыбызны да унутмагъанын. Бу сыйлы кюнню хакъына, Ахматдан суйгеним джокъду бютеу арбазда сабийлени ичинде, — деди Апуа.

Да аны ючюн болур, кесибизни джашла да анда тургъанлай, аланы атларын айтмай, «Ахмат сау келин» деб тургъаныбыз, — деди Джандет. Къатынла барысы да айтдыла аны къалгъанладан башха тюрлю кёргенлерин. Анам кесин тыяргъа кюрешсе да, джыламай болмады. Ханым анга, аман джора этме да къууан сау-саламат болгъанына, келин, — деб кёл этди.

Огъары эл табадан къайтыб, Махти, бизни арбазгъа келиб: «Не хапар джазады Ахмат?» — деб сорду. Ол энтда келтире турлукъма къагъытла, иги къууансагъыз, алай а хар ючгюлге юч, хар тёртгюлге тёрт тюмен суйюмчюлюк берирге керексиз, деб накъырда эт-

ди. Барысы да кюлдюле, джукъларын аямазлыкъларын айтыб.

Энди къуру бизни арбаздан, Хубийланы Къурманлары деген атауулундан, алты джаш аскер къуллукъ этеди. Аналаны уруш чыгъыб къалады деб, асыры бек къоркъгъандан джюреклеринде ёртен джанады.

Джолла кёб тюрлюдюле. Арба джолла, машина джолла, темир джолла, кеме джолла, хауа джолладыла Ахматны юю. Левинскеден темир джол бла къайры эсе да бир узакъ джары кетиб барадыла джашла. Энди кече да, кюн да алагъа тынчлыкъ джокъду. Дунияны башы къайгъыдан, палахдан толуду. Экинчи кюн Дондагъы Ростов шахаргъа джетгенлей, джашланы, башха джерледен келгенле бла бирге къошулуб, аралаш, вагонлагъа миндирдиле. Орус, къазах, татар, туркмен, чечен, къумукъ да бар эди аланы арасында. Насыбха кёре, Ахмат, Идириу, Рамазан бир вагоннга тюшедиле. Аланы биргелерине Тянь-Шань таулары Чуу тала джанындан келген къыргъыз джаш Джолдош да болады. Ол орусча иги билмесе да, эки къарнаш халкъны тиллерини бир-бирине бек ушагъанын ангылаб, таулулагъа илешеди. Тёртюсю да джырлай, таурух, хапар айта ашырадыла заманы. Бир кюн танг джарыгъын джерге джангы тегюб башлагъан заманда Ахмат да, Джолдош да бирге уянадыла. Къыргъызлы да, Ахматча, атланы, таулары бек сюеди. Ол да Ала-Тауда джылкъычы болуб тургъанды. Алкъын къазауат тугел чыгъыб къалмагъан эсе да, дуняда тынчлыкъ джокъду. Европаны къралларын хорлаб, малтаб келген къанлы душман бизни Чекге джетиб тохтар дерге къыйынды. Хар кюн сайын джашла уруш чыгъыб къалыр да деб къайгъырадыла. Джангы танышы Джолдош, бир таурух айт деб тилейди Ахматдан. Вагонну терезесине джууукъ олтуруб, ол къарачай таурухну башлайды:

— Мен джылкъы кюте баргъан заманда таулары асыры бек суйгенден тёппелерине ёрлеб къараучан эдим. Бир кере атам бла таулары башларында Алибек ёзенден ёрге таяныб, тюз Кавказны Баш тау сынджырыны юсюнде къар тёппелени арасында бир сейир зат кёрдюм. Ол Сулахат эди. Аны юсюнденди бу таурух да. Чачы аркъасына тегюлюб, кёзлери джулдузлагъа къараб турады. Ол къарачай халкъыбызны атасы ба-

тыр Къарчаны ёхтем юзюгюнден болгъанды. Доммай атлы сейир джерде мал кютюб, талалада арпа битдириб джашагъандыла таулула. Бир кере насыб аланы ташлайды. Къайдан эсе да Алибек бугъойну къаты бла ышыкъ ёзенлеге узакъдан хыны джел кириб тебрейди. Битимле да, малла да джарсыйдыла. Джамагъатны тынчлыгъы бузулады. Адамла джуртларындан илгизлик болуб башлайдыла. Чырайына дуня сейирсинген, кюн мийикден тохтаб къарагъан таулу къыз Сулахат, халкъны джарыкъ Чолпаны бек къайгъырады. Уллу джелле, боранла бла бирге Сулахатха бир терен бушуу, чексиз мыдахлыкъ келтиредиле. Къыз кюлген, ышаргъан да этмей тохтайды. Сакъалы тау тёппеледе къарча агъаргъан къарт атасы, кесин эм насыбсызгъа санайды. Сулахатха къыз тенглери, нек болдунг сен былай деб сорсала, ол тынгылаб къоя эди.

Бир кере, тамам уллу джел, боран къобуб, ташны агъачны да къуюб тебрегенинде, адам да, мал да къырылыб башлады. Сора Сулахат, атасын къучакълаб, тенг къызлары бла саламлашыб, къайда эсе да тауда суйген джашы кюте тургъан джугъутур сюрююню къырыб келген джелле бла сермеширге атланыргъа ойлашады. Ол, Ана джуртуну хар юйю бла саламлашыб, Алибек башына бугъойгъа ёрлейди. Къыйын эди аны кюреши. Ол, эки къолун кёкге джайыб, джулдузланы чакъыргъанча, сёлешеди:

«О, дунягъа къараб тургъан Тейри, джер бла кёкню арасында, къуш уя кибик, сейир, таурухлукъ джерими сакъларгъа болуш», — деб, тауну тёппесине миниб, джел, боран ычхыныб келген ауушну аллына джатыб къалады.

Бола тургъанны тюшюнде кёрюб, суйген джашы Доммайчы атха миниб, тау тёппеге атылыб кетди. Ол бир барс кибик секире эди, бир да къушча уча эди суйген къызы таба баргъан заманда. Тауну этегине джетерге, къызны сау болмагъанын биледи. Сора аны да, миниб баргъан атыны да бушуудан джюреклери тохтаб къаладыла.

Эртденликде адамла шошлукъгъа сейирсиниб къарасала, къызны джулдузлача кёзлеринден джыламукъла къуюлуб келе. Айтылгъаннга кёре, Алибек суу алай бла джаратылгъанды. Алгъы бурун ол исси, тузлу болуб саркъгъанды. Артда сууб, тазаланыб,

аламат суу болуб кьалгъанды. Андан бери Сулахатха адамланы джюреклеринде уллу суймеклик джашайды. Андан берлакъ келсенг, сир кьатыб кьалгъан атлы кьрюнеди.

Джуртун сакълай, джан берген таулу кьызыны ариу тюрсюнюне сейирсине, кьарт таулула, туудукъларын имбашларына миндириб, таугъа ёрлеб, таурухну айтыб, Сулахатны кьргюзедиле. Андан бери таулулада Ана джуртну джаудан сакълаудан сыйлы борч джокъду, — деб Ахмат Джолдошну кьэюне кьарады.

— Чон рахмат, дос. Джакшы, абдан джакшы. Кьарачай элинин сулуу кьызы Сулахат Чолпандай джаныб тура эле. Силерде эл чыгъармачылыкъ гюлдеб джатсын! — деб кьыргъыз джаш бюсюреу этди. Ол терен ангылай эди, кьайгъылы кьэюуде таурухну магъанасыны артыкъ да бек уллу болгъанын.

Харкюн сайын поезд батыш таба уллу кьайгъыгъа джууукълашыб барады. Элле, шахарла, джашил сабанла артда кьаладыла. Станциялада джашла тюшюб сатыу эте тургъан кьатынладан ууакъ-тюек кереклилерин аладыла. Ала вагонлада джырла джырлайдыла. Украинаны джеринде баргъан заманда Джолдош кьолунда кьыл кьобузну алыб, бир ариу джырны таралтыб джырлады. Ахмат аны нени юсюнден болгъанын, атын, ким этгенин билирге суйюб нёгерине сорду.

— Бу кьыргъызлыланы эм уллу акъынлары Токътогъул Сатылгъановну суйген кьызына этген джырыды. Аты «Алымкъанды», — деди Джолдош. Ахмат аны асыры бек джаратхандан энтда бир джырла деб тиледи. Джыргъа уста, кьобузну сёлешдирген Джолдош тилекни толтурду. Идириу да, Ахмат да бек джаратдыла. Алай бла таурух бла джыр Минги Тау бла Ала Тауну уланларын шох, кьарнаш этдиле. Джолла узун, кечеле кьысха. Джырла джолланы кьысхартыдыла. Ол кьэюуде кьайгъы джырланы кьысхартыргъын билмей эдиле. Талай кюнню джолда баргъан аскерчи джашладан толу эшелон Проскуров шахаргъа джетиб тохтады. Алайда джашлагъа аскер кийим, сауут бердиле. Сау аскерни джыйыб, узун генерал доклад этди. Ол айтды фашист Германияны, уруш ачыб, бизни джуртубузгъа чабханын. Аскер тамада туугъан кьралыбызны кьоруулау хар инсанны

сыйлы борчу болганын терен ангылатды. Ол джашланы джигитлик этериклерине ийнанганын чертди. Ана джуртну кьорууларгъа чакъырды.

Ахмат, Идириу, аланы тебердичи тенглери Шидакъ улу Рамазан, кьыргъыз джаш Джолдош джаяу аскерни ючюнчю ротасына бирге тюшдюле. Юрениб тургъан аскерге кьошуладыла. Командир генералгъа, джангы келгенлени къалай этерикбиз, деб сорады. Сабыр этиб, юретигиз деген буйрукъну береди. Алай болса да заманны кыйын болганы мадар бермеди. Юрениб тургъан аскер бла бирге ала сау ийыкъны Польша бла чегибиз таба барадыла. Джашланы джумушакъ чарыкълагъа юрениб тургъан аякълары хыппилден толуб, къан чыгъады. Алай болса да не кече, не кюн тохтау джокъ. Аскер кюнбатханнга кетиб барады. Кече кыйда болса да бир-эки сагъатны солуб, аскерчиле джулдузланы джарыгъы бла джол кьоратадыла. Бир кере аскер бёлек суу джагъада чегет талагъа джетиб кече къалыргъа оноулашды. Ушхуур ашаб бошагъанлай, арыб келген аскерчиле тынчайыр кыйгъыгъа кирдиле. Ахмат бла Идириу башларын бир-бирлерине таяндырыб джатдыла. Ахматны аякъларында чурукъ ашагъан хиппиллери кёб эди. Ала ачыб, иги кесек заманны ол джукълаялмай турду. Кечени арасында кёзю къалкыугъа кетиб, тюш кёрюб башлады. Эртденбла аны хапарын Джолдошха айтды:

— Теберди ёзен джайгъы эртденликде кёксюл чарсха батыб, тийиб келген кюнню алтын таякълары къар таулагъа, джашил чегетлеге, шоркъа суулагъа тюшедиле. Кёб тюрлю бояулу гокка хансла къырдышланы къаджар кюйюзлеге ушатадыла. Къанатлыла джюз тюрлю тилде джырлайдыла. Кём-кёк тазаланыб келген Теберди кьобан эки джанындан ашыгъыш саркъгъан джан суула бла ушакъ этеди. Юйле Башы тауну тёппесинде къар, сютча, агъарады Суу ызында баппаханчыкъладан толу къырдышда бузоучукъла, къуйрукъларын къалач этиб, дыбыртлаб, ары-бери чабадыла.

Бизни юйюбюз элни тюз арасында, мийик балконча, къапхакъны башындан элни юсюне къараб турады. Ол кызыл къанджалбаш эди. Артында, терезелени тюблеринде, кесим орнатхан алма, эрик терекчикле чагъыб турадыла. Анам, гитче къарнашчыгъымы да

къолундан тутуб, менден хапар сакълай, письмочуну аллына къараб турады. Аны кёзлери мугурлукъдан толудула. Къара тору атымы кишнегени къайдан эсе да эшитиледи. Хар адам туугъан джерине ана сют бла, джюрек къыл бла байланыб тура кёреме. Къанат кёкге, джюрек джерге байланыб тебеди.

Тюшюмде Шам Тебердини кёрюб, уллу зауукъ этдим, — деб Ахмат хапарын айтыб бошады.

Танг белги бергенлей, аскерчиле биягъы джолгъа атландыла. Алтынчы кюн ала, тюшден джанлай, Тернополь шахаргъа джетиб, урушха кирдиле.

УМУТ

1943 джылны аягъында бизни юйюрюбюз Къыргыз Ала Тауну этегинде Чуу талада орналгъан Стретенка элде джашай эди. Алайдан Фрунзе шахаргъа бир сагъатлыкъ джолду. Осман ёпкесинде фашист огъу бла къазауатдан къайытханды. Ахматдан а хапар джокъ эсе да, анамы джюрегинде ол сау болур деген умут юзюлмейди. Кече орунга джатса да, танг алада къобса да тилек тилеб турады. Алай а насыб бир арт бурса, бери айланыргъа унамайды.

Биз Марфа деген украин къатынны юйюнде джашайбыз. Алтынчы классда окъугъан къызчыгъы Люся бла кеси ич, биз да тыш бёлмеде турабыз. Аллыбызда юй Сталин колхозну джылкыы тамадасы Марфаны джашы Ильконукъуду. Аны юй бийчеси Маруся чырайлы, огъурлу адамды. Ол джарыкълыгъы, чомартлыгъы бла тийреде да белгилиди. Марусяны баласы джокъду. Аны ючюн болур, эри бла ол бизге ингир сайын келиб олтурургъа ёчдю. Юч юйюрте да менден гитче сабий джокъду. Бютеу барысы да мени эркелетдиле. Бири кёлтюрюб аргъы юйге элтеди, бири бери алыб келеди. Хар ким ишден келгенлей, мени бла ойнаб, сылыт болгъунчу киши солумайды. Ойнай келиб, мен джыгъылыб джыласам, Марфа, къарачайча къыйышдыра:

— Лазр, ачыу къарайд? — деб сора эди. Мени атымы нек эсе да ол алай тюрлендириб айта эди. Ачыу къарайд дегени уа ачыуланыбмы къарайса дегенлиги эди.

— Ахмат сау келсин, ачыуланмагъанма, — десем,

кѳууаныб, джангыдан ойнаб башлаучанды. Мен орусча, Марфа кѳарачайча билмесек да бир-бирибизни ангылай эдик. Люся мени украинча, орусча сѳлеширге юретеди.

Атам колхозну джылкѳычысы болуб ишлейди. Аны ючюн болур эди, Илько бизге келиб атам бла кѳб ушакѳ этеди. Бир кере мюлкню бичени тауусулуб кѳалгъанында, атам бла джылкѳы тамада атланы Ала Таугѳа кѳоратыргѳа оноулашдыла. Экинчи кюн атам джылкѳыны да сюрюб кетерге деб тургъанлай, ингир да болгъунчу кѳар джаууб башлады. Сууукѳ джел оджакѳланы дардагъан этиб, ачы боран улуйду. Бусакѳ терекле, титиреб, чайкѳалыб, сарнаб тебреди. Сууукѳлукѳ терк огъуна отуз градусдан атлады. Кѳараб-кѳарагъынчы ашхам болуб кѳалды. Биз сыгын от этиб, тѳгерегине басындыкѳ. Анам биягѳы Ахматны сагѳынады:

— Кѳайда айланаса, джарлы балам, быллай кѳыямытда? Сау болурмуса? Эштешта, аллай насыб кѳайда, сегиз балам бар эди да, тѳртюсюн аллах думп-тас этди. Ючюсюн ууахты, бирин уруш кѳоратды.

— Келин, Ахмат сауду. Кюнлени биринде, кѳрюрсе, салыб келиб кѳалыр, — деди кѳарт анам.

— Ахмат кѳалай келмей кѳаллыкѳды? Ол биледи да мен аны сакѳлаб, унутмай тургъанымы, — дедим мен.

— Ауузунга кѳурман болайым, джашым. Сакѳла, джаным, сакѳла. Сакѳлауну ѳлтюрюрге боллукѳ тюлдю. Мен ѳлсем да, Ахматны сакѳлауум саулай турлукѳду, — деб кѳарт анам башымы сылады.

— Ол, узакѳда болуб, бизге джеталмай турады. Аты джокѳду да. Кече тюшюмде Ахматны аты юсюнде адамы болмай, кишнеб айлана эди, — дедим. Алай бла Ахматны аты сагѳынылмагъан бир кюн, бир кече кетмейди. Бизни юйюрюбюз сау болуб, ол унутуллукѳ тюлдю. Сакѳлау хар бирибизни джюрегинде джулдуз болуб джанады. Аны джарыгѳы бизге джашаргѳа, таукеллендириб, джангы кюч бергенлей турады.

Боран боранлайды. Джел сызгѳырыб, терезелеге кесин урады. Арбазда кѳар тобукѳгѳа джетеди.

Биз ушхууур ашаргѳа олтургъанлай, эшик кѳагъылды. Атам туруб ачса, юсю-башы кѳар, кирпичклер кѳырау тартыб биреу сюелиб тура.

— Тобасто, Харбат улу, кѳайдан чыкѳдынг? —

деб атам юйге чакъырыб, къонакъны къучакълады. Барыбыз да къолун тутдукъ. Сууукъдан инджилиб келген адам джунчуду. Биз да биле эдик, ол да биле эди нек ауузуна сѣз тюшмей къалгъанын. Атам юсюнден къарын, бузун да къагъыб, аскер шинелин тешиб, отха джууукъ олтуртду. Анам, Ахматны кѣпюр къулагъында аскерге ашыргъан кюнлюбюз эсине тюшдю болур, кѣзлерин сюрте, Марфа бла Люсягъа аргъы бѣлмеге кирди. Къонакъбай къатын анама ариу айта тура эди, мен киргенимде. Атам, келиб къонакъгъа ушхууур салыргъа кереклисин билдирди:

— Бизни бурундан келген адетибизни бузаргъа джарамаз. Къачан эсе да не эсе да бир айтханды деб кѣлкъалды болургъа керек тюлдю. Биреу сени таш бла урса, аш бла ур дейдиле. Къанны къан бла джуума. Эрлай чыкъ да, ашарыкъ сал, инджилиб, джарсыб келген адамгъа. Кѣре болурса асыры бек уялгъандан тили тутулгъанча болуб турады. Ол бизни бу юйде джашагъаныбызны билсе, ёлюб да келемеди. Элде сора-сора келгенди кече къалыргъа джер табсам деб. Колхозну конторуну къатында ким эсе да бизни орамны юретиб, эки багъана бир-бирине таяныб, башында чыракъ джана тургъан джерде онг джанында терезелери кѣк боялгъан юйге бар, алайда кече къалдырадыла деб ийгенлерин айтады.

— Бусагъат барайым. Мен анга ашарыкъ салмай-ма демейме. Аны кѣргенимде, джарлычыгъым эсине тюшюб къалды. Джыламукъларымы кѣрмесин деб киргенме, — деб, анам кѣб турмай Марфа бла бирге чыкъды.

Харбат улуна гардош шорпа бла арпа къатыкчыкъла салдыла. Ол эди биз ашай тургъан да. Андан-башха юйлюбюзде ашарыкъ джокъ эди. Адамланы ачдан бетлери кѣбюб айланган заманда арпа гырджын хан къонакълагъа да салырча хантха санала эди.

Атам бла Харбат улу столну джанында олтуруб ашай тургъанлай, тамада къарнашым Осман районну аралыгъы Беловодскеден келди. Ол колхозну председатели Галинскийни джулдуз къашхалы аджири бла ары баргъанлай джаууб, джолгъа чыгъалмай тургъанды. Юсюнден джамчысын, башлыгъын тешиб, къонакъ бла джылы саламлашды. Аскерчи аскерчини дженгил ангылайды. Ала бир-бирлерин багъалатдыла. Ашаб

бошагъанлай, атам Харбат улуна тынгылы хапар сорду. Ол къазауатда болгъанды. Госпиталда джаралы болуб да джатханды. Аягъында джарасы сау болургъа унамай, асхакъ болуб къалгъанында, ызына джибериб къойгъандыла. Энди юйдегисине Джангы-Джерге кетиб барады. Бети аманды, кийимлери да джангы тюлдюле. Сыртында уа солдат машогу. Джунчуб, къыйналыб айланганы кёрюнюб турады.

Бизни юйюрюбюзню кёз, къаш кериб тюбегенин кёргенинде, къонакъ джарыды. Сёзсюз да къачан эсе да кёпюрюню къулагъында айтхан сёзлерин эсине тюшюрдю болур, дагъыда джунчугъанча болуб къалды.

Джассы заманда къонакъгъа орун салыб джатдырдыла. Къыйын эди къышхы кече. Анам, джашын эсине тюшюрюб, кёз къысмагъанлай тангига чыгъыб къалды. Ажымсыз, къонакъ да тынчлыкълы джукълан болмаз эди.

Эртденбла кюн шаушалды. Сууукъ сынды. Джел тохтады. Анам айран бла арпа къууут салды. Ашаб, ичиб бошагъанлай, къонакъ джолгъа атланды. Анга азыкългъа эки къатыкъ бла бышлакъ кесек салдыкъ. Дунияны мюлкюн бергенча, алай къууаныб, арбаздан чыкъды. Барысы да Харбат улуну ашырыб юйге киргенлей, орамда ит чабхан таууш эштилди. Барыб къарасам, Марфаны Шарик деген ити бла хоншубуз акъбет къатынны Барбосу асхай-асхай акъырын атлаб баргъан кишини тарбууунга тыйыб тура. Эрлай чабыб барыб атама айтдым. Ол къолуна да таякъ алыб мыллык атды. Джетиб Харбат улуну итледен къутхарды. Къолуна таякъны бериб, иги джолгъа бар, деб уллу джолгъа къошулдукъ орамгъа чыгъарыб къайытды.

Къазауат адамлагъа сынатмагъан не къалды. Кимибиз атабызны, кимибиз къарнашыбызны, кимибиз суйгенибизни, кимибиз джашыбызны, кимибиз эрибизни тас этдик. Ачлыкъ, джалангачлыкъ да кёрдюк. Джыйырма миллион уланы къырылгъан къралыбыз тёкген джыламукъла бир джерге джыйылсала, шоркъа суула, тенгизле болурла. Аналаны джюреклеринде умут юзюлмейди. Ала балаларын сакълангъандыла, сакъландыла, энтда сакъларыкъдыла. Умут юзюлмейди. Ол тёлюледен тёлюлеге кёчюб барлыкълды.

Къазауатны джылларында бизни юйюрюбюз да

көб кыйынлык кӱргенди. 1944 джыл джанкӱзла чакъгъан заманда кӱарт анам Берихан ёлюр ауруу тийгенинде, осият этген эди:

— Мен ёлеме деб кӱоркӱмайма, кӱазауатдан он-бир туудугъум кӱайытмай кӱаладыла деб кӱоркӱама. «Ахмат сау келсин» деуню унутмагъыз. Ол сауду. Сакълагъыз. Сакълау сау болса, ол ёллюк тӱлдю. Сакълау ёлмейди. Ол умут юзюлген кюн ёллюкдю. Мен ёлеме. Сакълауум а саулай турлукъду. Ол кюнню, айны, джудузланы джарыгъында джашарыкъды. «Ахмат сау келсин» деуню мени ючюн да айтыгъыз, — дей, кӱарт анам кӱзлерин кӱысды.

Ол джыл бешинчи августда атама да тийди ёлюр ауруу. Атам бизни барыбыздан да Ахматны бек сюе эди. Ол аскерге кетген кюнледе чыкъгъан эдиле башына биринчи акъ тюкле. Атам бла анамы, бютеу юйюрюбюзню эм багъалы хазнасы—Ахматны джангыз письмочугъу бла бешиңчи классда окъуй тургъан заманда кӱолу бла салгъан мангылайында джудуз кӱашхасы болгъан кӱара тору аты бла Абайханланы тукъумдан кӱызыл кӱолан бугъа сурат. Бу эки сурат меннге дунияны мюлкюнден да багъалыдыла, деучен эди атам. Алагъа кӱараб атамы этген осияты эсимде турады:

— Ахмат, кӱайдаса? Келе кир. Ашыкъ, джашым, ашыкъ. Мен сени сакълаб турама. Атынгы кишнегени кӱулагъыма келе турады. Бугъанг да ёкюреди. Аллынга барлыкъ эдим, алай а аякъларым айтханымы этерге унамайдыла. Сен кесинг кесинге эскертме салгъан кӱере эдим. Бизде иеси урушда ёлгенни аты юсюнде джери бла кӱайытыб келеди дейдиле. Ол тюздю. Сени атынг келиб турады, кесинг а джокъса. Суратынг сакъланмаса да тюрсюнюнг туура кӱз аллымдады. Сен тюрленмегенсе. Алкӱын тюк чыгъа башламагъан джаягъынгы бетиме бир сал. Ауазынгы да эштеме. Ёмюр кӱысхады, сакълау а узун. Джашым, сен умут юзюлгюнчю ёллюк тӱлсе. Умутха ёлюм джокъду. Ахмат, ой Ах-ма-ат, ке-ле кир...

Атам бла кӱарт анам ёлгенлей, анам бизни да алыб, Кӱыргъызстанны Сокъулукъ районуну Первомай элине кӱчдю. Юйюбюзде азыкъ да, харакет да тауусулду. Ач, джалангач да болдукъ. Алай болса да анамы кӱбюрчюгюнню ичинде эки сурат бла письмочукъ сакъланганлай турадыла.

Хорламны джазы келди. Турна тизгинле Ала Тауланы башлары бла къанат къагъыб ызларына келедиле. Эшелонла бла сау къалгъан аскерчиле къайтадыла. Мен темир джол станциягъа барыучанма. Ахмат а келмейди. Элибизге келгенлеге анам мени да къолумдан тутуб барыб хапар сорады. Бири да къууандырмады. Сени кѳрген киши чыкъмайды, Ахмат.

Анамы саулугъу иги тюлдю. Уллу къарнашым Мухаммат юленирча болгъанды. Анама болушлукъчу керекди. Алай болса да къарнашым юленирге унамайды. Ахмат юленмегенлей, аллай затны къалай сагъынасыз деб. Бизни адетде тамадасы сау тургъанлай, кичиси юленмейди. «Ахмат сау келсин» дей тургъанлай, къалай юленирге боллукъду сора. Тюптюз эди Мухамматны айтханы. Сакълау узундан узун созулуб барады. Арадан джылла озадыла. Ненча кере учуб кетиб, ненча кере къайтдыла турнала. Хорламны байрамы ненча кере келди.

Джай каникуллагъа чачылгъан заманда мен Чуу таладан Ала Таугъа барыучан эдим. Бир кере къыргъыз къойчугъа улан туугъанына аталгъан тойгъа тюшюб къалама. Мени юртаны иеси бла танышдырадыла:

— Уке, меним атым Джолдош, — деб къыргъызлы къолуму тутду. Мен атымы, тукъумуму айтханлай:

— Сен Ахматдын кими бола? — деб сорду.

— Ким Ахмат?

— Хубий улу Ахмат.

— Ол мени къарнашымды. Алай а сен аны танырыкъ тюлсе. Ол къазауатдан къайтмай къалгъанды, — дегенлей, къыргъызлы ёрге туруб келиб, мени къаты къучакълаб джылады. Кѳзлерин сюртюб, сора хапар айтыб башлады:

— Къыркъ биринчи джыл июнда Ростовдан Украинагъа дери Ахмат бла мен бир вагонда баргъан эдик. Проскуров шахарда къарнашлача къучакълашыб айырылгъаныбыз эсимден ёмюрде да кетерик тюлдю. Къазауатны джолларында кѳб кере джаралы болгъанма. Башымда, сыртымда таб болмагъан джерим джокъду. Бюгюн, бюгече да тобукъларымы тѳгерегинде осколкала гъыжылдай турадыла, — деб Джолдош хапарын бошаб, мени кесине къарнаш этди.

Арадан кѳб джыл озду. Энди мен Кавказда джа-

шайма. Алай болса да джюрегими джартысы атамы, къарт анамы къабырлары, Ахматны тенги болгъан джерде тебеди. 1983 джылда да бардым мен Джолдошну кёрюрге. Ол биягъы Сокъулукъ ёзенде Белогорка элде джашаб турады. Суусамыргъа аугъан ауушда исси болуб, къарла эриб, бир уллу кёл суудан толуб, ычхыннган эди. Сора Сокъулукъ суу къобуб, ёзенде беш кёпюрню да къоратыб тура. Фрунзеден мени биргеме баргъан къыргъыз нёгерим да, мен да машинабызны да сууну аргъы джанында къоюб, шлюзла бла ётюб, джукъ да билмей тургъанлай, Джолдошну тау тюрюнде юйюню арбазына кириб къалдыкъ. Кюн иссиде къойчукълары терек салкъында иссилей эдиле. Джашыны «Запорожец» машиначыгъы бла эшекчиги да джатманы тюрюнде тура эдиле. Бизни къараб кёргенлей, буту да асхай тургъанлай, Джолдош мыллыгын атыб чабды. Юйге да киргинчи кымыз ичирди. Къой кесеме деб чабды, биз унамадыкъ.

Къазауатны юсюнден хапар айта, Джолдош кёб тангны атдыргъанды. Бютюн узундула къазауатны джоллары. Ала Ана джуртха ана сют бла, джюрек къылла бла байланыб турадыла.

УРУШДА

Арадан талай джыл ётюб, Хорламны Кюнюнде Осман, Мухаммат, Маджит, мен, къазауатдан къайтмай къалгъан къарнашыбызны эсибизге тюшюре, ол туугъан Азгек юзеннге барыб, Къарачай шахаргъа къайтдыкъ. Юйге киргеникде, Ахмат къачан эсе да школда окъуй тургъан заманында кёлу бла салгъан ат сурат бла бугъа сурат алтын суугъа алыннган агъач рамкалада къабыргъагъа тагъылыб тура. Ол кюн анам къазауатда Ахмат бла бирге болгъан Идириуге барыб хапар соруб келгенин айтды.

Ахматны таныгъан адамла энди анама эм сыйлы, эм багъалы кёрюнедиле. Сакълай-сакълай аны чачы чыммакъ болду. Умут а юзюлмейди. Ол болур эди анамы джашатхан да. Тюрюгюлсе, ууахтысыз ёлюб къалыр деб къркъа эдик. «Ахмат сау келсин» деу юйюрюбюзню джарыгъыды, эм сыйлы, эм баш антыды.

Ахмат кетгенли къыркъ джыл болду. Алты джылы толмагъан джашчыгъым Тимур, Ахматны юсюнден

Идириуню хапар айтханын эштирге сюеме дегенди да, экибиз да Огъары Тебердиге кетиб барабыз.

Гымылдык Аягъындан Атчабханнга чыкъдыкъ. Теберди ёзен таурух кибики сейирди. Дуняда тауладан ариу не барды? Аладыла махтаныб тургъан хазнам. Меннге былайдан багъалы, былайдан сыйлы джер джокъду дуняда.

Машина, Хаджимауканы Джарына джетиб, сол джанына эски эл таба бурулгъан джолгъа айланды Юйле Башы тауну тѣпесинде эримей тургъан къаргъа къарайма. Андан тѣбенракъда джап-джашил нарат чегет, андан эне келсенг, ууакъ чауул, зыгъыр, юйлени къыйырында урбун мени сабийлигиме эсиме тюшюрөдиле. Мен ары чыгъыучу заманда бютюн насыблы эдим. Нек десегиз, ол кѣзюуде Ахматдан айырылмагъан эдик. Гидам сууну кѣпюрюне джетгенлей, узикден тюшюб, джаяу тебрөдик. Мында хар таш къазауатда ёлген тебердичилеге эскертме болгъанча кѣрюнеди. Аны ючюн болур, бу джерни мен аягъым бла басаргъа тартынганча болама.

Эм арт кере Ахмат туугъан тауларына былайдан къарагъанды. Аны аякъ ызларын сакълаб тургъан ташла меннге тауушсуз хапар айтадыла. Ма, Ахмат кѣпюрню юсюнде мени толкъунланы ауузундан сермеб къойнуна алгъан джер. Аллыбызда кѣм-кѣк суу саркъады. Аны тауушунда бир мугур, мыдах таша макъам эштиледи. Эй, ёмюрле кибики джылла, тенгизле кибики терен сагъышла, сиз къайры саркъасыз? Толкъунла, толкъунла, сиз кимлени юсюнден джырлайсыз? Сууну юсюнде джангы кѣпюр. Аны тѣбен джанында мен Тимур чакълы заманымда юсю бла ётюб Ахматны ахыр кере къаты къучакълагъан кѣпюр джокъ. Аны эки беджени къазауатны джараларыны табларыча турадыла. Ахмат да джокъ, кѣпюр да джокъ. Толкъунла аны ючюн мыдах джырлайдыла.

Биз, кѣпюрден ётюб, сол джанына бурулуб, тик джолчукъ бла ёрге таяндыкъ. Къол суугъа джетиб, кѣпюрчюкню онг джанында Идириуню воротасын къакъдыкъ. Аллыбызгъа орта бойлу чырайлы, огъурлулугъу бетини нюрюнден таныла, таулу чыгъыб, къоймай бизни юйге кийирди. Юй бийчеси ачыкъ, халал Сапра аллыбызгъа ушхуур салды. Ашаб, ичиб бошагъанлай, мен, Тимур юйде тохтаргъа унамай, Идириуню ауузундан Ахматны юсюнден хапар эшти-

рикме деб келгенин айтдым Сабийни башын сылай, аны халаллыгына сейирсиниб, бюсюреу эте, таулу урушда болган заманны юсюнден хапарын башлады:

— Ахмат бла мен школгъа бара башламагъан заманыбыздан огъуна бир-бирибизни таный эдик. Къозу, бузоу да бирге кютюб тургъанбыз. Школда да бирге эдик. Артда ол Ленин атлы, мен Джетинчи партсъезд колхозлада малчы болуб ишлегенбиз. Ахмат сыбызгъы согъаргъа уста эди. Артыкъ да бек ол «Ачемезни», «Гокканы» залим сокъгъаны эсимдеди. Бусагъатда да къулагъыма келе турады сыбызгъысыны тауушу. Атагъыз Ахыя да сыбызгъычы эди. Ахмат андан юреннген болур эди. Мени атам да элде ариу джырлагъанланы бири эди. Аны сизни Осман да биледи. Джыр бла мен, сыбызгъы бла Ахмат оза эди. Орусбийланы Джандарны, Солтан-Хаджини, Кемисханны, Дугуну джырларын сабийликден бери да суююб джырлайма.

1941 джыл июнну 12-де ма кёпюр къулагъындан ат арбала бла Микоян-Шахаргъа ашыргъан эдиле. Анда военкоматха киргенлей, джылынг джетмегенлей джангылыч келгенсе деб, Ахматны ызына къайтарыргъа изледиле. Алай болса да, нёгерлеримден айырылыкъ тюлме деб унамады. Ол кюн огъуна Паталпашинскеге кетдик. Темир джол станцияда джёгетейчиле той эте тура. Биз да алагъа къошулдукъ. Кечени ауурлугъу кетиб, биз поезд бла Невинкагъа бардыкъ. Кёб турмай танг атды. Кюн къызгъандан сора алайдан Ростов таба тебреди поезд. Станциялагъа джетиб бугъасы ачы-ачы къычырады. Биз джолда джырлай, таурух, хапар айта барабыз.

Дон сууну биринчи кере кёрюб, аны шош саркъгъанына сейирсиндик. Ростовда бизге кёб тюрлю миллетлени адамлары къошулдула. Аланы ичинде Джолдош деб бир джырчы къыргъыз джаш да бар эди. Андан Украинада айырылдыкъ.

Июнну 20-сында Проскуров шахарда тохтадыкъ. Алайда бизге аскер кийим, сауут-саба бардиле. Кесибизни да юрениб тургъан аскерге къошдула. Аллыбызда узун бойлу бир келбетли генерал сёлешиб, Ана джуртну сакълау хар совет аскерчини сыйлы борчу болгъанын чертиб, туугъан джерни кёзюгюзню гинджисинча сакъларыгъызгъа толу ышанама дегени эсимден кетмей турады.

Ахмат да, Рамазан да, мен да 72-чи атыучу дивизияны ючюнчю ротасына тюшдюк. Командирибиз генералгъа, джангы келгенлени къалай этерикбиз деб сорду. Ол къайтарыб юретигиз деди, алай болса да киши бизни юретир къайгъылы болмады.

Алайдан ийыкгъа джууукъну кече да, кюн да тохтаусуз батыш джанына кетиб барабыз. Джол къыйын болса да, аякъларыбыз хыппилден толса да буюрулгъан заманга Тернополь шахаргъа джетдик. Джетер джетмез немцала бла бара тургъан къызыу урушха кирдик. Шахарны кюнбатхан джанында оборонабызны бегитдик. Тёрт кюн бла тёрт кечени тохтаусуз уруш этдик.

Бизден алты километр чакълы барыб мазаллы чегет дуппурну юсюнде бизни бир взводубуз душман бла согъушады. Фашистле алайгъа болгъан къарыуларын салдыла. Бизникиле джаугъа къаршчы узакгъа атхан артиллерия тёрт пулемет, автоматла, башха сауут бурадыла.

Башыбыздан юнкерсле бла мессершмитле атыб башладыла. Джангур да тохтаусуз къуяды. Ахмат бла мен болгъан экинчи взвод душман бла къызыу уруш этеди. Будай сабанла тютюнлеб кюедиле. Къан тегюледи. Къаллай кюнле, къаллай кечеле ётдюле. Юч кюнню немцала дуппургъа чабыуул этиб турдула. Тобла, пулеметла, автоматла бирден атыладыла. Ротабызны командири, душман дуппурну алгъанын айтыб, бизге аны ызына сыйырыргъа буйрукъ берди.

Джассыда дуппурну тюбюнден ёрлеб тебретдик. Кече асыры къарангыдан кёзге тюртгенни кёралмайбыз. Алай болса да шыкъыртсыз барыб турабыз. Ахмат бла мен алдагъы экинчи взводабыз. Таугъа ёрлерге юреннгенибиз себебли, тикге таукел чыгъыб барабыз. Бир кесекден командир олтурургъа буйрукъ берди. Кёб турмай артиллериябыз, тобладан атыб, дуппурну башында немцаланы къуш тютюнлей чачыб башлайды. Тобла джандыргъан отну джарыгъында душманланы шындык-шындык аугъанлары кёрюнеди. Атыу сабыр болгъанлай, джауну оборонасына чабыуул этерге буйрукъ бериледи. Биз терк огъуна дуппурну башына чыкъдык. Чачыу-къучуу болгъан оборонабызны сыйырыб, тангнга дери ишлеб кюрешдик. Эртденликде ротабыз алгъыннгы джерине къайтды. Немца самолётла тохтаусуз бомбаланы къуядыла. Джер тебрет-

нгенча кёрюнеди. Аскерчиле артха кетерге унамай, джигитликни танытадыла. Алай болса да командирни буйругъу бла бизни аскер кюнбатханнга барады. Ахмат бла мен биргебиз. Ашхам бола рота чегет талачыкъгъа джетиб тохтады. Командир артда къалгъан бир уллу тобну алыргъа барлыкъсыз, деб джашланы арасындан сайлаб, тёртеуленни атларын айтды. Аланы ичинде Ахмат да, мен да бар эдик. Ючюнчю нёгерибиз Еременко эди. Командир аллыбызда, биз да ызындан барабыз. Ол бизге джолну онг джанында эшиклери орамгъа ачылыб тургъан юйде немцала болургъа болурла деб, сауутланы огъары аягъына миндиртгенди. Мен ол юйге киргенлей, бычакъны тыгъыб къоймаса-ла, тинтиб чыгъарыкъма. Фашистле бар эселе къачаргъа болурла, сакъ болугъуз, деб ичине кирди. Тёртюбюз да автоматланы джерлеб сакълайбыз. Бир заманда ол бир мазаллы немца офицерни аллына сюрюб чыкъды. Аны эки къолун артына байлаб, эки солдат бла ротагъа ашырдыкъ.

Командир аллыбызда, Ахмат бла мен да ызындан бир къулакъны ичинде тобну юскуне барыб къалдыкъ. Аны атла бла ротагъа тартдырыб келдик. Алайдан тангнга дери будай сабанланы ичлери бла кюнчыкъгъаннга барабыз. Аякъ тюбюбюзден бёденеле таууш этиб учадыла. Торгъайла джырлайдыла.

Бара-барыб будай сабанны табыракъ джеринде оборона тутдукъ. Башыбызда биягъы самолётла гюрюлдеб айланадыла. Ауур бомбала сызгъырыб тюшедиле. Бизни къатыбыздан узакъ бармай чегет башланады. Шепетовканы къатындабыз. Алайдан тебмей оборона бегитебиз. Окопала къзабыз. Тогъузунчу Ахматныкъы, онючюнчю меники эди. Атышыу башланды. Аскерчиле бюгюлмей уруш этедиле. Бир кесекден бизни бир взводубуз душманны къуршоууна тюшдю. Аны азартларгъа юч взводну джибередиле. Биз да ала блабыз. Ахмат экинчи взводда, мен ючюнчюде. Сермеш юч сагъатны тохтаусуз барыб турду, автоматла бла пулеметладан от джандырабыз. Немцала къырылгъанлыкъгъа да, тохтамай алларына келедиле. Бир артха атлам этмейбиз. Къараб-къарагъынчы фашистлени шындым этиб, взводну къутхардыкъ. Ахмат джаш болса да тири эди. Ол кюн да танытхан эди кесини джигитлигин. Аны таукеллиги кёб джерде таныла эди. Душман таба чабыуул башланса, Ахмат ал

къауумну ичинде болуучусу эсимдеди. Алгъа мыллык атыб тебресе, кесин урдуруб къояды деб командир, ызындан къычырыб, кѣб кере къайтаргъанды.

Бир кесек юреннгенден сора, тирилиги себебли, Ахматны экинчи пулеметчу этдиле. Биринчи пулемѣтчу ѣлсе, джаралы болса, аны орнуна къалыргъа керекди. Арадан бир ай кетиб, ол биринчи пулемѣтчу болду. Сермешиле учсуз, къыйырсыз эдиле. Хар къыйын урушдан сау чыкъсакъ, биз бир-бирибизни къаты къучакълайбыз.

Бир кюн бизге азыкъ алыб келген машинала батыб, чыгъалмай къаладыла. Командир тирирек джашланы талайын джибереди. Биз эрлай барыб машиналаны чыгъардыкъ. Ол кюн да этген эдиле Ахмат бла меннге бюсюреу.

Къазауатны ал джылындан бери эсимден кетмейди Ахмат бир урушда этген джигитлиги. Киевни къатында эдик. Къулакъны эки джанындан немцала бла биз бир-бирибизге атыб башладыкъ. Таш, агъач да окъ, тоб болуб къалгъанча кѣрюнеди. Джер джанады. Аскерчиле ауадыла. Кѣк къара тютюннге батханды. Душманны не тюрлю сауутундан да атылады. Тѣгерек къарангы болуб, джангыдан джарыйды. Джангыз бир солдат артха турмай сермешеди. Ёлселе да душманнга бойсунмайдыла. Мен ол кюн билгенме адам къурчдан ключю болгъанын. Кѣзюмю аллында турады Ахмат бла нѣгери джауну чалгъанлары. Джер да, кѣк да джанадыла. Элия, шыбыла да бирге къошулгъанчады. Бир заманда бизни артиллериябизны тамада лейтенанты, окъ тийиб, къулакъда ауады. Бизникиле кѣредиле, алай болса да къызыу атыла тургъаны себебли, киши къоркъмай баралмайды. Атышыуну сабыр бокъатына джетдиле. Ала джараны къаны кетмезча лурун сакълайбыз. Джаралы уа къычырады. Ахмат бла нѣгери къоргъашын джауумну тубюнде мыллык атадыла. Бир сюркеле, бир туруб чаба, къол пулемѣт бла душманнга джууаб эте, экиси да лейтенантны эрлай кѣлегин алыб байладыла. Душман отну ала таба бургъанды. Джашла, башха мадар табмай, джаралыны бомба къазгъан чунгургъа тартадыла. Халын къолай кѣрген болмаз эдиле, атылыуну тохтарын да сакъламай кѣлтюрюб тебрейдиле. Хар атлам ёлюмден толу эди. Алай болса да джигитден окъ да къоркъады, сюнгю да кирмейди джигит батыргъа деб тюз

айтадыла. Бир сюркеле, бир ёрге туруб атлай, Ахмат бла нёгери тамада лейтенантны кёулакъны башына чыгъардыла. Ол заманига атышыу да сериуюн болду. Джашла джаралыны медсанбатха ашырдыла. Мединструктор къыз эки джашны да атларын, тукъумларын, къайсы аскер бёлекден болгъанларын джазыб, лейтенантны кёкюрек хурджунуна салды.

Джети джукълаб эсимде джокъ эди ол кюн Ахмат бла нёгери сау къалырла деб. Аджал джетмесе, отнучине атсанг да адам сау къала кёреме.

Арадан талай кюн кетиб, Ахмат бла нёгерине госпиталдан письмочукъ келди:

«Багъалы къазауатчы тенглерим Ахмат бла Саша! Сизни кючюгюз бла мен сау къалдым. Бек сау болугъуз. Операциямдан кзутулдум. Джарам сау болуб барады. Кёб турмай бёлекге къайтырыкъма деб турама.

Сизни комбатыгъыз бла тюбег, этген джигитлигини юсюнден айтханма. Кърал саугъагъа теджелгенлени тизимине кзошулгъансыз. Саугъаларыгъызны алсагъыз, билдиригизни тилейме.

Сау кёрюшейик. Кзучакълайма.

Къазауатчы тенгигиз

МИХАИЛ.

30 август 1941 джыл».

Ол заманда Ахмат да, мен да ючюнчю ротаны биринчи взводунда эдик. Уруш тохтагъан кюн хазна болмай эди. Алай болса да атылмагъан кёзюучюкле да тюбеучен эдиле. Бир кере чегет талачыкъда танг атыб, Ахмат да, мен да бирге уяндыкъ. Тёгерек шошлукъгъа батыб турады. Биз эрлай кёобуб къатыбыз бла баргъан кёулакъ суучукъда бет-къол джуудукъ. Чыкъ тюшюб тургъан къырдыш гокка хансдан толуду. Кюн тийиб, чегетни башындан къарады.

— Шо бу сейирликге бир къара, Ахмат, — деб кзучагъымы кердим.

— Къалай ариуду джер, къалай алааматды джашау, уруш болмай турса. Къайгъысыз турсала, адамла нечик насыблы боллукъ эдиле. Дунияны джарытыб тургъан кюн мурдарлагъа джылыуун нек береди? Джерде хар адамгъа да джетерикди байлыкъ, хазна,

хар адамгъа да барды орун. Джаныуарлыкъ тохтаса, джандетди Джер. Адамдан насыблы болмаз эди, бир-бирлерин ёлтюрмей турсала. Дуния бютеу бизни къралдыбызча болса, тарх деб шок атыллыкъ тюл эди. Кёремисе булбулланы, кече тангга дери джулдузланы тюблеринде джашил бутакълагъа къонуб джырлайдыла. Къалай акъыллыдыла къанатлыла. Алагъа кърал чек джокъду. Къарачы бу гитче талачыкъгъа ненча гокка ханс чыгъыб турады. Джерни джети къатын тешиб чыкъгъан къулакъ суучукъ кёзлеуледен къуралады. Аны тауушчугъуна бир тынгыла. Кюн кёкден бютеу дунягъа джылыу юлешеди. Ол болмаса, джерде джашау да боллукъ тюлдю. Хар не зат да табигъатда адам ючюн къуралыб турады, — деб Ахмат сейир эртденликге къуаннганын билдирди.

Биягъы уруш. Къайгъыдан толу кюнле бла кечеле. Урушда хар бир сагъат кеси бир энчи хапарды. Ала-ны къайсы бирин айтайым. Алай болса да бир-бир затла эсимден кетерге унамайдыла. Бир кере немцала бизни старшинабызны пленнге аладыла. Аны блиндажда тутхан хапарлары келди. Тенгибизни къутхарыргъа атландыкъ. Блиндажда онеки мурдарны ёлтюрюб, нёгерибизни башына бош этдик. Ол кюн да бизни бла эди Ахмат.

Киевни кюнчыкъгъан джанында юч ротабыз душманны къуршоууна тюшедиле. Ахмат биринчи, мен экинчи роталадабыз. Кюз арты заманды. Фашистлени обороналарын юзалмай, азыгъыбыз да тауусулуб, бек инджилебиз. Бизден джыйырма километрде уллу суу барады. Кече аны таба атланыргъа буйрукъ берилди. Кече сууну аргъы джанына ётерге деб тургъанлай, фашистле кёпюрню атылтдыла. Биз, немцаланы обороналарын юзюб, кёпюрню чачылгъан къыйырын джамаб, суудан ётдюк. Танг атханлай, чегетни ичинде оборона бегитдик. Кюн тиерге кесибизни аскерге къошулдукъ. Мен талай нёгерим бла взводха азыкъ алыргъа баргъан джерде Ахматны кёрюб къойдум. Асыры къуаннгандан, къучакълашыб, джыладыкъ. Бизни алай кёргенинде, командир ашыкъдырмады. Ахматны нёгерлери да, бир-бирибизден айырыргъа кёзлери къыймай, сакълаб турдула. Ол кюн айтхан эди Ахмат юйге джиберирге деб письмочукъ джазыб хурджунунда айландыргъанын.

Ахмат къачан да огъурлу эди. Бир кере аякъла-

рында чурукълары кысыб джунчутханлары эсимдеди. Уллу уруш баргъан тюзде негери, ёлюб тургъан солдатны аягъында эки асылу чуругъун кёрюб, быланы алайыкъ ансы инджилесе дегенинде, Ахматны этген джууабы былай болгъан эди:

— Алай къалай айтаса. Мен ёлюб къалсам да ёлгенни юсюнден затын алыб къалай киерме. Ёлгенни чурукъларын кийсем, сора мен сау къаламамы.

Мен болгъан ротаны старшинасыны къатыны Валя санинструктор эди. Ол штабда ишлей эди. Бизни ротагъа, Ахмат болгъаннга да бара, келе турады. Валя келгени сайын мен Ахматдан хапар сорама. «Ахматны кёрдюм, сау-эсенди. Джукъ кереклиси джокъду. Алгъы бурун аланы ротагъа элтиученбиз азыкъ. Салам айтдыра эди», — деб кёб кере къууандыргъан эди.

Не келсин. къазауат огъурсузду, хатерсизди джазыу. Бир кюн старшина, Валяны душманны тахсачылары, джаралыны байларгъа бара тургъанын кёрюб, уруб къойгъандыла деб, джылаб хапар айтхан эди. Андан сора мен Ахматдан хапарсыз болуб кёб тургъан эдим.

Валяны ёлюр джеринден кёб кере къалдыргъан эдим. Мен штабны къатын сакълаучан заманда кече ёлген, джаралы болгъаннга барыргъа тюшюб къалыучан эди. Мен биргесине барыб къоркъуулу джерледен къутхарсам, уллу бюсюреу, алгъыш эте эди къатынчыкъ.

Къазауатны джолларында кёб зат унутулургъа унамайды. Бир кере, ашхамда ызыбызгъа кетерге буйрукъ болуб, гузаба барадыла аскер бёлекле. Мени хоншум Рамазан бла мен, ач болуб, бир элчикни кыйыры сюремде буруучукъну къатында азыкъчыгъыбызны къаба тургъанлай, Ахматха тансыкъ болгъан болур эдим, шо бусагъатда Ахмат келиб къалса, дегенлей, озуб бара тургъан ротадан чыгъыб, атын айтханыбызны эшитиб, къатыбызгъа келиб къалды. Ючюбюз да къууанч тыбырлы болдукъ. Азыкъчыгъыбызны да юлешиб ашадыкъ. Шо сен бир кёрге эдинг ол кюн бизни табханында Ахматны къууаннганын. Ол кюн энтда кёзюме кёрюне турады. Къатыбызда бир кесекчик туруб, ротасыны ызындан чабыб джетди.

Киевни къатында биз фашистлени къуршоууна тюшдюк. Сермешле тохтаусуз баргъанлай турадыла.

Бомбала атыладыла. Джер чунгурдан толуду. Тобла атыладыла. Пулемет, автомат таууш кьулагьынгы сансытады. Сермешге Ахмат да, мен да бирге киребиз. Бир заманда кёзлерими ачыб кьарасам, бойнума, билек кьошума осколкала тийиб, кьаным бара тура. Ма ол кёзюде кьырылгьандыла мени кьазауатчы тенглерим. Алайда менден сора бизни дивизиядан хазна сау кьалгьан джокъ эди, — деб Идириу хапарын бошаб, кёзлерин сюртдю. Тимур бла мен да кёзлерибизни сюртдюк. Ветеран сабийге ариу айтыб, кесине кьысды.

Киши да унутулмасын! Ёлгенлени атлары тас болмасынла! Ала унутулсала, джангы кьазауатны кьоркьууу джууукьлашырыкъды.

Кьазауатда Идириу кёб кьыйынлыкъ кёргенди. Джазыууна шукур эте, атын махтау бла айтдырыб урунады. Ол Теберди сууну джагьасында кьачан эсе да нёгерлери бла аскерге кетген кюнюн эсине тюшюреди. Аланы джангыз бири да кьайтмагьанды уруш тюзден. Толкьунланы шуулдагьан тауушлары мамырлыкьны джырына ушайды. Идириуню туудукьчукьлары кьырдышда ойнайдыла. Кьалай аламатды кьазауатсыз дуня.

ДЖЫЛКЪЫ ДЖОЛ

Кёб кере келди Хорламны джазы. Кёб кере джерге кырдыкла чыкъдыла. Кёб кере турна тизгинле туугьан джерлерине кьайтыб келдиле. Анам, джашын сакьлай ауруу табыб, джолгьа кьарагьанлай турады. Замансызлай аны чачы агьаргьанды. Сакьлау а биягьынлай джюрекни тёрюнде уяланыб джашайды.

Кюнлени биринде ауруб джатыб тургьан анам, мени бла сёлеше келиб, кёлюндегин айтыргьа изледи:

— Джашым, энди мен ёлеме деб кьоркьмайма. Сен Ахматны мени ючюн да, кесинг ючюн да сакьларыкъса. Аджал хатерсизди. Ол, тау сууча, тохтаусуз саркъады. Джылла, кьуш сюрюулеча, учуб барадыла. Сен тюз айтаса, Ахмат юйленмей тургьанлай юйленник тюлме деб. Алай а сагьыш эт, бала. Сен болманг, мени Ахматны сакьлауум ёлгенлейиме тохтаб кьаллыкъ эди. Сен сау болуб, мен бютеулей ёлюб

къаллыкъ тюлме. Сакълауум сеннге кечерикди. Ол джюрегинге джангы кюч бергенлей турлукъду. Адам дуниядан кетсе да эси тюрленмей къалады. Эс бла сезимдиле адамны къанатлары. Мен ёлсем, сени тёрт къанатынг боллукъду. Нек десенг мени эсим бла сезимим сеннге кечедиле. Къазауатны къара къанатларыдыла мени чачымы агъартхан. Къаллай бир ауур сагъыш джюкледи ол ана джюреклеге. Джыйырма миллион солдатны сакълагъан аналаны кезюнге бир кёргюз. Ала да, менича, сакълаб турадыла. Ана джюрек тохтаса да сакълау тохтамайды. Ол кюн таякъ болуб джылытады, гюл болуб чагъады, кезлеу болуб саркъады. Сен сау болуб, мени умутум юзюллюк тюлдю. Алай а, джаным, сен да ёмюрлюк тюлсе. Нечик адаргыды ёмюр. Ол къараб-къарагъынчы тауусулуб къалады. Сагъыш эт, джашым. Сакълау сенде тохтаб къалмасын. Ол тёлюден тёлюге кечюб барыргъа керекди. Адам улуну кючу андады. Аны, унутма, — деб, анам мени юйленмей тургъаныма терен джарсыгъанын билдирди.

Мен анам айтханнга сагъыш этеме. Алай болса да, Ахмат сау келсин дей тургъанлай къызгъа накъырда этерге ырыслайма. Хар затны кезюую барды. Ахматны къайтыр заманы да узайды, мени юйленир кезюуюм да озуб барады. Сакълауну заманы уа тауусулмайды. Анга къартайыу, ёлюм да джокъду.

Ахмат урушха кетгенли бери джюрегими теренинде аны суратын салыргъа учунмакълыкъ тынчлыкъ бермейди. Не келсин, меннге суратчы болургъа буюрулмады. Сора тансыкъ болуб, къарнашымы сакълаб тургъанымы юсюнден термилиуюмю сёз бла айтсам деб кёлюме келди. Мени джюрегимде андан уллу талпымакълыкъ бир кере да уяланмагъанды. Ол джаратылыб ёседи. Бир-бирде айтыр сёзюм бишиб, хазар болгъанча кёрюнеди. Джылла озуб барадыла. Мени муратым тюрленмейди. Ахматны юсюнден баллада тууаргъа излейди. Иги бишсин, болджалы джетмегенлей джаратылыргъа боллукъ тюлдю деб, къагъытха джазаргъа унамайма. Бир кюн танг джангы белги берген заманда, мени джаз дегенча, баллада къагъытха тюшерге излеб, джюрегими эшигин къагъыб тебреди. Мен къалам, къагъыт алама. Сора, китабдан кечюуб баргъанча, кесек заманны ичинде баллада къагъытха джазылды:

Уруш тюзледе ёлген батырла
Джерни къучакълаб джаталла рахаг.
Джазны гюллери ёсген къабырла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Терен сагъышха батхан джагъала,
Волганы сууу Каспийге саркъад.
Къаннга боялгъан мыдах толкъунла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Урушда кюйген будай сабанла,
Къыйынлыкъгъа болгъансыз шагъат.
Джигитле джатхан солдат бетджанла,
Сизде болурму къарнашым Ахмат?

Учхан джулдузча, кёкде джаннганла,
Бушуу джюрекни сизни ючюн къагъад.
Бастырылмайын тюзде къалгъанла,
Сизни бла къалгъан болурму Ахмат?

Мен кюнбатханнга барама, къарай,
Кюйген ташланы ызлары турад,
Окъ тийген къайын, тураса джылай,
Джата болурму тюбюнде Ахмат?

Анам тюшюнде сен келиб кёрсе,
Керти болсун деб, тилеученд ол тюш.
Кече юйюрге ушхуур берсе,
Сеннге да къояд тепсиде юлюш...

Анамы къозгъамайым деб, балладаны анга окъу-
мадым. Кёб адам окъуду. Аланы ичинде къазауатны
не болгъанын иги билгенледен талай адам меннге кёл-
лерине келгенин, бек джаратханларын айтханды. Ол
къауумну ичинде Зоя Космедемьянскаяны анасы, со-
вет поэзияны усталары Николай Тихонов, Константин
Симонов, Расул Гамзатов да бардыла. Композитор
Къочхарланы Марат балладагъа макъам салгъанды.
Джырны Ата джурт къазауатда болгъан, Къарачай-
Черкесияны область радиосуну хоруну солисти Ека-
терина Белова крайны, областны радиосу бла джыр-
лаучанды. 1982 джыл сентябрны сегизинде СССР-ни
60-джыллыгына аталыб, Аралыкъ телевидение бла
бизни юйюрюбюзню юсюнден «Бирге шох юйюр» ки-
нофильм кёргюзген эди. Анда мен Ахмат салгъан эки
суратны юсюнден хапар айтхандан сора баллада джыр-
ланган эди.

1985 джыл Хорламны 40-джыллыгына аталгъан
суратлау чыгъармачылыкъны Бютеусоюз къараууну
финалына чыкыгъанды баллада. Аны сентябрны 14-де

Аралыкъ телевидение бла Абхаз АССР-ни махтаулу артисти Батчаланы Лида джырлагъанды. Аны сёзлерин джазгъаным ючюн мен «Суратлау чыгъармачылыкъны самодеятельностуну Хорламны 40-джыллыгына аталгъан Бютеусоюз къараууну лауреаты» медаль бла саугъаланганма. Аллай ат джырны джырлагъан Батчаланы Лидагъа да берилгенди.

Джашау кесини джолу бла барады. Ол бир-бирде бизге бойсунургъа унамайды. Анамы сёзлери кёб затха ойлашдырадыла. Мен ёлсем, Ахматны менича ким сакъларыкъды? Бу соруу меннге тынчыкъ бермейди. Къызгъа накъырда этгенлей, бир уллу аманлыкъ этгенча, мыдах болуб ызыма бурулама. Ахматны ызына къайтырыкъ джолун кесгенча. Суйген къызымы кёзлеринден Ахмат къараб, мени сакълаудан эригибми къалдынг, джаным, дегенча кёрюнеди. Алай бла мен кёб кере сёлеше тургъанлай, мугур болуб, баш энишге къарагъанма. Къыз а къайдан билсин мени нек алай этгеними. Аны кёлуне, ажымсыз, тагъаланды деб келе эди. Талай кере суйген къызымдан гурушха алгъанма. Бу тизгинле ол заманда туугъандыла:

...Тюбегенлей энди суйген къызыма,
Кёзлерини гинджисинден къарайса.
Мыдах болуб бурулама ызыма,
Огъай, Ахмат ёлмегенсе, джашайса.

Сен джашайса тауларымы мийгинде,
Тёлюлени кюрешинде, джашауунда,
Сен джашайса кече, кюн да джюрегимде,
Умутунда, анамы, сакълауунда.

Бизни юйюрге алай бла Ахматны гитчелери барыбыз да кеч юйленнгенбиз. Энди сакълау юзюллюк тюздю. Ол тёлюден тёлюге кёчерикди.

Джырчы ёлсе джыры къалад, джигит ёлсе аты къалад дейдиле. Ол тюздю. Биз тамада къарнашыбыз Османны уланындан туугъанчыкъгъа Ахмат деб атагъанбыз.

Къазауатдан къайтмай къаллыгъын билгенча, Ахмат тау джайлыкъда къолуна повестканы алгъанлай, Муху Башында джау-бышлакъ заводну балконунда атын, тукъумун, кетген кюнюн, айын, джылын бычакъ бла къанганы юсюнде джазгъанды. Аны, арадан кёб джыл кетиб, Маджит заводха мастер болуб баргъанында эслегенди. Анамы тилеги бла къангачыкъны

артхаракъ заводда мастер болуб ишлеген Кёбекланы Азрет кесиб алыб, бизге берген эди. Ол бюгюнлюкде анамы бёлмечигинде турады.

Ахматны къангада къол ызы кёб затха сагъышландырады. Аны балконнга сёзсюз да суймекликни джолу элтгенди. Къыркъ биринчи джыл алайда Патия деб бир ариу тебердичи джаш къыз джашагъанды. Ол балконнга чыгъаргъа бек суйгенди. Ахмат аны суйгенин айтадыла.

Анам бир кере Ахматны кийимлерин джууаргъа алгъанлай, къызыны суратчыгъы чыгъыб къалады. Аны биргесине Ахматны алкъын джиберилмейин тургъан бир письмочугъу да болгъанды:

«Мени багъалы Патиячыгъым!

Муху ауушдан сеннге тансыкъ салам джибереме. Не эте тураса? Мен сени кёрмегенли талай кюн болду. Меннге ала джыллача кёрюнедиле. Кёб турмай мен аскерге кетерик болурма. Мени эсинге тюшюрюрге суйсенг, балконнга чыгъыб, таулагъа къарай тур.

Мени сорсанг, хатам джокъду. Бу кзагъытчыкъны кече джазама. Сейирлик кёгде толгъан Ай. Къой Джолгъа биринчи ат атагъан мен болсам, Суймекликни Джолу дерик эдим. Нек десенг, ол суймекликча мийик, аныча тазады, аныча джарыкъды. Таула да суймекликни сыйлы тёрюне ушайдыла. Былайда суймеклик башха джерледен сейирди.

Хар кюн сайын сыбызгъы бла сени атынгы айтханлай турама. Шобайдыкъ Чатдан саркъыб келген шоркъа суу эжиу этеди. Бояу карандашла бла суратынгы талай кере салгъанма. Алай болса да аны тыйынышысыча къайдан салалгъын. Аллай усталыкъ къайда? Кёгде, джерде да сени ариулугъунгу тенглеширирге мен джукъ табалмайма. Джулдузла аламат, сени кёзлеринг сейирлик. Аладан бир тюрлю бир огъурлу джарыкъ тегюледи. Мен къайры барсам да сени кёзлеринг чакъыргъанча кёрюнеди.

Джылкъы кютген тынч тюлдю дейдиле. Меннге уа ол уллу къууанчды. Нек десенг, мен джулдуз къашхалы гитче тайчыкъланы кёзлеринде да сени кёреме. Сени кзап-кзара узун эшмелеринг аркъанга тегюлселе, мен суймекликни джибек аркъанына тюшюб кзалама.

Мен джылкъычы болгъаным ючюн айтханынгы

унуталмайма. Эсингдемиди, бир кере Кзой Джолгза Сюймекликни Джолу деб атаргза керек эди дегенимде, огзай, анга Джылкзы Джол дерге керекди дегенинг. Андан бери мен кёкге къараб, Джылкзы Джолда сени кёргенлей турама.

Аскерге кетсем да Джылкзы Джолда сени излегенлей айланлыкъма. Мен андан кзагзыт джибере турурма. Джууаб кзайтарыргза унутма.

Сау кзал.

АХМАТ.

июнь, 1941.

1971 джыл декабрны 19-да анамы ахыр кюню батды. Къара кече келди. Джан бере тургъанлай, Ахматны эки суратын къабыргъадан алдырыб, кёкюрегине кысыб, уппа этди. Сора бир кесекге кёзлерин ачыб, джарыгъанча болуб, осият этди:

— Аман этме, джашым. Сеннге Ахматны атын унутдурмай тургъанынг ючюн разыма. Атангдан гитчечиклей кзалгъан онгсузум, сени бир уланынг болуб кёрсем, ёлдум демез эдим. Ол да сенича Ахматны сакълаб турлукъ болур эди. Аллай насыб кзайда. Ким биледи, тууб кзалыргза да болур. Джашчыгъынг болса, гитчеликден огъуна Ахматны юсюнден айта-айта, джюрекчигине сингдириб кзоярса. Артда сен унут десенг да, ол кеси унутурукъ тюлдю. Кетген кюнюнде да сени аманат эте эди. Джолдан джазгъан кзагъытында да сени сора эди. Унутма Ахматны. Аны унутсанг, мени да унутдунг. Сакъларыкъмыса, джаным? — деб кёзюме кзарады.

— Ахмат сау келсин, сакъларыкъма,— дей, анамы кёзлерин уппа этдим. Анам ёлгенден сора эследим мен атамы сау болмагъанын. Ол кесини орнун да, атамы орнун да тутуб тура кёре эдим. Эки Кюнюм эки джерде джатадыла. Сакълаулары уа сауду. Мен сау болуб, сакълау ёллюк тюлдю. Ахматны кзатыны, сабийи джокъ. Атам бла анам эдиле сакълагъан. Энди мен кесим кзалдым. Къарнашларым да сакълайдыла. Къысхача, джангыз бир телюде тохтаб кзалмайды сакълау.

Анамы тилеги толду болур, ол ёлгенден сора юч джылдан джашчыкъ тууду. Тиллене башлагъанлай,

Ахматны юсюнден айта-айта турдум. Юч-тёрт джыл болгъанлай, джашчыкъ Ахматны ауузундан тюшюрмей башлады. Мен анамы айтхан сёзлерин эсиме тюшюреме. Энди сакълау менде тохтаб къаллыкъ тюлдю. Тимур менден аз сакъламайды Ахматны.

Бир кече юйде къуру экибиз къалдыкъ. Терезени харындан башха джабыуу джокъду. Сагъат онбир бола, чыракъны джукълатыб, Тимур бла мен полгъа тешекни салыб джатдыкъ. Алкъын экибиз да джукъламай турабыз. Къабыргъада Ахматны эки суратчыгъы тагъылыб турадыла. Терезеден ай джарыкъ аланы джарытады. Джашчыкъ не эсе да къалкъыр оноу этмейди. Сора ол, меннге къысылыб, къолчукълары бла бойнумдан къучакълаб тургъанлай сорду:

— Папа, бусагъатда сен нени юсюнден сагъыш этесе?

— Нек дейсе?

— Мен билеме сен кимни юсюнден сагъыш этгениги.

— Кимни юсюнден этеме?

— Ахматны.

— Тюз айтаса.

— Сен бусагъатда къалайгъа къарайса?

— Нек дейсе?

— Мен билеме. Айтайыммы?

— Айт.

— Ахматны суратларына.

— Тюз айтаса, — дедим.

Ахматны сагъыныб, кёзлериме джыламукъ урмай къалгъан төреси хазна болмайды. Ол заманда Тимур меннге кёл этеди: «Къой, папа, джюрегинги къыйнама. Ахмат сауду. Ол келликди. Мен аны тюшюмде да кёргенме».

Былтыр къарачай газетде къазауатда ёлген Огъары Тебердиден Хубийланы Абдулланы джашы Ахматны таныгъан, билген бар эсе, джазыгъыз деб айтыла эди. Бир къауумланы кёллерине бизни Ахмат болуб атасыны атын къатышдырадыла деб келди. Талай адам телефон бла да сёлешди алай болур деб. Мени кёлюме да алай келди. Тимур а чыртда унамайды:

— Папа, ол бизни Ахматыбыз тюлдю.

— Сен ол бизни Ахмат болса сюемисе?

— Огъай.

— Нек сора?

— Ол ёлгенди, бизники уа сауду. Ол биледи кече да, кюн да бизни сакълаб тургъаныбызны. Ахмат джаз, Хорламны Кюнюнде, Джылкъы Джол бла келиди.

1981—1985

Фрунзе—Карачаевск

МОРХ АУУШНУ ДЖИГИТИ

Аккъъанат тауланы башларында къара булутла джюзедиле. Къайда эсе да мийикледе кюртле юзюлген таууш, джер тебренгенча, ёзенлени толтурады. Тау сууланы шоркъалары, ташланы бир-бирине уруб, дюнгюрдетедиле. Кюз тюшден сора, кюн исси тийсе, бугъойла джарыладыла. Ол заманда, уруш кёзюме кёрюнюб, аккъъанат таула титиреб, кёкден къуш джыламукъла тамгъанча кёрюнеди.

1942 джыл августну 12-де Хасаут-Греческий элни юсю бла Акъсаут ёзенни ёрге совет аскерчилени полку озады. Уллу сермешледе арыб, талыб келген аскерчиле тау ауушланы сакъларгъа барадыла. Фашистле бери эм кючлюлеринден 12 дивизияны джибергендиле. Адам саны, сауут кючу кёб кереге онглу болгъан къанлы душман бла согъушхан тынч болмаса да, совет аскерчиле уллу джигитликни кёргюзедиле. Ана джуртларын къоруулай, кёб тюрлю миллетлени уланлары биригиб, бир джумдурукъ болуб ургъандыла гитлерчи фашистлени. Ала, тау къушлача, ётгюр, къаялача, тёзюмлю болгъанларыны юсюнден хапар айтадыла урушланы ызлары. Ол ызланы мен кесим 1963 джыл августну 18-де Къарачай-Черкесияны джаш тёлюсюнден 1600 адам Кавказны тау ауушларын къоруулагъанланы гитлерчи фашистле бла уруш этген джерлерине ёрлеген заманда биргелерине барыб кёргенме. Юч кюн бла юч кечени мен джигитлени ызлары бла джюрюгенме. Бютюн иги сезесе, бери келиб кёрсенг, бизни аскерчилени тёзюмлюлюклерин, батырлылыкъларын, аланы Ана джуртларына терен сиймекликлери бла совет халкъланы къарнаш шохлугъуна кертиликлерин. Джай чилледе мамыр кюнню тюбюнде кесинг бла азыгъынгдан сора башха джюгюнг болмаса да тау ауушха къыйналыб ёрлейсе. Былайда

юч-тёрт метр теренлиги болгъан къарланы, къуртлени арасында кереклисича азыкълары, кийимлери, сауутлары болмагъан аскерчиле не кюн кёрген болурла.

Морх ауушда уруш этгенлени ичинде отуздан аслам миллетни адамлары болгъандыла. Мен аланы бирини юсюнден хапар айтыргъа излейме.

Абайханланы Шогъайыбны джашы Мусса 1914 джылда Дууутда туугъанды. Балалыкъ чагъында ол Дууут суу бла Ыпчыкъ суу бир-бирлерине къошулгъан джерде къозу, улакъ, бузоу къутгенди. Гитчелигинден огъуна ол аскер-спорт оюнланы бек суйгенди. Садакъ атаргъа уста болгъанды. Къаялагъа ёрлерге нёгерчиклеринден аны киши джетмегенди.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла Абайханланы юйюрлери Къумуш элге кёчеди. Джашчыкъ окъуугъа мыллык атады. Ол мектепде окъугъан заманда нёгерлерине юлгю кёргюзеди. Устаз болургъа талпыныу джюрегинде уя салады. 1939 джылда Орджоникидзе шахарда устазлыкъ институтну тарих факультетин тауусады.

Мусса алгъы бурун Къумуш школда устаз, завуч болуб ишлейди. Артда ол халкъ окъууну Микоян-Шахар бёлюмюне тамадалыкъ этеди. Андан сора таулу джашны Морх элинде орта школну директору къуллукъгъа саладыла. Алайда ол къазауатха дери дже-тишимли урунады.

Морхда тургъан заманда аны джюрегинде суймекликни алтын къанатлысы уя салады. Мусса орус тил бла литературадан окъутхан Мария Александровна Семерджиди деген грек къызны суйюб, аны бла джазыуун бир этеди. Экиси да бир-бирлеринден тоялмай тургъан зауукълу кюнлени къазауат бузады...

1942 джыл мартда М. Абайхан улуну Краснодар крайны Славянская станисесине политрукланы курсларында окъургъа иедиле. Андан ол Мариягъа талай къагъыт джазады. Аланы бир къаууму энтда сакъланады. Июньну 22-де согъушха джибергенлерини юсюнден юйге телеграмма иеди. Андан сора аскерчиден хапар келмей къалгъанды. Ол кёзюуде анга къыз бала туады, алай а атасы аны эшитмегенлей къалады, Морх аууш бла Морх элни арасы бек джууукъ болса да.

Мария, гитче къарачач, акъбет Светачыкъны да

къойнуна алыб, тау джолланы айланчларына къарай, кюнлерин батдырыб, тангларын атдырыб турады. Аны джюреги сезгенча бола эди Муссаны Морх ауушда уруш этгенин. Акъкъанат тау тѣппеле юслерине къара тубан джамчыла кийгендиле. Тѣгерекде бушуу уллу, джюрекледѣ къайгъы теренди. Тиширыуну соймекликни оту джарыкъ джаннган джюрегинде мыдахлыкъ ёседѣ.

1942 джыл Мусса юй бийчесине Ставрополь шахарны юсю бла озарыгъын билдиргенинде, Мария Александровна, къызчыгъын да къойнуна алыб, джаяулай салыб барады. Алай болса да алагъа тюбеширге буюрулмагъан кѣре эдим. Мусса башха джол бла кетген аскерни ичинде болгъанды.

Къыйын джылла бир-бири ызларындан тохтаусуз терк озуб барадыла. Хорламны къууанч кюню келеди. Сау къалгъан аскерчиле юйлерине къайтадыла. Мусса келмейди. Ана джуртлары ючюн джан бергенлени унутмай сакълайдыла.

1947 джылда СССР-ни къоруулау Министерство-сундан Мария Александровнагъа къагъыт келеди:

«Кадрланы Баш управлениесинде хапаргъа кѣре, 8-чи гвардиячы джаяу бригаданы ротасыны командирини политика джаны бла заместители, политрук Абайханланы Мусса 1942 джыл 22-чи ноябрда ёлгенди Бастырылгъан джери белгили тюлдю».

Мария Александровна эрини юсюнден хапар айтхан заманда кѣзлерине джыламукъ урады. Ёлген хапарын эшитсе да, джюреги ийнапыргъа унамайды. Къызчыгъы да, кеси да сакълагъанлай турадыла... Умут юзюлюрге унамайды.

1962 джылда, газетледе Морх ауушда ёлгенлени хапарлары чыкъгъанында, аскерчини юй бийчеси бла къызы, Муссадан хапар эшитсек деб умут этиб, къозгъаладыла.

1963 джылда чыкъгъан газетледе Морх ауушну джигити — Керим Шуаевни Ставрополь адреси бар эди. Света бла анасы Керимге хапар сорургъа барадыла. Къарт аскерчи алагъа Мусса бла бирге уруш этгенин айтады. Къаллай бир джыламукъ тѣкдюле ол кюн соймекликге кертилей къалгъан тиширыу бла аны атасын танымайын къалгъан къызчыгъы Светлана.

Арадан дагъыда төрт ай ётдю. Хар не белгили бо-
ла, хар ким эсге тюше тебредиле. «Тайна Марухского
ледника» деген китаб чыкъды. Алай а анда Муссаны
юсюнден бир сёз да джокъду Керим Шуаев аны джуу-
укъларына былай джазады: «Сиз бек сейирсине бо-
лурсуз Морх ауушну юсюнден чыкъгъан китабда Мус-
саны аты сагъынылмай къалгъанына. Анга джууаб
этеме. Биринчиси, китаб 1963 джылда джазылгъанды.
Ол заманда мен ауруб больницада джата эдим. Экин-
чиси, джыйырма джылны мындан алгъа болуб кетген
затла бир кереге бютеу да эсеме тюшюб къалгъан
болмаз эдиле. Кёб затны мен сагъыш этиб артдан эси-
ме тюшюреме. Мен Ставропольда связны училищесини
курсантларына Муссаны юсюнден кёб хапар айтханма.
Атасыны хапарын эшитиб, ол кюн къызчыгъы Свет-
лана да ары келген эди». — дейди Керим Шуаев.

1964 джылда мен Ставрополь крайны «Молодой
ленинец» деген джаш тёлю газетини бетлеринде Свет-
лана Абайханованы статьяларын окъуй туруучан эдим.
Кюнлени биринде Ставрополь шахаргъа джаш джа-
зыучуланы семинарына баргъанымда, антсызма редак-
циягъа барыб, Абайханланы Светлананы ким болгъа-
нын биле кетмесем деген акъылгъа кирдим. Барсам,
кабинетде бир ариу къаракъаш, къаракёз, айджаякъ
олтуруб тура. Саламлашыб, танышсакъ, ол Абайхан-
ланы Муссаны къызы болуб чыкъды. Мен анга атасы-
ны къарнашы Османни джашы Насу тенгим болгъа-
нын айтханлай, къыз артыкъ да бек илешиб, тынгылы
хапар сорду джууукъларындан. Андан сора таулу къыз
бла мен Ставропольда джаш джазыучуланы край се-
минарларында тюбешиучен эдик. Ол кёзюуде Светлана
устазлыкъ институтда окъуй тургъанлай «Молодой
ленинец» газетни студент джашау бёлюмюнде да
ишлей эди.

Арадан кёб джыл ётюб, 1985 джыл джай Уллу
Хорламны 40-джылыгъына аталгъан халкъ суратлау
творчествову Бютеусоюз къарауу баргъан заманда ме-
ни Бештау шахаргъа край телевидениени студиясына
чакъырадыла. Аны халкъ чыгъармачылыкъны край
юйюнден журини председатели болуб келиб, Светлана
Муссаевна бардырды. Биз эртдеги джууукъ танышла-
ча джылы саламлашдыкъ. Крайны суратлау коллек-
тивлерини джырлары бла тепсеулеринден къуралгъан
телеконцерт сау юч сагъатны барды. Анда мени къа-

зауатда ёлген къарнашымы юсюнден балладам да джырланды. Аны сёзлерин джазгъаным ючюң «Халкъ суратлау чыгъармачылыкъны Бютеусоюз къараууну лауреаты» деген медальны мени кёкюрегиме край-оргкомитетни жюрисини председатели Абайханланы Муссаны къызы Светлана такъды.

Ол кюн да сагъындыкъ атасыны къазауат джолларынын. Светлана Керим Шуаевге талай кере да тюбегенин айтды, газетледе басмаланган статьяланы сумкачыгъындан чыгъарыб кёргюздю. Алада джазылгъаннга кёре, Керим Шуаев 1942 джыл августда Морх джанында къазауат этерик аскерлени тахсачыларыны ротасыны командири, Абайханланы Муссаны политругу болгъанды. Керим эсине тюшюреди: «Абайханланы Мусса мени биринчи къазауатчы тенгим эди. Ол тауланы иги билген, политикадан терен хапары болгъан, джигит комиссар эди. Фашистле Морх ауушну алгъанларында, бизни тахсачы ротабызгъа джангы келген курсантланы да къошуб оборонаны тюз алджанына атадыла. Мен Абайхан улугъа:

— Джолдаш политрук, биз джууугъуракъ танышыргъа керекбиз курсантла бла. Аланы къайсы джерледен болгъанларын, урушха не замандан бери къошулгъанларын амалсыз билирге керекди, — дедим.

— Джолдаш тамада лейтенант, мен соруб барын да билгенме. Аланы арасында сизни бир джерчилеригиз — Дагъыстандан Гаджиев бла Гусейнов, мени бир джерчим, Карачайдан Байкъул улу да бардыла. Къалгъанлары Украинадан, Гюрджюстандан, Армениядандыла. Къазауатдан хазна сынамлары джокъду, орус тилни иги билмейдиле, алай болса да ышангылы тахсачыладыла, — дегени эсимден кетмей турады...

Сентябрны ал кюнлерини биринде Шуаевни ротасы бугъойгъа бла Морх Башы деген тау тёппеге ёрлеб тебрейди. Мурат алай эди — фашистлеге джашыртын джууукъ барыб, кюнчыкъгъан джанындан от ачаргъа. Башха джанындан 155 энчи мараучу бригададан Г. Васильковну миномёт ротасы чыгъыб бир-бирлерине къошулургъа керек эдиле. Ёрлеу башланды. Алда баргъан тахсачылары къауумуна тамадалыкъ этген сынамлы тахсачы В. Зыков болады. Аны ызындан баргъан къауумну М. Абайхан улу, ючюнчюню да К. Шуаев алыб барадыла.

Бютюн къыйын эди ёрлеген. Тикле, джарла, бузла

алларына эркин атларгъа къоймай эдиле. Сууукъ джел бетлерин кюйдюре эди. Бугъойгъа чыгъыб санасала, тёртёулен къаядан кетиб, ёлюб, онбир адам джаралы болуб тура.

Кюн бла кечени узагъы аскерчиле бугъунуб, от ачаргъа буйрукъ сакълаб турадыла. Эртденбла атаргъа буйрукъ берилди. Автоматла, гранатала, пулеметла атылыб башладыла. Таула титирейдиле. Фашистле къала-балыкъ боладыла. Сол джанындан да аланы юслерине от джаныб тебрейди. Таулары башлары бла «ура» деген таууш эшитилиб, У. Васильковну ротасы чабыуулну башлайды. К. Шуаев: «Чабыуул!» — деб не кычыралгъанын кычырады.

Керим ол кюнню эсине тюшюруб, былай хапар айтады:

— Эсимдеди, Абайхан улуну ёрге къобуб, эм алда, ызындан да аскерчилени тизиб, чабыуул этиб баргъаны. Ёхтем, батыр силкиннгенин кёрюб, тахсачыла да терк бара эдиле. Ол кёзюуде аланы алларын тыяр кюч джокъ эди. Кюнортагъа сермеш бошалды. Мычымай алайгъа Г. Васильковну ротасы да чыкъды. Ким сау къалгъанды, ким ёлгенди, деб тёрт джанларына къарасала, онбешеулен ёлюб, джыйырма бир адам да джаралы болуб тура. Душмандан къоранч юч кере кёб эди. Оналты фашист джесирленгенди.

Уруш сабыр болуб, Шуаевни къатына джууукълашыб келген Васильков кёлу бла кёгюзте:

— Ол кимди, Керим? — деб сорады.

— Кичи политрук Абайхан улуду.

— Ашхы тахсачы, батыр адам кёреме. Мен кесим къараб тургъанлай он мурдарны джокъ этди. Бирини тюз кёкюрегине тиреб урду, экинчини шкокну арт агъачы бла башына къагъыб аудурду. Аны, амалы болмагъанча, саугъаланыугъа теджелликлени тизимине кёшаргъа керекди, — дейди Г. Васильков.

Абайханланы Муссаны джигитлигини юсюнден бир-гесине болгъанла барысы да айтадыла.

Морх ауушда уруш этген 808-чи мараучу полкну комиссары А. Арутюнов эсге тюшюрюлеринде былай джазады: «Сермеш бошалгъанлай, мен Васильков бла Шуаевни аскерчилерин кёрдюм. Къыйын эди алагъа къарагъан. Кёбюсю аякъ юсюнде кючден сюелиб тура эди. Бир къауумла джаралы болуб, кеслери сюркелиб кымылдаргъа кюреше эдиле. Берилген буйрукъну

аламат толтургъанлары ючюн лейтенантла Мнацаханов, Шуаев, политрук Абайхан улу, лейтенант Васильков Къызыл Байракъны орденлери бла саугъаланыргъа теджелген эдиле.

Экинчи кюн душман ауушка сау дивизиясын салады. 808-чи мараучу полкнун эки батальону ауушну къолда тутуб туралмазлыгъы ачыкъ болады.

Полкнун командованияеси артха кетерге буйрукъ береди. Сентябрьны бешисинде фашистле 808-чи, 810-чу мараучу полкланы ауушдан атыб, Тау Артына ётерге мурат этедиле. Ол кюн алайда кёкде, джерде да сауутдан да атылады. Гитлерчиле бизни аскер бёлеклени къуршоулаб къырыргъа мурат этедиле. Алай бла бизни аскерчилени душман къуршоулайды. Къыйын халдан чыгъыу тынч тюл эди. Адам сан аз бола, сауут кюч тауусула барады. Джаралылланы, штабны документлерин да алыб чыгъаргъа керек эди.

— Душманны къуршоундан атханни да тохтатмагъанлай, ёхтем атлаб келе эдиле арт окълары тауусулуб баргъан ротаны командири Шуаев бла политругу Абайхан улу. Мен аланы къатларында эдим. Кёб нёгерибизни да тас этиб, биз арыб, къан терибиз тама, душманны къуршоундан къутулуб, Морх Башы тауну къыбыла-кюнчыкъгъан тёппесине ёрледик, — дейди А. Арутюнов.

Хар кюн, хар сагъат джюз минг палахдан толу эди. Сентябрьны 10-да уллу сермеш болады. Бизникиле от ачадыла душманнга. Ол кюн 200 адамдан къуралгъан отрядха 810 полкнун командири В. Смирнов башчылыкъ этеди. Сермеш къызыу барады.

— Джолдаш тамада лейтенант! Сол джаныбызда къурулгъан канат джол бла фашистле пулеметларын чыгъарыб келедиле! — деб къычырады Абайхан улу Шуаевге.

Бизни аскерчиле джауну пулемётларын джокъ этиб бир кесек тургъанлай, миномётлары атылыб башлайдыла.

— Керим, эркинлик бер миномётланы джокъ этерге, — деб къычырады Абайхан улу командирге. Ол кёзюуде аны кёзлери бир башха тюрлю джаныб, джаягъын къан джуууб бара эди.

— Бас къарама да, Мусса, — дедим, дейди Шуаев, къазауатчы тенгин эсине тюшюре.

Ол кюн ротаны командирини джюреги керти эзилген эди, халал батыр таулуну халын кёрюб. Политрукну тик кьабыргьада кьыйналыб баргьаны Керимни энтда кёзлерине кёрюннгенлей турады. Ротаны командири политрукну кьая кьабыргьагьа кьысылыб тишлери бла сермеб гранатланы миномёт от кьуса тургьан джерге баргьагьанын ёмюрде да унутурукъ тюлдю. Алай бла Мусса минометну джокъ этгенди.

Ол кюн этген джигитлиги ючюн Абайханланы Мусса Кьызыл Джулдузну ордени бла саугьаланыргьа тежелгенди. Алай болса да саугьа келгинчи Абайхан улу бла Шуаев бир-бирлеринден айырылыб кьаладыла.

Абайханланы Муссаны Туапсе тийресинде уруш этерик 8-чи гвардиячы мараучу бригадагьа джибередиле.

«Кичи политрук Абайханланы М. Ш., 8-чи гвардиячы энчи мараучу бригаданы энчи гвардиячы батальонуну ротасыны командирини политика джаны бла заместители 1942 джыл 22 ноябрда джигитлик этиб ёлгенди»...

Мусса Абайхан улуну Краснодар крайны Туапсе районуну Шаумян элинде кьарнаш кьабырда бастырылгьаны кеч белгили болгьанды. Морх ауушну джигитини аты джазылгьан мыдах ташха пионерле эртден сайын кьызыл гюлле саладыла. Былайгьа атасыны джатхан джерин кёрюрге Светлана бла анасы Мария Александровна да келгендиле.

Муссаны кьарнашындан туугьан Абайханланы Насу джигитни туугьан Дууутундан бир уууч топракъ алыб барыб, джатхан кьабырны юсюне кьуйгьанды.

Мени акъкъанат таула кеслерине чакъырадыла. Ненча кере ёрлесем да, Морх ауушда Ана джуртубузну сакълай джан берген аскерчилени эсиме тюшюрюб тебрейме.

Былайда атылгьан, атылмайын тургьан патронла топ-толудула. Таш хунала болгьандыла аскерчилени бетджанлары. Былайда тамгьан кьан, бузлада, кюзгюдеча кёрюнеди. Таулану башларында шууулдагьан джел джигитлени атларын унутмагьанды. Шоркьа суула ёлгенлеге сарынларын айтадыла. Батырлыкьгьа ёмюрлюк эскертмеле болгьанча сюеледиле таула. 1963 джыл августда Морх ауушну джигитлерине эскертме

салынган кюн мен митингде ауушну теппесинде окъугъан назмуму тизгинлери бла бошаргъа излейме Абайханланы Муссаны юсюнден хапарымы :

Юсюгюзден къан теригиз къурумай,
Джуртубузну джигит туугъан джашлары,
Сермешдигиз, таш артына бугъунмай,
Алгъа туруб, бугъундуруб ташланы.

ОКЪДАН КЮЧЛЮ СЕЗ

1942 джылны джазыды. Калинин областда уруш къызыу барады. Душманны адам саны, сауут кючу даасламды. Бизни аскерчиле къыйын сермешле бла Пустышка элни азатладыла. Эртденлик урушда батальонну командири ёлюб, аны орнуна комиссар Ёлкин Г. А. къалды.

Тюб болгъан юйлени арбазларында ит улугъан тауушла чыгъадыла. Кюйген элни башындагъы тютюн кюнню джабады. Джаралыланы санбатха къоратадыла. Элни аралыгъында, алаша юйчюкню аллында олтуруб, Георгий Андреевич узакъ Алтайда анасындан келген письмону окъуйду. Заман тюшден атлайды.

Тамбла, танг джарырны аллы бла, немецле Пустышкагъа чабыуул этерик хапар келеди. Аны эшитиб, офицер хоншу элчикде аскер бёлекден болушлукъ излей барады.

Комиссарны сёзюню къылычдан джити кючу болгъанын сезиб, гитлерчиле уста мараучуларына аны ызларгъа буйрукъ береди. Ол хапарны бизникиле джесирлеген сарымыйкъ немец офицер айтхан эди. Андан сора солдатла Ёлкинни кеси джангыз кюймаучан эдиле. Бу джол а эслеялмай къалдыла.

Комиссар солдатланы сермешге къобарыргъа сёз айтыб башлагъанлай, аузуна снайпер окъ келиб тиеди. Эс ташлаб, джерге ауады. Бир заманда, кёжюн ачыб къараса, санитаркала кёлтюрюб барадыла. Сёлеширге мадар джокъ. Ызына къараргъа дыгалас этиб, нёгерлерине къайгъыргъанын билдиреди. Кёзлерин чарс басыб, дагъыда эс ташлайды.

Джаралыны алгъы бурун Калинин шахаргъа, ызы бла Москвагъа, артда уа Къазаннга госпитальгъа ашырадыла. Джаны сау болса да, ол сынамагъан азаб

къалмайды. Окъ ауузундан тийгени себебли, талай заманны не сѣлешалмай, не ашаялмай турады. Бурун тешиклеринден сют тамчыланы тамызыб кечиндиредиле. Джашаргъа умутуну къанатлары кѣкге миндире, ёлююню къара къоллары ызына тарта, арадан айла озадыла.

Кюнлени бир кюнюнде джаралы, докторну аллына джууукъ келиб, ауузун ачыб: «Сау бол!» — дейди. Ол кюн аны джашауунда эм къууанчлы кюню болады. Орта бойлу врач, чал ургъан мыйыкъларын сылай, джаралыны къучакълаб, уппа эте: «Сѣз окъдан кючлю кѣреме», — дегенин Георгий Андреевич энтда унутмай турады.

Джарасы сау болгъанлай, Ёлкини Сибирь аскер округну политуправлениеине комсомол джаны бла тамада инструктор этиб джибередиле. Андан сора Ленинград фронтха тюшеди. Связны Академиясыны политотделини тамадасыны комсомол джаны бла болушлукъчусу болады.

Къазауат бошалгъандан сора Георгий Андреевич В. И. Ленин атлы аскер-политика Академияны джеттишимли бошайды. 1956 джылгъа дери ол авиация аскер бѣлекледе дивизияны политотделини тамадасыны заместители болуб къуллукъ этеди.

1979 джыл Хорламы кюню, Къарачай шахарны Советлерини ююню аллы майданда къууанч митинг бошалгъандан сора, къазауатны ветеранлары граждан эмда Уллу Ата джурт къазауатлада ёлгенлени къарнаш къабырларына тебрейдиле. Аланы эм алларында къолунда байрагъы бла подполковник Ёлкин Г. А. атлайды.

Мен хапарын айтхан адамны таныгъанлы он джыл болду. Андан бери кѣб кере тюбеше, джууукъ къазанлаша тургъанма. Беш джылны «Билим» обществону Къарачай шахар организациясыны правлениеини джууаблы секретары болуб ишлегенме. Ол кѣзюню ичинде Ёлкин Г. А. шахарны биринчи лектору эди. КПСС-ни шахар комитетини экинчи секретары айтханнга кѣре энтда алайды.

Бир кере «Ставропольуголь» производство бирлешликни экинчи шахтоуправлениеини алгъыннгы тамадасы Анатолий Андреевич Чеменев телефон бла, не этерик эсегиз да тамбла бизге лекция окъургъа Ёлкини джиберигиз дегенлей, сагъыннган босагъа тюбюнде

дегенча, эшикден Георгий Андреевич киреди. Мен телефонну анга узатама. Ол, сөйюмлюк ышара: «Айхай да барлыкма джер тубюнде алтын кьоллары бла кюн таш кьазгьанлагьа», — деди.

1977 джылны джайында Доммайгьа 15 кьралдан келген кьонакьла бла тубеширге чакьыргьан эдиле Ёлкини, А. Сөйюнч улуну, мени. Кюндюз Георгий Андреевич халкьла арасы болумдан лекция окьуду. Ашхамда поэзияны халкьланы шохлугьуна аталгьан ингири уллу шынкьарт отну кьатында башланды. Ленини, революцияны, партияны, шохлукьну, урунууну, сөймекликни юсюнден тюрлю-тюрлю халкьланы тиллеринде назмула эшитиледиле. Жюри эм онглу болгьанлагьа ёчле хазырлайды. Ингири ахырында Ёлкин чыгьыб, Константин Симоновну «Хозяйка дома» назмусу бла «Пять страниц» поэмасын азбар айтды. Ингири биринчи ёчю анга берилди.

1978 джылда Кьарачай-Черкес педагогика институтну суратлау графика факультетинде кьрал экзаменле башланган заманда мени бир диплом ишге рецензия джазаргьа чакьырдыла. Ол кёзюуде кёб тюрлю сейир затлагьа шагьат болдум. Бири бюгюн да эсимде турады. Диплом ишле джакьлана тебретиле. Кь. Лайпан улу, Ёлкини скульптура суратыны кьатында сюелиб, диплом ишини темасындан хапар айтады: «Мен бизни кюнлени марксчысыны сыфатын кёргюзюрге излегенме. Уллу Октябрь революцияны да быллай адамла этген болурла. Сөйген устазым юретиу ишимде юлгю болгьанлай, кёзюме кёрюнгенлей турлукьду...».

Андан сора Т. Белова чыгьады кесини диплом ишин — Ёлкини бояу бла салынган суратын алыб. Георгий Андреевич ючеулен болгьанча кёрюнеди. Залдагьыла сейирсинедиле. Комиссияны членлери огьурлу адамны кёзюне кьарайдыла. Кьазий бла Татьяна диплом ишлерине баш багьала алдыла. Ол кюн билдим мен Георгий Андреевич философия бла политэкономия кафедрасыны доценти болуб ишлеген институтну студентлери аны бек сөйгенлерин.

Ата джуртха учуб келген душман окьну ауузу бла тутхан адамны таурухлада айтылырча джигитлиги болгьанына сёз джокьду. Анда ташны тёзюмлюкюгю, гюлню назиклиги, джазгьы кюнню джылыуу бирге уялангандыла.

Бу адамны кьалгъанладан башхалыгъы неди? Биринчиси, билими теренди, кенгди. Экинчиси, ол кесини юретиучю усталыгъын бек сюеди. Ючюнчюсю, аны иги билгенле айтханнга кёре, бек уллу огъурлулугъу барды. Тёртюнчюсю, башхаланы сыйларын кёре биледи, джетген кюнде деменгили таянчакъ болуучанды. Шахарчыла аны ючюн айта болурла анга Къая деб. Бу сёзлени керти болгъанларына шагъатлыкъ этген бир юлгю келтирейим. 1977 джылны къачында эди. Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Керим Отар улу ну ауушхан хапары келди. Аны таныгъан къауумгъа билдирдим телефон бла. Керимни эртдеден, аладан джууукъ таныгъанла кёб болсала да, эм алгъа Георгий Ёлкин бла Эбзеланы Ханафий тебреб къалдыла.

Ашхам бола Нальчикге джетдик, Керимни юй бийчеси Назифатха туберге изледик. Къатыбызда сюелгенлени бирини къулагъына шыбырдадыкъ тилегибизни. Ол, бетин-къолун соя тургъан тиширыуну къарт къатынланы ортасындан чыгъараллыкъ тюлбюз, бошнагъа кюрешмегиз, деб унамады барыргъа. Ёлкинни уа ол кече ызына къайтмайын мадары джокъ эди. Мен дагъыда биреуленни къулагъына шыбырдайма. Бир кесекден Назифат, джылай тургъанлай, бизге мылыгын атды. Эм алгъа ол, Ёлкинни кёкюрегине башын салыб, ачы сарнаб: «Сен да келдингми бизни къара кюнубюзде?» — деб бюсюреу этди. Ма ол заманда терен ангыладым мен Георгий Андреевичге шахарчыланы Къая деб нек айтханларын.

Экономика илмуланы кандидаты, доцент, лектор Ёлкин Г. А. ленинчи партияны тизгинлеринде 1939 джылдан бери келеди. Андан бери ол партияны оноуларын джамагъатха ангылатханлай турады. Аны лекцияларына адамла талпыб келедиле. Нек десегиз, сёзюню магъанасы теренди, кертилик тамалы деменгилиди, ич джылыуу уллуду. Къыхсача айтсакъ ол сёзюню искусство эте биледи. Аны ючюн болур, шахарчыла аны эт джууукъларына санайдыла.

Бу адам дунияны халкъларыны джашау джоллары джарытыб тургъан акъыллы адамланы, белгили поэтлини, композиторланы чыгъармаларын терен биледи, ишинде таймаздан хайырланганлай турады. Аланы ичинде Марксны, Ленинни, Чернышевскийни, Лермонтовну энчи орунлары барды, музыканы аллахына уа Бетховенни санайды.

Елкин Г. А. къралыбызны вузларында ишлегенли 20 джылдан атлайды. Джаш төлюге билим бериу бла аны коммунист халиге юретиуге тыйыншлы юлюш кьошады.

Къарачай шахар бла районну джамагъатыны арасында ол экономика темалагъа лекцияла окъуйду, халкъла арасы болумдан хапар айтады, социалист эришиуню къуралыуундан ушакъла бардырады.

Бу кюнледе Георгий Андреевич КПСС-ни съездини материалларын урунганлагъа ангылатады.

ПУШКИНИ КЪАБЫРЫН КЪУТХАРГЪАН ТАУЛУ

Байчораланы Даут Кавказны эм ариу табигъатыны сейирлик төрюнде — Теберди ёзенде туугъанды. Къушла уяланган мийик таула батырлыкъгъа юретгендиле, кириш къаяладан секириб келген шоркъа сууланы тауушлары, джерге къанат кериб тургъан алтын кюн, къырдышлада ёсген гокка хансла джашчыкъны ариу-лукъгъа сезимлерин уятхандыла.

Къара таный башлагъан заманда назмулагъа, джырлагъа уллу талпыуу болгъанын джашчыкъ кеси да эслейди. Ол А. С. Пушкини Кавказны юсюнден джазгъан чыгъармаларын айырыб бек сюеди. Ала ашхылыкъгъа, огъурлулукъгъа, джигитликге чакъырадыла, алгъа учундурадыла аны.

Даут джетинчи классдан сора эл мюлк техникумну зоотехния бөлүмюнде окъугъанды. 1939 джылда 3-ю курсундан аскер къуллукъгъа чакъырылады. Бир джылдан ол «Айырма аскерчи» деген знак бла сау-гъаланады.

Уллу Ата джурт къазауатны комсомолчу джаш Къыбыла фронтну 516-чы энчи инженер батальонуну составында башлайды. Кёб турмай аны аскер бёлекге командир этедиле.

Къыйын кюнле, джукъусуз кечеле аскерчини узакъ джолла бла кёб джерлеге элтедиле. Таулу улан 2-чи Сталинград, Юго-Запад фронтланы 126-чы понтон-кёпюр батальонуну составында сермешеди. Анга «Айырма минёр» деген ат аталады. Сталинград урушда джигитлик этгени ючюн Байчораланы Д. Къызыл

Джулдузну ордени бла сауғаланады. Ол кёзюуде ленинчи партияны тизгинлерине киреди.

1943 джылда апрелден августха дери Даут Москвада дрессировщиклени ара аскер-техника школунда окъуйду. Аны бошагъандан сора итле бла миналаны излеучю 62-чи энчи инженер батальонну составында Смоленск, Ленинград тийрелеринде гитлерчи фашистле бла уруш этеди.

А. С. Пушкинни поэзияны алтын бешигине санагъан Кавказны гитче халкъчыгъыны уланына улуу орус халкъны закий джырчысыны къабырын мурдарладан къутхарыргъа буюрулады. Байчораланы Даутну взводу Пушкин шахарны, Пушкинчи Таулары, А. С. Пушкинни къабырын, заповеднигин, Михайловское элни эмда аланы тегереклерин тазалагъанды фашистле салыб тургъан миналадан. Александр Сергеевич Пушкинни къабырын къалай къутхаргъаныны юсюнден Байчораланы Д. былай хапар айтады:

— 1944 джыл эди. Совет аскерчиле, гитлерчилени къаушатыб, джерибизден кери къуууб бара эдиле. 3-чю Прибалтика фронтну 54-чю аскери Новгород, Псков, Старая Русса, Великие Луки шахарланы азатлагъанды. Ол кёзюуде бизни аскерчиле Пушкинни заповеднигин да азатлагъан эдиле душманладан. Алай а мурдарла миналаны тангнга, хыйла тукъум орнатыб кетген эдиле. Джайны ортасы сюремде баш командованиени 12-чи инженер-сапёр бригадасы миналаны излеб кюреше эди. Къыйын буйрукъну толтура, ол кёзюуде 9 сапёр ёлген эди.

Уруш къызыуу бара эди. Сапёрланы ишлери бютюн къыйын эди. А. С. Пушкинни къабырын, аны аты бла байламлы орус культураны сыйлы эскертмелерин джокъ этерге деб, къанлы джау хыйла джашыргъан миналаны табыб, хатасыз къоратыргъа итле бла мина излеучю 62-чи энчи инженер батальонну джибередиле. Экинчи кере миналадан Пушкинни заповеднигин тазаларгъа Василий Тимофеевич Старчеус командирлик этген ротагъа тюшеди. Мен ол батальонну биринчи взводуну командири эдим. Мени аскерчилерим табхан эдиле Святогор монастырда фашистле салыб тургъан миналаны. Аланы атылтмайын, табыб алыу бек къыйын иш эди. Хар атламда аллыбызны ёлюм сакълаб тургъаны энтда эсимдеди. Ачыкъ джау бла сермешген андан эсе кёб кере да тынч эди.

Святогор монастырда мени солдатларым быллай джазыуу болгъан бир табличканы такъгъан эдиле: *«А. С. Пушкинни къабырында минала къурулуб турадыла. Кирирге боллукъ тюлдю!»*

Ол кыйын кюнлени юслеринден хапар айта келиб, Даут къазауатчы тенглерин эсине тюшюреди. Таулуну огъурлу кёзлеринден джыламукъ тамчыла тёнгерейдиле. Халал, джигит нёгерлери сермешле баргъан тюзледе къалгъанлары аны джюрегин кыйнагъанлай турады.

1944 джылда январдан октябргъа дери взвод къаллай бир мина джыйгъаныны юсюнден аны командири Байчораланы Даут командованиеге берген билдириуню (таблицаны) копиясы къаллайла эсе да хурджунунда къалыб кетгенди. Анда 21 аскерчини тукъумлары эмда ала къаллай бирер минаны табханлары энчи кёрюнуб турады. Бютеу да ол кёзюуде Даутну взводу, джыйырма минг кере ёлюм къоркъуугъа джууукълашыб, 1296 мина бла 7827 окъну табыб джыйгъанды, аны командири, лейтенант Д. Байчора улу къол салгъан документге кёре.

Бу сейир документ бусагъатда Псков областны Остров шахарында музейде сакъланады.

Мен хапарын айтхан тебердичи Сталинграддан Берлинге дери баргъанды къазауатны джоллары бла. Андан сора 1946 джылда ол кесини взводу бла Беломор-Балтика каналны да тазалагъанды миналадан.

Байчораланы Магометни джашы Даут керти адам, джигит командир, терен билимли офицер болгъанына шагъатлыкъ этеди анга минала излеучюлени 62-чи энчи инженер батальонну командири Андрюкин бла штабны тамадасы Бирюков джазгъан характеристика:

«Д. Байчора улу 1943 джыл январдан бери взводну командириди. Бери келгенли Ата джурт къазауатны фронтларында командованиени буйрукъларын кескин толтургъанлай турады. Ол джигитлиги, батырлыгъы ючюн Къызыл Джулдузну ордени бла саугъаланнганды.

Аскер бёлекде урушха хазырланган кёзюуде Байчора улу джолдаш бютеу къарыуун, билимин, фахмусун, усталыгъын салыб кюрешеди анга бойсунган къауумну юретиуде.

Кеси аскер мизамлылыкъны юлгюсюн кёргюзеди,

кесин кереклисича джюрюте биледи, аскерчилерине айтханын этдиреди. Аскер бёлекни энчи составыны арасында сыйы уллуду.

Ленинге, партиягъа, Ата джуртха керти болгъанын танытады. Политика джаны бла ышангылыды, аскерчилик джаны бла ашхы хазырлыгъы барды»..

Байчораланы Даутну кёкюрегин 10 правительство саугъа джасайды. Аланы ичинде Къызыл Джулдузну эки ордени барды. Къазауат бошалгъан заманда ол тамада лейтенант болгъанды.

Мамыр урунууда да белгили ишледе ишлей келгенди. Талай джылны Ючкекен эл Советни исполкома, ызы бла Гитче Къарачай районда ара сберкасагъа тамадалыкъ этгенди.

Совет Союзну кёб республикаларындан, областларындан, шахарларындан орус халкъны уллу поэтини къабырын къутхаргъан адам кёб письмола алады. Ол кесини джазыууна бек разыды.

Байчораланы Даутну юсюнден сёзюмю анга атаб джазгъан «Пушкинни къабыры» деген балладам бла бошаргъа излейме:

Мурдарла кюрешедиле ызыны тамыры бла
Къоратыргъа Пушкинни, джыргъа уа ёлюм джокъ.
Ала сөрмешедиле поэтни къабыры бла,
Салгъандыла атылтыргъа мингле бла окъ.

Мыдах сагъышларын этедиле терекле да,
Кёк да, джер да уллу бушуудан толуб.
Хорланмайды поэт, батыр аскерчиле да
Сакълайдыла, кетмейин, кеси джангыз къоюб.

Фахмуну джарыгъы, джазгъы кюн тийгенча,
Нереди, къагъады ётгюр къанатын.
Халкъ, азатлыкъны джырын суйгенча,
Сюеди, сакълайды поэтни къабырын.

Мингле бла окъла, минала букъдургъанды
Къанлы мурдар Пушкинни къабырында.
Кавказ тауланы уланы къутхаргъанды,
Кеси турса да ёлюмню ауузунда.

Ай кёкню джуддузларын джокълайды,
Тюзлени джарытыб турады джарыгъы.
Суйген джеринде поэт джукълайды,
Къоркъмайды ёлюмден къанатлы джыры.

Айча, Кюнча, фахму да джарыкъды,
Чыгъады, тюшсе да къара тубаннга.
Поэтни джыры дуняда джашарыкъды,
Ол хорлатмайд кесин душманнга.

1980

НАСЫБ ДЖУЛДУЗНУ ТЮБЮНДЕ

Къарачай-малкъар халкълада РСФСР-ни сыйлы артисти, Къабарты-Малкъар АССР-ни халкъ артисти Кючюкланы Магометни танымагъан хазна киши болмаз. Ол Кавказны мийик тау тёппелери кёк бла къу-чакълашхан джерде, Черек сууну бойнунда, джангы дуняны хорлам байрагъы орналгъандан сора, арадан эки джыл озуб, насыб джулдузну тубюнде такъюзюк бишген заманда туугъанды.

Таулары тарында джашаса да, аны атасы агъачдан тюйме тюйген, ташдан къалала ишлеген уста болгъанды. Ол хуна къалагъан заманда, мюйюшлени байларгъа деб салынуучу бел ташны орнатхан кёзюуде, ары-бери атлаб, башын да бир джанына ийиб, сейир макъамны акъырын сызгъыра, джити къараучан эди. Шабазны сызгъырыуу деб, аны ючюн айта болур эдиле элчилери. Алай бла ташны таша кючю бла макъамны сейирлик джаны бирге къошулуб, искусство тууа эди. Ол а джашчыкъны джукълаб тургъан сезимлерин къозгъай эди.

Таулу киши, кёбню билирге учунуб тургъан джашчыкъны огъурлулукъгъа, ашхылыкъгъа, ариулукъгъа, халаллыкъгъа суймеклиги болурун излеб, анга нарт таурухла айтыб, халкъ джырла джырлаб тургъанды.

1929-чу джылда Тёбен Малкъарда шорбат баш школда окъуу башланыб, Магомет биринчи классха джюрюйдю. Огъурлу орус устаз Гриценко, джашчыкъны джарыкъ джанган къап-къара кёзчюклерине къараб, ашхы адам болуруна ышана эди.

Андан сора Нальчикде интернат маталлы школда окъуй тургъанлай, джашчыкъ, Пионерлени къаласына джюрюб, джырларгъа, тепсерге юренеди. Билимге джутланыб мыллык атханын эслеб, устазла аны бек суюдиле.

Айырмагъа окъугъанланы республикан слётунда Магомет Огъары Чегемден келген бир джашчыкъ бла танышады. Ол Къулийланы Къайсын эди.

1934-чю джылда «Абрекзаур» деген кинофильмге къараб, Магомет искусствону сейир тузагъына тюшеди. А. В. Луначарский атлы театр институтда таулу студия къурагъа Илья Яковлевич Судаков Москвадан келеди. Бир кюн чегемли Къайсын, Магометге тюбег: «Москвада театр институтда окъургъа сюемисе?» — деб сорады. «Айхай да сюеме!» — деб учунады, къууанч тыбырлы болады Магомет.

Ол кюнлени эсине тюшюре, Кючюк улу былай хапар айтады: «Айхай орусча айтханларын ангыласам а, нек джарлы эдим. Къайсын эди арада тылмачлыкъ этген. Судаков юч этюд берген эди да, барысындан да айырма багъала салгъан эди».

Эки джюз джаш бла къыздан театр институтха 25 адам сайланды. Аланы ичинде Къайсын Къулий улу, Магомет Кючюк улу, Омар Бала улу, Махийланы Зоя, дагъыда башхала бар эдиле.

Таулу сабийле искусствону сейир тѣппелерине ѳрлеб тебрейдиле. Судаков студияны суратлау джаны бла тамадасы болады. «Къарачай-малкъар тилден бизни белгили революционер Алийланы Умар окъутады.

Андагъы устазла бюгюн, бюгече да манга дерс бергенлей тургъанча кѳрюнеди. Энтда спектаклени салгъан заманда аланы айтханлары эсиме тюшюб къалады», — дейди Кючюк улу.

1940-чы джыл студентле, терен билимли артистле болуб, ызларына къайтадыла. Ала ана тилде къараучулагъа Лопе де-Веганы «Къой кѳзлеу», Мольерни «Скапенни хыйлалары», В. Ивановну «Бронепоезд 14-69» атлы пьесаларын хазырлаб келедиле.

1941-чи джылда июнну 22-ден башлаб, 1945-чи джыл Хорламны Кюнюне дери Магомет, тынчлыкъ табмайын, къазауат отланы ичлеринде айланады. Кючюк улуну джигитлигини юсюнден «Кабардино-Балкарская правда» газетни 1975-чи джылда 2-чи июлда чыкыгъан номеринде Совет Союзну Маршалы Павел Фѳдорович Батицкий «Человек большого мужества» деген очеркинде былай джазады:

«Северо-Запад фронтда Старая Русса тийресинде къыйын урушла баргъан заман эди. 1941-чи джыл 8-чи августда мен къараучу джерде тура эдим. Ол кѳзюуде мен 202 мотострелковая дивизияны штабыны тамадасы эдим. Болум къыйын эди... Уруш къалын будай сабанлада башланады. Мен къараб тургъан

джерден, Тулебля элден, сары сабанланы ичи бла бизни таба биреуленни сермеше, чабыб келгенин кёрдюм. Бек дженгил келе эди ол адам чабыуул этген фашистлени арасы бла. Джити къараб, ол уруш эте чабыб келген, бизни аскерчи болгъанын ангыладым. Ол тохтаусуз, тегерегинде от джаннганына да къарамай, душманлагъа автоматны джандырыргъа, гранат атаргъа да джетишеди, джыгъылады, дагъыда терк туруб, чабады. Аны кёрген, уруш ичи бла тюл, юрениу баргъан тюзде келеди дерик эди. Энтда ангылаялмайма джигит аскерчини ол кюн къалай сау кълалгъанын. Ол а сау кълалгъан къой, разведка батальонну командирини билдириуюн алыб, мен тургъан джерге да джетди.

Мени аллыма орта бойлу, томпур джигит, къара шинли бетинде кълалын ингиликле ойнай, сюеле эди. Къараб кёргенлей огъуна, аны керти кавказлы болгъанын ангыладым. Алай кыйын сермеше, чабыб келгени себебли, бурун сюклери тургъандыла, кълалын тер басханды, алай болса да къара кёзлери джарыкъ джанадыла. Ол Магомет Шабазович Кючюк улу эди. Тири, джити, адам сейирсинирча джигитлиги болгъан джашны мен бек джаратдым. Ол кюнден башлаб, Магомет мени адъютантым болуб тургъанды.

Мен анга кёб зат бла борчлума, кыйын сагъатда ёлюмден кёб кере сакълагъаны ючюн.

Магомет Шабазович Коммунист партиягъа кирген заманда анга рекомендация бергениме къууанама».

Къазауатны юсюнден Магометни хапар айтханы эсимден кетмейди: — Прут сууну юсю бла бизни аскерле терк ётерге керек эдиле. Танг аласында душманны самолётлары бомбаланы атыб башларыкъдыла. Кечени ауурлугъу кетгенди. Чууакъ кёкде джулдузла джылтырайдыла. П. Ф. Батицкий бла мен сууну бойнундабыз. Кёпюрню юсю бла тохтаусуз ётюу барады. Бир заманда къарачай-малкъар тилде солдатлагъа: «Иванов, Сидоров, Фролов, Шевченко, терк болугъуз дейме да!» — деб командирни хыны кычыргъанын эшитдим. Эрлай секириб ёрге туруб, мени тилимде ким болду сёлешген деб, къууаныб тебрейме. Павел Федорович да, чаб, таныш адам эсе уа деб, эркинлик береди.

— О таулу, кимсе сен, кимсе?! — деб сора, кёпюр таба атылыб барама.

— Менме, менме! — деб джууаб эшитиледи кёпюрню юсю табадан. Ол батальонну командири Лепшокъладан къарачайлы джаш болуб чыкъды. Экибиз да бир-бирибизни къучакълайбыз. Заман джокъ. Кёзлерибизден джыламукъла тама, къаты къучакълашыб айырылабыз.

Къазауатдан сора арадан эки джыл ётюб, Хасанья элден Нальчик таба кетиб баргъанлай, биреуленни кёрюб: «Сен Прут суудан ётгенмисе?» — деб сордум. Эрлай ол кёзюме къараб: «Сен Кючюк улу болурму-са?» — деб сорду. Кёзлерибизден исси тамчыла тёнгерей, къаты къучакълашабыз».

Аллай тюбешиулери джигит таулуну кёб болгъандыла.

Магомет юч кере ауур джаралы болгъанды. Бир джол къаны кеб кетиб, къарыусуз болуб, къуяргъа къан табалмайдыла. Сора связистка Вера Морозова, 400 грамм къанын бериб, джаралыны ёлюмден къутхарады. Андан сора арадан 3 джыл ётюб, Магомет бла Вера джазыуларын бир этедиле.

Арадан джылла озуб, Магомет биягъы сахнаны тёрюне чыгъады. Кёбден бери ол джарыкъ табигъат берген фахмусу ала Къарачайда, Малкъарда, Къумукъда, джамагъатха халал къуллукъ этеди. Кючюк улу Боташланы Иссаны «Таулада танг джарыйды», Къулийланы Къайсынны «Дунияда соймеклик да барды», Шекспирни «Отелло», «Ромео бла Джульетта», дагъыда башха спектаклдеде ойнайды. Хар ролю ёмюрлюкге дери эсингде къалады, ашхылыкъгъа, огъурлулукъгъа, тюзлюкге, халаллыкъгъа юретеди.

Магомет Шабазович толу юйдегини атасыды. Джашы, къызы джетиб, аны эмда юй бийчеси Вера Яковлевнаны къууандырадыла.

Гитче халкъны уллу артистини республика саугъаны лауреатыны юсюнден сёзюмю быйыл майны 9-да Къарачай шахарда Магометге аталыб джазылгъан «Уятмайым, джукъла» деген назмум бла бошаргъа излейме:

Сени алгъышларгъа Хорламны Кюнюнде
Къонакъ юйге эртде келгенме, ашыгъыб,
Урушну кёре тураса тюшонгде,
Кече узагъына джукъламай чыгъыб.

Танг белги бергенди, кегереди чарс,
Шошлукъ кѣанатлада кѣалкѣыйды хауа.
Тюшонгде кѣресе, урулгѣанча харс,
Хорлам кюн тепсерге чыкѣгѣанча таула.

Мамыр эртденликде ачыкѣды терезенг,
Джырлайды джырын джазгѣы кѣарылгѣач,
Халалды джюрегинг, дуняа кибик, кенг,
Кереди бютеу аламгѣа кѣулач.

Озгѣан заманла джашайла эсингде,
Азмы болгѣанды джерде зарауат.
Кѣре тураса энтда тюшонгде
Бара тургѣанын уллу кѣзауат.

Джаралы солдатла ынгычхагѣан таууш
Ачыкѣ эшитиледи сакѣ кѣулагѣынга,
Кѣзюнге кѣрюнеди мийик тау аууш,
Кѣолларын узатыб джылагѣанча санга.

Уятыргѣа кѣзюм кѣыймай, туракѣлаб,
Акѣырын солуйма сейирлик хауаны.
Мамыр эртденликде тураса джукѣлаб
Джашил джюрегинде кѣарачай таулары.

Кѣанлы кѣзауат кѣалса да узакѣда,
Унутмай тураса алкѣын ачыуун,
Сермешле баргѣан кѣышхы аулакѣда
Бузлагѣан ѣтмек кѣабукѣну татыуун.

Кѣууанчны кюнюнде этеме шукур.
Сени аджалдан кѣалдыргѣан кѣадаргѣа.
Кѣб сакѣлады эсе да, болмады мугур
Кѣыркѣ джылны кесинг кѣуллукѣ ѣтген сахна.

Хорлам байрамда джарыкѣ тиеди кюн.
Кѣутхарылгѣан дуняаа ѣхтемдиле таула.
Тюшонгде да кѣайгѣыраса адамла ючюн,
Уятмайым, огѣай, бир кесек джукѣла.

1979

КѣАРНАШЛЫКѣНЫ ТАМЫРЛАРЫ

Тынч тюлдю джашауда биринчи болуб барыу, алай а аны ызы унутулмайды дейдиле. Андады биринчиликни насыбы. Хаджибекир Хапсироков Хабез элде биринчи шофѣр болгѣанды, аны джашы Хызыр а черкес халкѣны биринчи профессоруду.

Ѵс бизни сабийликни сейирлик дуняасына дженгил-дженгил кѣайтаргѣанлай турады. Джашил тауну ба-

шында сюелиб турган Адюх кьаланы кьатында учхан тау кьушну ауанасын джеталсам деб, черкес джашчыкъ чабыучан эди. Анга алай кьроне эди: кьанатлыны келеккесин джетиб тутса, эм уллу мура-ты, эм аламат умуту толлукьча. Джашчыкъ а чемер сёзю уллу устасы болургьа сюе эди.

Узун кечелени кьысхарта, кьарт анасы Гашааф, отджагьада туудугьуна Адюхну юсюнден таурухла айтыб, эртдегили халкъ джырланы джырлаучан эди.

Гитлерчи фашистле Ата джуртубузгьа чабхан заманда, джашчыкъ тёртюнчю классха джурюй эди. Аны атасы, урушха кете, кесини анасын кьучакьлаб, уппа этди. Юй бийчеси бла, сабийчиклери бла, Кавказ таулада эртделеден келген адетча, кьарамы бла сау-кьал айтыб тебреди. Хаджибекирни юйюрю, джууукь-лары, джашил тауда кьала, кёк суу, Хапсироковланы юйлерини башына келеккеси тюшюучю кенгкьанат кьуш ашырдыла. Ол элни тар орамчыкьлары бла, тегерегинде сюелиб турган тауладан эки кёзюн айы-ралмайын, акьырын атлайды. Ызындан кёзлеринде уллу мугурлукь танылган сабийлери Цуца, Хызыр, Мардас чабыб барадыла. Элни ортасында кьартла, ти-ширыула, сабийле аталарын, кьарнашларын, эрлерин ашырадыла. Кьатынланы, кьызланы джылагьан тау-ушлары эшитиледи. Арбала Зеленчук сууну бойнун тебрeidиле. Чулгьаныб, ачуланыб, боз толкьунла джагьа ташланы кемиредиле. Эм артагьы арбаны ызындан тохтаргьа унамагьан Хызыр чабыб барады. Элден чыгьар джерге джетгенлей, аны эслеб, Хаджи-бекирни кьатында олтуруб баргьан кишилени бири арбачыгьа, тохтат, деб таууш этди. Кийик толкьунла джагьагьа мыллык атыб секирген джерде, джолну айланчындан озуб, эски арба джырылдай тохтады. Джалан аякъ чабыб келген джашчыкъ джетиб, ата-сыны бойнуна джабышыб, джылады. Ол кюн кёбню кьрген таулуну кёзлеринден исси джыламукула би-ринчи кере ташлы джерге тамдыла. Хаджибекир, элчи-леринден уялыб, аланы кьргюзмезге излеб, эрлай бир джанына бурулуб, кьолу бла кёзлерин сюртдю. Джаш-чыгьыны бетиндеги тамчыланы ол эринлери бла джа-лады. Негерлерини кёзлерине да джыламуку урду. Арбачы, атлагьа сыбыртхысын булгьаб, алгьа тебин-дирди. Арбала айланчдан ташайыб кетдиле. Кьаяны башында кьуш кьрюндю. Джашчыкъ биягьынлай аны

ауанасын сюрюб тебреди. Джеталса, атасы сау къайы-тырыкъды юйюне деб турады ол.

Джылла барадыла. Къушну кёлеккеси кёб кере къууандырады джашчыкъны. Атасыны кёзлерин, аны берчли къолларын, къарт анасы бла джумушакъ сё-лешгенин эсине тюшюреди.

Эри урушха кетгенден сора Лёста сабийлерин юре-тиуге аслам къайгыра эди. Анга, колхозда звено тамада да болуб, юй джумушун этиу кыйын эди. Хаджибекир кете тебрегенинде, тамада джашы Хы-зыргъа отджагъаны аманат этген эди. Джолну айлан-чында атасыны айтхан сёзлерин джашчыкъ эсинде тутады. Хар джай сайын ол чалкъыгъа бара эди, юйде анасына да болуша тургъанлай.

Почтальон Сталинграддан, Дондагъы Ростовдан, Харьковдан, эмда башха джерледен письмола келти-риученди. Алада Хаджибекир юйдегисини, элини ха-парларын билирге излейди, кесини, нёгерлерини юсле-ринден да айтады.

Хорламны Кюнюне солдат Венада тюбеген эди. Кавказ таулада анасы, юй бийчеси, сабийлери къууанч тыбырлы болдула. Аскерчиле эллерине къайтадыла. Джашчыкъ кюн сайын, атасына тюберге умут этиб, джолгъа чыгъады. Ол, кюнню кюн узуну атасы бла айырылгъан айланчха барыб, къушну кёлеккесин сюр-генин эсине тюшюреди.

1945 джылны къачында Хаджибекир элине къай-тыб келеди. Аскерчини тегерегине юйюрю, джууукъ-лары, тийреси джыйыладыла. Къурманлыкъ этиледи. Таулугъа кёб тюрюю хапарла сордула. «Хаджибекир, сени сабийлеринги джазыкъсыныб, уллу аллах, ашхы аллах кеси сакълагъанды. Къабар къабынынг тауусул-гъан болмаз эди», — деди хоншусу къарт Кудас.

Аскерчи, бери бурулуб: «Мени орус тенгим Васи-лий къутхаргъанды ёлюмден. Ол бла мен отну да, сууну да юслери бла бирге джюрюб турдукъ сау тёрт джылны. Бир кере орус къарнашым чыгъаргъан эди мени джана тургъан, ёртен кибик, уруш отдан. Мен бюгюн сау къайтыб юйюме келгеним ючюн, аны ал-лында борчлума. Энди экибиз ёмюрлюкге дери къар-нашла болгъанбыз. Василий кёб турмайын бизге къо-накъгъа келликди», — деб хапарын айтды солдат.

Дагъыда ол, сёз тауусулмайын къалгъаннга санаб, энтда къошду: «Россия бла бизни шохлугъубузгъа

тёрт ёмюр болуб келгенини юсюнден мени къарт атам хапар айтыучусу эсимдеди. Ол шохлукъгъа Уллу Октябрь социалист революция ёлмезлик къанатла бергенди. Биз аны ючюн халкъланы эркинликлерини, шохлукъларыны, насыбларыны ёкюлю уллу Ленинге, сау бол, дейбиз». Бу сёзлени эшите тургъан Хызырны джюрегине синге эди бир ашхы умут. Ол ёмюрлюк шохлукъну тамырларын излерге талпыныу эди.

Педучилищени, андан сора устазлыкъ институтну тауусуб, Хызыр Хапсироков Ставрополь шахарда пединститутну орус тил бла литература бёлюмюне киреди. Студент джылларын эсине тюшюрюб, ол былай хапар айтады: «Кёб устазлагъа борчлума мен, алай болса да аланы ичинде уллу алим, белгили лермонтовед Андрей Васильевич Попов бла шохлугъум терен эди. Литературагъа талпыныуну, суймекликни сезимлерин ол уятханды мени джюрегимде. Андан сора да бар эдиле анда ашхы устазла. Аладан мен Вениамин Михайлович Тамахин бла Игорь Александрович Моховгъа уллу бюсюреу этеме».

Арадан заман ётюб, джаш алим кесини биринчи илму ишин джазады. Аны аты «Суратлау литературада орус, черкес халкъланы арасында шохлукъну кёрюнюю» болады. Мен андан бир юзюк келтирейим: «А. С. Пушкин Черкесияны просветителлерини ишлерини ёсюмюнден хапарлы болуб тургъанды. Ол «Современник» журналны биринчи томунда черкесли джазыучу Султан Къазий-Гирейни «Ажитогъай ёзен» деген повестин басмалагъанды. Повесть суратлау джаны бла аламатды, керти сейир, бай тил бла джазылгъанды. А. С. Пушкин бу повестни юсюнден былай джазгъанды: «Ма бизни литературабызда кишини эсинде-бусунда болмай тургъан сейир зат! Джарымкийик Кавказны уланы, ашхы джазыучулары тизгинине къошулуб, черкесли орус тилде кёлюне келгенни эркин, кючлю эмда суратлаб билдиреди. Биз берген юзюгюбюзде бир джангыз сёзню да тюрлендирирге излемегенбиз».

Уллу критик Белинский, «Ажитогъай ёзен» деген повестни окъуб, «Соременикни» юсюнден бир талай сёз» деген статьясында джазгъанды: «Черкесли Султан Къазий-Гирейни «Ажитогъай ёзен», деген чыгъармасы бютюн аламатды. Ол бизни сыйлы джазыучуларыбызны кёбюнден эсе иги биледи орус тилни».

Черкес халкъны биринчи чыгъармасында кѣб сейир зат барды. Анда XVI ѳмюрде айтылгъан Къабартыны белгили акъылманы Лиуанны сѣзлери бютюн тюздюле. Ол уллу орус халкъ бла шохлукъ джюрютюню, аны бла биригиюню магъанасын терен ангылагъанды, ол зат ючюн кюрешни да бардыргъанды.

Андан бери тѳрт ѳмюр ѳтдю. Черкес халкъны фахмулу поэти Абдуллах Охтов ол ѳмюрледен бери келген шохлукъну юсюнден кесини «Къарнашлыкъны юсюнден сѣз» деген алаамат назмусун джазгъанды:

Таула унутмагъанла, унутмагъанла суула
Арт джанында кѳксюлдюм чегетлени
Къалай къарнаш болгъанларын дуняда
Орус аскерчи бла черкес аскерчини.
Къарнашла болгъанла, бир-бирин къучакълаб,
Ауушдуруб аскерчиле сауутларын.
Джашайбыз тѳрт ѳмюрню узагъына джакълаб,
Россия бла таулары къарнаш шохлукъларын.
Кѳб суу саркъгъанды тауладан тенгизлеге
Тѳрт узакъ ѳмюрден бери.
Сай болгъандыла андан бери суула,
Кѳб кере ауушдурулгъандыла патчахла.
Алай а къалгъандыла керти къарнашлай
ѳмюрлюкге дери тюрленмегенлей халкъла.
Унутмагъандыла бюгюн да адамла
Ары джанында кѳксюлдюм чегетлени,
Къалай къарнаш болгъанларын дуняда
Орус аскерчи бла черкес аскерчини.

Бу тизгинлени джазгъан, уллу интернационалист, суратлау сѣзню чемери, халкъланы муратларын, умутларын, аланы къарнаш шохлукъгъа кертиликлерин алаамат кѳргюзгенди. Уллу поэтни бу гитче чыгъармачыгъын Хызыр ана литературасыны эм онглу джулдузларыны бирине санайды.

Х. Хапсироков ондан аслам китабны авторуду. Аны биринчи илму иши адыглыланы кеси разылыкълары бла Россиягъа къошулгъанларына 400 джыл толгъан заманда басмаланганды. Алимни китабларыны кѳбюсю адыгей, къабарты, черкес литератураланы тинтиуге аталады. Ара басмада, журналлада Хызырны «Къарачай-Черкесия эмда аны литературасы», «Отджагъаны сакълаучу», «Шимал Кавказны халкъларыны литератураларыны бир-бирлерине болушлукълары эмда себеблери», дагъыда башха илму ишлери чыкъгъандыла.

Х. Хапсироков 1961 джылда «Адыг литературала-

ны миллет башхалыгы» деген темагъа кандидатлыкъ диссертациясын, 1970 джылда «Фольклордан романнга» деген темагъа докторлукъ диссертациясын джакълагъанды. 1971 джылда анга профессор ат берилгенди.

Алимни илму ишлери Къабарты-Малкъарда, Адыгеяда, Къарачай-Черкесияда университетде, институтлада, школлада хайырландырыладыла.

Илмуда кесини баш устазына Хызыр СССР-ни Илмула Академиясыны член-корреспонденти Г. И. Ломидзени санайды.

Хызыр Хаджибекирович КПСС-ни район, область комитетлеринде ишлегенди. Ол бусагъатда Къарачай-Черкес кърал пединститутну филология факультетини орус, совет эмда тыш кърал литератураланы кафедрасыны профессорууду. Ол шахарда «Шохлукъ» деген литература бирлешликни башчысыды, «Билим» обществону Карачаевск шахар организациясыны правление-сини президиумуну члениди, халкъланы, литератураланы, шохлукъну юсюнден джамагъатха терен магъаналы лекцияла окъуйду. Аны «Таулада кече» атлы китабы Москвада, «Гучо» да Черкескеде чыккъгъандыла. СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члени Х. Хапсироков бусагъатда халкъланы бурундан бери келген шохлукъларыны юсюнден историялы роман джаза турады.

Джылла учуб, ташайыб кетедиле, алай а аланы ызлары къаладыла. Хабез элини биринчи шофёру къарт Хаджибекир бла аны джашы, биринчи черкес профессор Хызыр ийых кюн джолну айланчы болгъан джерде солуу кюнлерин ашырадыла. Ала мындан къыркъ джылны алгъа былайда бир-бирлеринден айырыла къучакълашханларын, кёзлеринден тамгъан джыламукъларын унутмагъандыла. Экиси да бир-бирлерине къараб тынгылайдыла. Башларында къуш къанат кереди. Ала къазауатдан къайтмай къалгъанланы сагъынадыла. Кёзлеринден джыламукъ тамчыла тёнгерек тюшедиле. Джашил джай ёзенни ёрге кириб барады. Зеленчук сууну акъ толкъунлары, шуууддай, ёзенни энишге саркъадыла. Къайда эсе да тауланы башларында турналаны тауушлары чыгъады. Ала экиси да, кёкге къараб, эм алда баргъан къанатлыны излейдиле. Тынч тюлдю аны джолу, алай а ол унутулмайды.

КЪАНАТ КЁКГЕ, ДЖЮРЕК ДЖЕРГЕ БАЙЛАНЫБ

Кавказны кюз арты кёб тюрлю бояулуду. Кёксюл кёкню мийигинде акъсылдым булутчукълагъа бир та-
шая, бир чыгъа баргъан турналаны мыдах тауушлары
эштиледи. Тау тёпеледе джангы джаугъан къар
джылтырайды. Чыранланы этегинде, бугъойланы ту-
загъындан къутулуб келген къашха суула, кюкюреб,
шууулдаб, ёзенлеге энедиле. Чучхурла, кюмюш кибик,
чокъракъ букъуну тегерекге бюркедиле. Ала къачны
келгенинден хапар айтадыла. Зыгыт чегетле къар
таула бла алтын окъагъа батыб тургъан чапракълы
тереклени арасында артыкъ да джашил кёрюнедиле.
Сейирди, аламатды Доммайны къачы.

Хар къуру да джылны бу чагъында бери келсем,
мен сабийлигиме эсеме тюшюрюб, бир терен мыдах-
лыкъны сезгенча болама. Сора къачан эсе да былайда
бу чакъда болгъан къазауатны отлары джюрегими
ёртенин джандырадыла. Нек эсе да билялмайма, бел-
гили совет поэт, Ленинчи саугъаны лауреаты Николай
Грибачев 1951 джылда Доммайда джазгъан «Темир
бёрк» деген, мен эртдеден бери азбар билген назмуну
тизгинлери эсеме тюшюб башлайдыла :

Ташны юсюнде къаралады,
Уруш къарамын да атыб,
Кавказ тарында турады
Фашист темир бёрк джатыб.

Къыйырларын тот ашагъанды,
Окъ тешиги кёрюнед тюбюнде,
Мутхуз бояуу да онгиганды
Гыбы белгиси бла бирге.

Къайда эсе да, бояуу аллай,
Башха байракъны тюбюнде
Хазырланалла энтда тохтамай,
Джангы башлагъа джап-джангы бёркле.

Сейир назмуну сёзлери 1942 джылда былайда
джуртубузну сакълай къанлы гитлерчи мурдарла бла
согъушлада ёлген джигитлени унутмазгъа эмда эндиги
къоркъуулу дунияда ядер къазауат болмаз ючюн кю-

реширге чакъырадыла. Доммай талада «Крокус» турист къонакъ юйню тамада инструктору Батчаланы Альберт Муссаны джашы Ачитарагъа туристлени чынды джол бла чыгъарыб, Уллу Ата джурт къазауатны заманында Кавказны ауушларын сакълагъанланы юслеринден хапар айта, темир бёркню юсюнден назмуну да окъуйду. Алай бла бери келген хар турист тауланы сейирлик табигъатын кёрюб зауукъ этген бла бирге, туугъан къралыбызны эркинлиги ючюн джан берген джигитлени юслеринден да терен хапарлы боладыла.

Ненча кере келсем да, Альбертге тубесем, таула меннге артыкъ да мийик, артыкъ да ариу кёрюнедиле. Нек десегиз, ол аланы кеси суйген бла къалмай, башхалагъа да суйдюреди. Тауланы юсюнден хапар айтса, хар ташха, хар терекге, булутланы башларында ёхтем сюелиб тургъан хар тау тёппеге джан салыб къояды. Ол кёзюуде аны кёзлеринде бир сейир къууанч эсленеди. Кёзле уа джюрекни кюзгюсюдуле. Альбертде хар къуру да бир къанатлы учунуу барды. Тауладыла аны байлыгъы, хазнасы да. Аланы суйюб кёрюрге келгенлени ол кесини эгечлери бла къарнашларына санайды. Хар къауум туристге хапар айтханы сайын, анга бир джангы кюч, насыб къошулады. Ол адамлагъа къууаннгандан туады. А. Батча улу бютеу къарыуун, билимин, заманын да аямай ишлейди. Алай болса да этгени кёлуне джетмейди. Ол тюздю. Хар керти адам бюгюнден эсе тамбла иги, тамбладан эсе бирсикюн ашхы урунургъа деген мурат бла джашайды. Алай болса да Батчаланы Альбертни таныгъанла, билгенле тыйыншлы дараджада ишлегенин айтадыла. Аны, къонакъ юйню туристле кете тебреселе кёллерине келгенни джазыб къоюучу китабны окъугъан кёрлюкдю. Джыйырма джылны ичинде бу адамгъа разы болмай кетген турист болмаз. Хар адам бизни акъ къанатлы тау тёппели Доммайыбызны кёзюне кёргюзген заманда бизни Альбертни эсине тюшюрмей къоярыкъ тюлдю. Нек десегиз, бери келген хар къонакъгъа ол джюрегини бир кесегин бериб иеди.

Мен хапарын айтхан адам бир элчимди. Ол 1938 джылда Огъары Тебердиде темирчини юйюрюнде туугъанды. Атасы Мусса сыннганны, чыкыгъанны сала билгенди, агъачдан да туюме туюген хапарын айтадыла. Мусса Ата джурт къазауатны узун джоллары

бла кызыу отларын сынагъанды. Ол Сталинград урушдагы джараларындан 1945 джылда ёлгенди.

Муссаны къарт атасы Дебош Къарачайда белгили марачуланы бири болгъанды. Ол аууш сакълагъанды. Эртде заманлада уа ауушла бла ары, бери да мал, адам урлаб ётдюрюб тургъандыла. Ол джууаблы ишни джигит адамла баджаралгъандыла. Къарт таулу, тебердичилени айтыуларына кёре, дарман хансланы иги билгенди. Ала бла кёб ауругъанны багыб тургъанды. Таулагъа суймекликни, адамлагъа ашхылыкъ этерге тырмашыуну, огъурлулукъну Альберт ата-бабаларындан алгъан болур. Элчилерибизни айтыуу бла Дебош Батча улу 157 джыл джашагъанды. Аны ёмюрюн узакъ этген да таула бла дарман хансла болгъан болурла.

Альберт гитчелигинден огъуна хар гокка хансха, хар кюн таякыгъа, хар кёзлеучюкге башха тюрлю сейирсине билген джашчыкъ эди. Ол джангыз бир сабийни джылатмагъанды. Кишини джюрегин кыйнамагъанды. Джырны, назмуну да бек суйгенди. Абадан бола баргъаны сайын табигъатха, ариулукыгъа суймеклиги ёсгенден ёсюб баргъанды.

Эсимдеди, Къарачай-Черкес кърал пединститутда джангы окъуй башлагъан заманында Альберт къадалыб назму джазаргъа, кыйл кюбузну согъаргъа юрене эди. Арадан эки джыл озуб, мени уллу кърнашым Маджит юленингенинде, Альберт, кыйл кюбузу бла тепсеу тартыула согъуб, кызыланы, джашланы тепсетгенин унутмай турама.

Устазлыкъ усталыкыны алыб, таулу джаш 1964 джылда ишлеб башлайды. Талай джерде урунургъа буюрулады. Алай болса да Доммайгъа тартыб тургъан джюрек, бери келиб школда ишлеб тебрегинчи, тынчылыкъ табмай турду. Къайда ишлесе да А. Батча улу атын сый бла айтдыргъанлай келеди.

Джылы класс бёлмеде дерс бергенден эсе турист базада ишлеген узакъ огъуна кыйынды. Нек десегиз, бери дунияны къралларындан, джуртубузну бютеу республикаларындан кёб кюнакыла келедиле. Ала бла ишлеген педагог, географ, ботаник, альпинист, биолог, спортчу болургъа керекди. Тарихден да болургъа тыйыншлыды хапары. Бир адамда аллай бир усталыкъ къайдан болсун. Алай болса да бу затлагъа тырмашмагъан туризмде бет джарыкылы болаллыкъ

тюдю. Альберт устазлыкъ институтну тил бла адабият бѣлюмюн бошагъанды. Ол поэтди, музыкантды, сурат алыучуду, туугъан джуртубузну географиясын, тарихин да иги биледи, спортчуланы арасында тыйыншлы орун алады. Талай джылдан бери джай сайын турист джоллада айланады, къыш тау лыжачыланы тренери болуб ишлейди.

Джыйырма бла джети джылны ичинде кеси джазгъан назмула бир китаб, башха поэтледен кѣчюргенлери да бир китаб боллукъдула. Ала керти джюрек сезимле бла джазылгъан чыгъармаладыла. Алай болса да поэт базыб аланы басмагъа бериб къоялмайды, хар неде да керти усталыкыгъа, мийик дараджагъа джетиуню баш затха санагъаны себебли. Кесини да иши бла сѣзю бир-биринден айырылмайды. Институтда окъугъан заманыбыздан бери да мен Альбертге, Минги Таугъача ышанама. Устазла аны атын айтмай Алтын деучюлери эсимден кетмей турады.

Тауланы альпинистледен иги билген джокъду. Мындан алда мен «Доммай» альпинист лагерни тамадасы Магомедланы Хаджи-Мурат бла тюбѣб сѣлешдим. Ол А. Батча улуну юсюнден былай айтды:

— Альберт Муссаевич керти адамды. Доммайчыланы арасында эм сыйлы, эм тыйыншлы къуллукъчуланы бириди. Ишин, тауланы, адамланы терен сюеди, ишленмеклиги мийик, халиси ариуду. Джыйырма джылны ичинде мен аны ачыуланыб кѣрмегенме. Кесинг билесе, бизде ишлеген а алай тынч тюдю. Алай болса да билимин, заманын аямай, джан аурутуб кюрешгени себебли, аты иги бла айтылгъанлай турады. 1976 джылда дунияны географларыны Доммайда халкъла арасы конгресси болгъан эди. 58 къралны белгили алимлери туризмде географияны проблемаларыны хакъындан сѣлешген эдиле. Анда Альберт Муссаевич да тау туризмде инструктор болуб ишлеген къаллай адам болургъа кереклисини юсюнден доклад этген эди. Аны конгрессге джыйылгъанла барысы да бек джаратханлары эсимдеди, — дейди СССР-ни спортуну альпинизмден устасы Х. М. Магомед улу.

Ол заманда Швейцариядан келген алимле, Шимал Швейцарияда табигъатны не тюрлю хазнасы да барды, джангыз Доммай джокъду ансы, дегенлерин унутмай турама.

Табигъатны сыйлы тѣрюне келгенле, бу джерлени,

былайлада бурундан бери джашагъан халкъланы юсюнден уллу адамла не айтхандыла деб сорсала, ол В. И. Ленини «Къара тенгиз тийреле бла Тебердини джер тюбюнде хазналарын тинтерге керекди» деген сёзлери, Лев Толстой къарачайлыланы юслеринден айтханын, Михаил Лермонтовну эртдегили тау ёзенде эминадан къырылгъан Джамагъат элни юсюнден «Хаджи-Абрек» деген поэмасын, Николай Тихоновну Тебердиде тау шоркъагъа аталгъан назмусун сагъынмай къоймайды.

Альбертни тенглери, шохлары кёб тюрлю халкъланы адамларыдыла. Аланы бир къаууму бла ол къарнаш болуб бошагъанды. Аланы арасында алимле, поэтле, устазла, врачла, ишчиле бардыла.

1985 джылда «Крокус» къонакъ юйге турист болуб Москвада Темирязев атлы эл мюлк академияны доценти бир буту Уллу Ата джурт къазауатда гитлерчи фашистле бла сермешде кетген Борис Иванович Шабалин келген эди. Альберт, аны бла танышыб, сёлешиб, не мурат бла келгенин билирге излейди. Къонакъ Клухор аууш бла Тау Артына ауаргъа термилгенин айтады. Таулу джаш ангылайды умутну мийиклигин. Ол аны толтурууну къыйын боллугъуна сагъыш этеди.

Къараб-къарагъынчы туристлени къауумуну Клухоргъа атланыр кюню джетиб къалды. Ала турист къонакъ юйню аллында автобуска минедиле. Альберт аланы ашырыб, кеси мында къалыргъа керек эди. Алай болса да бир санын урушда тас этген, тауланы суйюб келген адамны кесин джибериб къоалмай, келиб къатына олтуруб къалды.

Ауушну тийресине келиб, тауланы мийиклерин кёргенлей, В. И. Шибалин, Тау Артына ёталмаймы къалама деб сагъышха кирди. Аны кёзлеринде уллу мыдахлыкъны эслеб, Альберт кёл этди: «Къайгъырмагъыз, Борис Иванович, Сиз фашист отланы ичлеринде джылла бла айланыб чыныкъгъансыз. Быллай мийиклик Сизге тыйгъыч болмаз. Мен Сизни муратыгъыз толур ючюн келгенме. Таула батырланы бек сюедиле. Сиз керти батырсыз»,—деб алимни кёлюн джабсарды. Тюшден сора экиси да, Клухор кёлден келген сууну секиртмеси таба къазауатны ызларына къарай, обелисклеге ийилиб баш урадыла. Альберт бла Борис Иванович кёлню къатында гитлерчи фашистлени чын-

ды джолларыны тамалына джетиб тохтайдыла. Таулу кьонакьгъа былайлада теренлиги 2-3 метр болгъан кьарны юсюнде баргъан сермешлени юсюнден хапар айтады. Азыкълары, сауутлары тауусулуб тургъан совет аскерчилени джигитликлерине сейирсинген кьазауатны ветераныны кёзлеринден джыламукъла ташлагъа тамадыла. Киши да унутулмагъанды, джукъ да унутулмагъанды. Таула джигитликни унутмагъандыла. Былайда чууакъ кече джулдузла башха джерледен эсе джарыкъ джанганча кёрюнедиле. Бери келмеген аны сезаллыкъ тюлдю. Борис Иванович кимден да терен сезеди былайда кьазауатны салгъан кыйынылыгъын. Мында Джер шарны юсюнден ядер кьазауатны кьоркьуун да аны джаралы джюреги терен ангылайды. Къалай да сыйынады джумдурукъ кибик джюреке дуняны сагъышы бла джарсыуу. Экиндиве урушда бир саны кетген Б. И. Шибалин бла эки кьарнашы ёлген А. Батча улу, Шимал Приютха келиб, тынчайыргъа джатдыла. Алай болса да Борис Иванович кечени ауурлугъу кетгинчи, кьазауатда ёлгенле кёзюне кёрюнуб, джукълаялмады. Кьазауатны отлары, учу-кыйыры болмагъан кыйын джоллары, Ата джуртларын мурдарладан сакълай джан берген джигитле сагъайтыб, джукъларгъа кьоймадыла.

Танг аласында Альберт акъырын барыб, Борис Ивановични кьобарды. Экиси да ауушха алгъаракъ таяныб тебретиле, танг бла кьарны джарыгъында таулу улан алыб бара эди аскерчини артмагъын. Ол кыйыныракъ джерчикледе анга таянчакъ болады. Къалай сейир джаратылгъанды адам. Аны кьанаты кёкге, джюреги джерге байланыб тура кёреме, дей эди ичинден, Альберт.

Таула, таула — джерни төрю, төппеси! Сизни джити төппелеригиз, атылыргъа кьурулуб тургъан садакълача, джулдузлагъа барлыкъ джолну кёргюзуб турадыла.

Сагъат он болуб, экеулен Клухор ауушха ёрледиле. Къалай насыблы эди мураты толгъан адам. Адам кьатында адам ёлмейди, деб аны ючюн айта болурла. Таула кьарнашлыкъны, джигитликни, ариулукъну джеридиле.

— Бюгюнден ары сен мени кьарнашым болдунг. Бери келиб, эртдеден бери этиб тургъан муратым да толуб, таулада бир кьарнаш да табыб кетерикме, деб

кимни акъылы бар эди. Джазыугъа бла таулагъа уллу бюсюреу этеме. Сени бла къарнашлыкъгъа керти болургъа бу сыйлы джер бла ант этеме, — деб Борис Иванович Альбертни къучакълады.

— Ашхы джолгъа бар. Сен мени урушдан къайтмай къалгъан къарнашларымы бирини орнундаса. Мени туугъан джерим сени да экинчи джуртунг болады. Мен сакълаб турлукъма, келе тур. Таула да сакъларыкъдыла, — деб Альберт, джангы къарнашын уппа этиб, Къыбыла Приютдан келген инструкторгъа туристлени къауумун, санаб бере, Борис Ивановични энчи аманат этди. Туристле Клухор ауушдан Гюрджюстанны белгисине атлаб тебретиле. Къылыч сууну джагъасы бла энишге, турналача, тизилиб барадыла сыртларында джюкleri бла таулары табигъаты учундургъан адамла. Къазауатны ветераны таякълагъа таяна, ызына къарай да, ауушну тѣппесинде сюелиб тургъан таулары къарнашына къол булгъай барады. Туристле кѣз туурадан ташайыб кетгинчи Альберт орнундан къымылдамай турду.

Инструкторну ишинде А. Батча улу эм къыйыннга санагъан бир зат барды. Ол да неди десегиз, джазыу кѣб адамла бла танышдырыб, шох, къарнаш этиб, сора артда айырыб иеди. Таулу джашны джюрегин ма аллай айырылыула бек къыйнайдыла. Энтда аллай бир айырылыуну сынаргъа буюрулду.

Андан бери Альберт бла Б. И. Шибалинни араларында къарнашлыкъны тереги чакъгъанлай турады. Не уллу палахны да шохлукъ, ариулукъ, огъурлукъ, ашхылыкъ хорлайды. Дунияны башын шохлукъ кючлесе, къазауат да боллукъ тюл эди.

Мен хапарын айтхан адам поэтди. Аны назмулары басмалана тебрегенли кѣб джыл болады. Мени сорууларыма джууаб эте, ол былай айтады:

— Мен Къазахстанны Джамбул областыны Мерке районуну Къызыл-Туу элинде къазах тилде джети классны тауусуб, орусча окъургъа асыры талпыгъандан кесибизни районну Къыргъызстан бла белгиге эм джууукъ «Победа» колхозунда орус орта школуна окъургъа къачыб кетгенем. Орусча осал билгеним себебли, анда да биягъы джетинчи классха барыб башлайма. Устазлары болушлукълары бла тюзелиб тебретим. Мени ызыма къайтарыргъа кѣзлери къыйгъан болмаз эди, юйюбюз да ары кѣчюб келди. 1958 джыл-

да тогъузунчу классны бошаб, мен къойчулагъа болушургъа Къыргъызстанны Сусамыр джайлыгъына каникулланы аягъына дери туругъа кетдим. Барсанг бар, тамам мени джюрегим кюсеб, излеб тургъанча сейирлик табигъаты болгъан бир джер. Къар таула, кенг чатла гёлеу ханслы сыртла, къашха суулу ёзенле, джашил чегетле. Къойчу Боташланы Башир алайыны мени туугъан Теберди тауларыма ушагъанын айта эди. Ма алайы болду мени ариулукъгъа сезимими уятыб учундургъан. Заман озуб, 1959 джылда Къарачай шахарда орта школну бошаб, Къарачай-Черкес пединститутха кирдим. Биринчи анда ана тил бла адабиятдан дерс берген Хубийланы Магомет болду. Назму джаргъа, къыл къобузну согъаргъа да ол юретди. Андан сора сезимими ариулукъгъа уятхан бир зат эсимден кетмейди. Бир кере кетиб баргъанлай, джолда бир джылтыраб атылыб тургъан сурагчыкъны табдым. Алыб къарасам, чырайына кёз тиерча, бир ариу таулу къыз. Аны кёргенимде билдим табигъатны ариулукъ хазнасы адам тюрсюнде болгъанын. Сора ол къызны излеб табаргъа ант этдим. Излеген табады, деб тюз айтадыла. Табдым. Биринчи назмум анга аталгъанды. Сора, ууакъ ышара, джунчуяракъ болгъан огъурлу адам суймекликни юсюнден джылы сезимли назму тизгинлени окъуйду.

Заман оза баргъаны сайын А. Батча улуну ишине кертилиги, адамлагъа суймеклиги, шохлукъгъа къуллукъ этерге хазырлыгъы, фахмусуну ёсгенден ёсюб баргъаны ачыкъ танылады. Тюз айтадыла, къырдышда не къадар кёб гюл бите эсе, ол къадар ариу, кёкде не къадар кёб джулдуз джана эсе, ол къадар джарыкъ болады деб. Адамны джашауу да алайды. Не къадар кёб халкъны адамлары бла шохлукъ джюрюте эсенг, ол къадар насыблыса. Альберт насыблы адамды. Ол кёб тюрлю халкъланы къызлары, джашлары бла шохлукъ джюрютеди.

Мындан алда Доммайгъа Болгарияда партияны Пазарджик округ комитетини секретары Светлана Ивановна Крыстова келди. Багъалы кьонакъгъа джылы тюбеб, Альберт Муссаевич таулары юслеринден хапар айтхан заманда къарачайлыла бла бурунгу болгарлылары арасында къан, сют да къатыша келген джууукълукъну юсюнден да сагъынды. Керти да кёлуне джетген болур эди, Светлана Ивановна А. Батча улуна

бюсюреу этиб, алтын къалам бериб: «Сени хапарынга тынгыламай, тауларыгъызгъа къараб кетиб къалсам, китабны тышын кёрюб, ичин окъумай къалгъанча боллукъ кёре эдим», — деди. Анга джууабха тауланулары кесини «Мамырлыкъ» деген назмусун окъуду.

Алай бла, иши, фахмусу бла къуллукъ этеди А. Батча улу шохлукъгъа, мамырлыкъгъа да.

Кёб ашхы адам келеди таулану сейирлик тёрюне. Аладан ашхылыкъ къалады. 1972 джылда, эсиндеди, Доммайгъа Къайсын Къулиевни келгени. Ол, Альбертге тюбед, сёлешиб, джаш поэтни джангы назмулары окъуб мийик багъа берген эди, адамлыгъын да джаратхан эди. Къонакъ Альбертни артыкъ да бек Омар Хаямдан кёчюргенлерин игиге санагъан эди. Ол Доммайчыны къанатлары таула бла назмула болгъанын чертген эди.

Мен Альбертни кёзлерине къарасам, Кавказымы акъ къанатлы Минги Тауун, Доммайымы Бели Ала къаясын кёреме. Ол ангылашынады. Нек десегиз, аны къанаты кёкге, джюреги да туугъан джерге байланыб турады.

КЪАРДА ЫЗЛА

Талай джылны уруш джоллада айланыб, тауларыма къайтыб келеме. Заман джассыгъа джууукълашыргъа биргемде эки солдат нёгерим бла Черкескени къонакъ юйюне джетдим. Къонакъ юйню иеси, келбетли тишируу: «Эки орундукълу джангыз бир бёлмечик бошду. Экигизге — ол, биригизге уа не оноу этейик?» — деб сорду.

— Бир бёлмеге огъай эсенг, бир окопха сыйыныб да кёб къалгъанбыз, — дедим. Ол, бир-бирибизден айырылыргъа суймегенибизни ангылаб, айтды:

Болмай эсе раскладушканы берейим да, сизни разы этейим.

Биз фатаргъа юйюрсюнуб ушакъны бошаргъа, кечени ауурлугъу кетди.

Арыб, сылыт болуб келген тенглерим татлы джукъугъа сингдиле. Мен а къабыргъада рамканы ичинде тагъылыб тургъан суратха — Теберди ауушха къарайма. Бу аууш бла джашауну джазыуу мени ёмюрлюкге дери айырылмазча байлагъанды. Сурат кёб затны

эсиге тюзюрдү. Джашаууму джарытхан татлы мурат-ла бир-бирине ал бермей басынгандыла... Ауушда, къралны юсюнде чыммакъ мамукъча, акъ булутчукъ-ла кълалкълыйдыла. Тау тѣпеле меннге къарагъланча кѣрюнедиле.

Аууш. Аны эки джанында Татах Къая бла Клухор Башы тѣпелерин кѣкге тиреб, ѳхтем сюеледиле. Юслеринде — ѳмюрлюк бузла, терен кюртле.

Гоначкир ѳзенде, Тубанлы Кѣлде таулары ауаналары эсленеди. Андан кюнчыкългълан таба бир кесек баргъланлай, нарат чегет ауушха таяныб тебрейди. Ъзенни сол джанына наратланы джашил теренине тау джол ташаяды.

Ауушну кълучакъллаб тургълан акъ булутчукълла, уяныб, кълозгълала тебрегенча болуб, къларайма. Аланы тюблеринде чыммакъл къларны юсюнде эки адамны аякъл ызлары кѣрюнедиле. Кѣзюме, алагъл къларасам, тѣгерекни хорлаб тургълан шошлукълда кълуру джангыз меннге эшитилген бир татлы макълам джюрегими теринде таша сезимлени кълозгълайды. Джукъллаб тургълан тенглерим да эшиталсала кълалай иги боллукъл эди. Огълай, бу макълам тюрдү, джашаууму джарыкъл бетлерини бириди. 1940 джылдан бери джаугълан кълар, тийген кюн, шууулдагълан боранла аланы джабалмагъландыла...

Алты джыл мен Валядан айырылгъланлы. Биринчи кере биз Кълрымда тюбешген эдик. Андан бери сууукъл Сибирь бла мийик Кавказны арасында шохлукълну джарыкъл отчугълу джаннганлай турады. 1940 джыл джай эл мюлк институтну биринчи курсун бошаб, Валя турист путевка бла Тебердиге келди. Хапарын эшитиб, бардым. Валя ол кюн Доммайгъла кетиб тура. Мен да ызындан кетдим...

Биз анда кѣпюр кълулагълында тюбешдик. Эки мийик таудан бир-бирине ашыгълыб келиб кълшулгълан эки сууча, ашыгълыб кълол тутушдукъл. Асыры кълууаннгандан ауузубузгъла сѣз тюзмей, бир-бири атыбызны айтыб ышара, кѣзлерибиз бир-бирин тансыкъллай эдиле. Кълатыбызда терекле, ташла, гокка хансла артыкъл да ариу кѣрюне эдиле. Насыблы кюнле къланатлыча учдула. Валяны окълуугъла кълайтыр заманы джетди. Эки кюнден мен да Карачаевскеде болургъла керекме!..

Кетерими аллы бла Джугълутурлу кѣлню энтда бир кѣрюрге сюеме, — деди Валя. Экибиз да ары кетиб

барабыз. Бир-биринден айырылыргъа унамагъан эки джаяу джолчукъ экибизни ёзенни ёрге элтедиле. Институтланы бошагъанлай, эки джюрекде эки отчукъну бир этерге деб оноулашдыкъ. Аны таула да эшитген болур эдиле. Ушакъ да, биз да ёзенни ёрге барабыз. Ма кёл! Мийик таудан бугъойланы джырларын анга алып келген чокъракъ суучукъ шууулдайды. Бир кесекден башыбызда айлана тургъан акъ булутчукъла Бели-Ала къаяны юсюне джыйыла тебретиле. Ала джауарыкъ болса этиучендиле алай. Булутла, кенгешден чачылыб, тауланы башларын басдыла. Биз, джауарыгъын ангылаб, эне тебретдик. Джангурну уллу тамчылары джерге таууш этиб тюшедиле.

— Таякъ джангур таулада кёбге бармайды, бусагъатдан тохтарыкъды, — деб, мен анга кёл этеме.

Биз джолну ариууна чыгъаргъа, къара булутла, бютеу сууларын джерге тёгюб бошагъанча, чачылыб тебретиле. Кёкде джолдузла, джерни кёрюрге тансыкъ болгъанча, кюлюмскюрейдиле. Джол джанында джассы ташха олтурдукъ. Ай джерге джарыгъын тёгеди. Акъ мангылайына тёгюлюб тургъан бал бетли чач джоппучугъун къолум бла ызына сылагъанымда, Валя, джумушакъ ышарды...

Тау шоркъа къатыбызда саркъады. Валя менге айланыб:

— Алибек, бу сууну аты неди? — деб сорду.

— Алибек.

— Къалай ариу атынг барды сени, Алибек деген сёзню магъанасы уа неди?

— Али адам атды. Бек, кючлю, деменгили деген магъананы тутады. Бурун, таулада атхан огъу джерге тюшмеген бир уучу джашагъанды дейдиле. Ол бу сууну джагъасында тургъанды. Аны аты Алибек болгъанды. Суу аны аты бла аталгъанды. Мен да бу сууну джагъасында туугъанма, сабийлигим да былайда ётгенди. Алибек деб меннге да аны ючюн атагъандыла...

Ашхам къаты къарангы болургъа турбазагъа келдик...

Север Приют. Кече. Эртденбла эртде джолларыбыз айырыллыкъдыла. Джукъуну кенге къыстагъанбыз. Джарыкъ ай, наныкъ ийис, кюртле, Валя бла мен. Джюреклерибизде насыб. Алай а, эртденбла эсибизге тюшюб, бир-бирибизге мыдах къарайбыз...

Танг джарыкъ. Туристле Приютдан, турналача,

тизилиб ёрлеб барадыла. Быллай джерде меннге къанат битиб къалады. Бюгюн а Валя да биргемеди: эки къанатым барды. Бир кесекден туристле Тау Артына тигелеб тебретиле. Ауушда джангыз экибиз къалдыкъ. Айырылыргъа заман джетгенди. Андан къыйын а джукъ джукъ.

— Сау къал, Алибегим, — дей, Валя къолун узатды. Мен мыдах болуб, кёзюне къарагъанымда, джыламукълары агъыб баргъанын эследим. Аланы кёргенлей, мени кёзюмден да чыкъгъан болур эди бир зат: Валя, джумушакъ къолу бла узалыб, тёнгерек келген тамчыны сюртдю...

Мен ауушну юсюнде, Валя нёгерлерини ызындан Тау Артына баргъан джаяу джолчукъгъа джарашды. Ол ажымсыз да арлакъгъа дери ашырсам суюб къарайды ызына, мен а ауушдан къараб турама: бизде эм сыйлы къонакъны ауушну эм мийигине дери ашырадыла. Адет алайды. Не эсе да бир айтырым къалгъан болур эди, ызындан къычыра башлаб, кетиб баргъан джолоучуну ызындан къычырыргъа ырысды деучюлери эсеме тюшдю. Алай болса да, кесими тыялмай къычырама: «Ва-ля!, Ва-ля!» Алай а киши да эшитмеди: къычырыкъ мени джюрегими къычырыгъы эди...

Андан бери биз бир-бирибизге тюбемегенбиз. Валядан келген письмоланы къайтара да окъуй, мен азбар этгенме. Биринчи письмосунда былай джаза эди:

«Багъалы Алибек! Сени сыфатынгы кёзюмден кетералмайма. Къара чачынгы ауушну салкъын аязчыгъы тарай, къаяны юсюнде къараб тургъанынгы къалай унуталырма. Джазыуну адети алайды, адамланы танышдырыб, бир-бирине джууукъ этгенден сора, джзыкъсынмай, айырыб къояды.

Энтда кечалмайма кесими сен ауушну юсюнде къаялада сюелиб тургъан заманда суратынгы алыб къоймагъаным ючюн. Аууш да, сен да тюз кёз аллымда турасыз. Мен сурат сала билсем, къолум бла салыб да къоярыкъ эдим. Ауушха салам! Сеннгеча, меннге да багъалы узакъ Кавказ тауладан хапар сакълайма!»

Мен Валяны письмоларын окъусам, кеси бла тюбешгенча болама. Къыш не сууукъ болса да ала мени джылытханлай турадыла. Джаз башында узакъ джерден джазны алыб келген къарылгъашлача, келгенлей тура эдиле. Ма энтда аланы бири.

«Мени кавказлы тенгим Алибек! Сени келе тургъан джангы джыл бла алгъышлайма! Тау къушларыгъыз къаллай бир джашай эселе, аллай бир джыл джашау, тау тёпелеригизде къаллай бир къар бар эсе, аллай бир насыб тилейме.

Сени письмонгу талай кере окъугъанма, энтда окъурум келе турады.

Тюбеширге бек термилеме, алай а дагъыда айырыллыгъыбыз эсиме тюшеди. Энди айырылыу а меннге бек къыйын тиерикди.

Бир къауумлагъа сюерге, айырылмазгъа да буюрулуб, бир къауумлагъа нек буюрулмагъанды? Дунияда суймеклик бар эсе, сора анга бузукъ этерик затланы къоратыр мадарла да бардыла...»

Валядан письмо келмей мычыса, мен чыдаалмай къалыучан эдим. Аланы окъусам, Валя бла керти тюбегенча болуб туруучан эдим. Урушлада да ала меннге нёгерлик этгенлей тургъандыла. Бючеге мен аны эм артда ийген письмосун, бу къабыргъада суратха къараб, эсиме тюшюреме:

«Салам, Алибек!

Сенден къагъыт сакълай кёб тюрлю сагъышла этеме. Сау эсенг, хапар бер. Дунияда уруш от джанады. Энди кёрюшюрбюз деб ышаныу бек азды. Алай а джазыу уллу суймекликни хатерин этмей къалай айырыб къояр!»

Уруш бизни бир-бирибизден ёмюрлюкге айыргъанды. 1942 джыл Валя партизан болуб разведкагъа бара тургъанлай, немец фашистле тутуб, асмакъгъа асхандыла...

Мен къабыргъадан эки кёзюмю алалмайма. Аууш. Къарда ызла... Валя джолчукъну айланчындан джангы ташайыб баргъанча кёрюнюб, мен энтда не къычыралгъанымы къычырама: «Ва-ля! Ва-ля!» Эшитмейди джюрегими къычырыгъын...

Энди ауузум бла бир къычырайым деб тебегенлей, татлы джукълаб тургъан аскерчи тенглери эслеб, кеси кесими тыйдым. Ала бусагъатда тюшлеринде халкъны джашау джолларыны юсюнден сагъыш эте, дунияны башындан тийиб келген джарыкъ кюнню кёре турадыла. Мени уа тюнюмде кёре тургъаным — тау ауушну чыммакъ къарында аякъ ызла.

Токъракъ кёзлеу

КЮН КИБИК ДЖЮРЕК

Джазыу мени кёб тюрлю сейир адамла бла тубешдиреди. Аланы арасында Константин Михайлович Симонов энчи орун алады. Онтёрт джылны арабызда танышлыкъ эмда чыгъармачылыкъ байлам юзюлменлей турду. Ол дуниядан кетгенли джети джыл болду, алай болса да аны, кюн кибик джюреги, сейирлик джашауу китабларында, письмоларында турады.

1966 джыл майда Ставрополь кыйырма Къарачай-Черкесияны литературасыны кюнлери бардырылган эдиле. Джазыучула, къауум-къауум болуб, шахарлагъа, районлагъа чачылган эдиле. Мен черкес къыз Лейла Бекизова, абазалы Бемурза Тхайцухов, ногъайлы Магомед Киримов бла бирге Бештау шахаргъа келдим. Майны 23-де ингирде биз телевидение бла кесибизни чыгъармаларыбыздан къуралган бериуню бардырыргъа керек эдик. Кюндюзюнде уа литаратура-музыкалы бериулени редакциясыны тамада редактору М. Дунч бизни репетициягъа чакъырды. Биз ары барыб ушакъ эте турганлай, Майя Зеноновна менге айланыб, былай сорду:

— Сен Симонов бла танышыргъа сюемисе?

— Игитда сюеме.

— Бусагъатда ол Нарсанада «Къызыл къаяла» атлы санаторийде солуйду. Бютюн ашхы боллукъ эди, ол ингирде бизни бериуюбюзге къошулургъа унаса. Мен телефон бла сёлешиб кёрейим да, бизни бла джолугъургъа огъай демесе, андан къалгъанны юсюнден, барыб, бетден бетге къараб сёлешир эдик, — деди ал-

тынчач, чырайлы, субай тиширыу, ариу тукъум ышара.

Аны оноуун биз барыбыз да джаратдыкъ. М. Дунч машинаны юсюнден студияны директору бла селешеширге чыгъыб кетди. Ол, беш такъыйкъадан ызына кириб келиб, джюрек толу къууанчын кимге юлеширге билмей, былай айтды:

— Хазыр болугъуз, барабыз!

Аны аллында Лейла Бекизова къаты ауруб, къонакъ юйден «Мамукъ» санаторийге тюшген эди. Анга хахимле къымылдаргъа боллукъ тюлдю деген эдиле. Алай болса да биз Нарсанагъа бара айланганыбызны анга билдирмей болалмадыкъ. Лейла-Ханум, бизни Симоновну кёрюрге бара айланган хапарыбызны эшитгенлей, кёзлерин ачыб:

— Мен да барама, — деди.

Не кёб кюрешдик эсек да, Лейла-Ханум бирден эки болургъа унамады. Тохтамазлыгъын билгеникде, биз заманны тас этмей, джолгъа чыкъдыкъ.

Заман тюш бола биз Нарсанагъа келдик. «Къызыл Къаяла» санаторийни арбазына келиб, дежурствода тургъан акъ халатлы тиширыугъа кимни излегибизни айтдыкъ. Ол бизге Симоновну 34 палатада болгъанын билдирди.

Биз М. Дунчну ызындан, тартына-тартына, биричи этажда орналгъан кесине илешдирген бёлмеге кирдик. Константин Михайлович, ёрге туруб, хар бирибиз бла къол тутуб джылы саламлашды. Майя Зеновна, бизни атларыбызны айтыб, аны бла танышдырыб, андан сора ол нек келгенибизни юсюнден сёзге кёчдю. Симонов ингирде СССР-ни къоруулау Министерствосуну архивини тамадасы генерал бла тюбеширге керекли болгъаны себебли, бизни бла телебериуге баралмазлыгъын билдирди. Ол кёзюуде Константин Михайлович «1941 джылны кюнлюклери» деген чыгъармаларын джаза, тюрлендире тура эди. Тюп-тюзюн айтсам, ала къазауатны заманында джазылыб къалгъандыла. Аланы тюзетиу, тюрлендириу бла энди кюреше тура эди. Хар кюн сайын мардасы машинкачыкъ бла басмаланган бетледен он бет эди. Джазыучу алай кёб турмай, алты томлугъун чыгъарлыкъларын айтханы эсимден кетмей турады.

Бир узун такъыйкъа ётдю. Хар ким тынгылайды. Не болса да болсун деб, мен сёзге къошулдум:

— Константин Михайлович бизни Кавказда бир аш-хы адет барды, тиширыу айта эсе, эркиши, ёлюб кьалса да аны тилегин толтурмай кьоймайды. Сизге бардык хапарыбызны эшитгенлей, кьаты ауруб тургъан Лейла-Ханум Бештауда кьалыргъа унамай келгенди. Сиз бусагъатда Кавказда болгъаныгъыз себебли, таулу адетдеча этсегиз, бютюн алапат боллукъ эди, — дедим.

— Ашхы! Сора сиз былай туругъуз, мен генералгъа телефон бла сёлешиб бир кёрейим. Аны тюбешиуюбюзню башха заманнга кёчюрюрге дыгалас этейим, — деб ашыгъыш чыгъыб кетди. Биз, разы болуб, бир-бирибизге кьарашдыкъ. Лейла-Ханумну бетине нюр уруб кьызаргъаны танылады. Ол уялыб джунчу-са да мени сёзге кьошулгъанымы онгсунуб турады.

Арадан кесек заман озуб, Симонов, разы болуб кьайтыб, бир сагъатдан бизни бла Бештаугъа барыргъа боллугъун айтды. Биз, насыб тыбырлы болуб, бош заманыбызны хайырлана, Нарсананы ариу джерлерин кёрюб, таза хауа солургъа деб, ёрге таяндыкъ. Тауну башына чыгъыб «Кюнчюк» атлы кафеге бардыкъ. Къанатлыла учхан мийикликден джашил шахаргъа кьараб, чыпчыкъланы сейирлик джырларына тынгылайбыз. Кесек заманны ичинде уллу зауукъ этдик. Чууакъ кёкден джылы кюн джылы тиеди. Шахар гокка хансха ушайды. Тёгерек бютеу джырлайды. Жасмин кёкенле чыммакъ чагъадыла. Хауа ариу ийис этеди. Биз сахарны ариулугъундан кёз алалмай тургъан заманда Майя Дунч «Волганы» ичинде олтуруб, ингирде боллукъ телебериуню хазырлай эди.

Айтхан заманыбызда биз санаторийге келиб, Симоновну алыб, Бештау сахаргъа атландыкъ. Ушакъ эте, кьараб кьарагъынчы джетиб кьалдыкъ. Келгенде бериу башланыргъа заман джууукълашыб бара эди. Къалгъан талай такъыйкъланы ичинде таза хауа солургъа Симонов бла мен студияны арбазына чыкъдыкъ. Майя Зеноновна кабинетинде бизни нёгерлерибиз бла ушакъ эте кьалды. Константин Михайлович меннге, биргенгде назмунг бармыды, деб сорду. Мен анга, юсюне да талай джылы сёз джазыб, кесими 1965 джылда Николай Тихоновну ал сёзю бла Ставрополь шахарда чыкъгъан «Атлы» деген назму китабчыгъымы бердим. Ол окъуб, аны юсюнден, кёлюне келгенни джазыб берирге айтды.

Телебериуно башланыр заманы джетиб, бизни студиягъа чакъырдыла. Майя Зеноновна башлаб, биринчи сёзю Симоновха берди. Ол, бизни эмда телевизоргъа къараучулары литература байрам бла алгъышлаб, кесини «Юйню иеси» атлы назмусун окъуду. Бериуно бардыргъан Константин Михайловичге айла-ныб:

— Не зат эшитирге сюесиз? — деди.

— Назир ана тилинде бир джукъ окъусун, — деб ышарды.

Мен, къонакъны тилегин къабыл эте, къарачайча «Ана джуртум», ызы бла да орусча «Къайынчыкъ» деген назмуларымы окъудум. Къалгъан джазыучула да окъудула кеслерини чыгъармаларын.

Бериу бошалгъанлай, Симонов ызына кетерге ашыкъды. Бемурза Тхайцухов бла мен студияны «Волгасы» бла къонакъны ашыра Нарсанагъа кетдик.

Джолда ушакъ эте барабыз джашауну, литератураны юсюнден. Мен поэтни Тебердиге къонакъгъа чакъырдым. Ол келирге сёз берди:

— Мен Москвагъа 4-чю июнда кетерикме. Мадар табсам, 3-чю июнда келирме сизге. Экинчи кюнюнде андан кетерме да къалырма Минводха, — деди.

Ма алай болгъан эди мени биринчи тюбешиуюм кюн кибик джюреги болгъан, суратлау сёзю уллу устасы Константин Михайлович Симонов бла. Мен аны бла уа школда «Канадада митинг» деген назмусун окъугъан заманымдан бери тюбеширге термилиб тура эдим.

Майны 2-де Эссенуки шахарда джашагъан поэтесса Светлана Заикина меннге Нарсанадан телеграмма джибереди». «Назир! Симонов болджалындан алгъа Москвагъа кетерге керекди. Аны сеннге бир билдир деб тилегенди».

Мен ол кюн огъуна телефон бла санаторийни дежурствосуна сёлешдим, алай а Симонов палатасында табылмады. Ингирде сагъат сегиз бола дагъыда сёлешдим. Алайда тура кёре эдим. Огъурлу ауаз: «Салам, Назир!» — деди. Ол Константин Симонов кеси эди. Москвагъа терк къайтмай мадары болмагъанын айтды. Сора мен анга, мадар боллукъ эсе, майны 31-де келсе бизге къонакъгъа деб тиледим. Ол алкъын иши кёб болгъанын ангылатды. Кюн сайын 15 бетни джазыб барсам, бошаргъа да болурма, ары дери

30-чу майда 20 сагъатда айтырма бошагъаным бла къалгъаным, деди. Мен айтхан заманында телефон бла сѣлешдим. Ол дежурство болгъан джерде сакълаб тура кѳре эдим. Не келсин, алкъын иши битмей тура. 31-чи майда да 19 сагъатха дери ишлемесе, болмазлыгъын айтды. Мен экинчи кюн тамада къарнашым Осман бла ашырыргъа Нарсанагъа келирме дедим. Константин Михайлович къууаныб: «Сизни андан бери къыйнагъаным ючюн кечигиз. Алай болса да энтда бир кере тюбешиб ушакъ этсек, разы боллукъ эдим. Сора тамбла 19 сагъатда санаторийни арбазында сакълаб турурма сизни», — деди.

31-чи майда таулада уллу джангур джауду. Биз машина бла джолгъа чыкыгъан заманда Джангы Къарачай бла Коста Хетагурово эллени кѳгет тереклерини бутакъларына дери, кѳгюрчюн гаккылача, буз къара мулхар эте эди. Джолну джол узуну джауум биргебизге барыб турду.

Айтхан заманыбызгъа, биз: Хубийланы Осман, Сюйюнчланы Азамат, Теберди курортда турист базаны инструктору, мени атамы эгечинден туугъан Абркланы Али-Мурат, бизни машинабызны джюрютген къумушчу Батчаланы Хасанбий, мен «Къызыл Къаяла» санаторийге джетдик. Симонов къолунда да бир сумкачыгъы бла арбазгъа чыгыб тура эди. Нѳгерлерим, бир кесек тартынаракъ болуб берлакъда тохтаб, мен салыб къатына бердым. Мени кѳргенлей, джашла къайдадыла, деб къайгъырды.

— Къайда, келчи биз алагъа бир барайыкъ, — деб аллына тири атлады. Къатларына джетиб, Османы да, Азаматны да эки къолу бла бирден къучакълады.

— Джашла, сиз былай кенгде нек тохтагъансыз? Келигиз мени бла, — деди. Алай бла танышыуну такыйкъасы ѳтдю. Мени нѳгерлерим ары дери Симоновну танымай эдиле. Ма аллай кенг, джылы, огъурлу джюреги бар эди аны. Ол адамны сѳзю бла, сезими бла да джылытыб къоя эди. Кимни къатында болса да, чыртда башхаладан кесин онглу кѳрмей эди Симонов. Аны ючюн болур эди, аны бла танышханла, тюбешгенле джунчумай башлай эдиле. Адамла анга, джазгъы джылы кюннгеча, тансыкъ болуб тюбегенлерин кѳб кере кѳргенме. Мени нѳгерлерим да, къатында бир кесек тургъанлай эртдегили тенглери, шох-

лары бла джолукъгъанча болуб къалдыла. Симонову халисини ол баш шартына тенг башхалада мен джукъ кёрмегенме.

Бир кесек сёлешгенден сора тейри джарыкъда мен Константин Михайловичге Гитче Къарачайны Ючкекен элинде джашагъан ана къарнашым къонакъгъа чакъыргъанын айтдым. Ол, бир кесек тынгылаб туруб, кесини кёлюндегин билдирди:

— Сен айтханнга огъайым джокъду. Алай болса да, сизни келлигигизни эсге ала, мен «Хауаны къаласы» ресторанда ингир азыкъны хазырларча заказ бериб турама. Сиз разы болсагъыз, мени биргеме «Къызыл Къаялада» солугъан Москвадан юч тенгим бла аланы юй бийчелери бардыла. Ала генералладыла. Алгъы бурун мен айтхан джерге барыб бир кесек олтуруб, андан сора сен айтхан элге кетсек къалай кёресиз? — деб кёзюме къарады.

Биз аны къыйнамаз ючюн кюрешдик, алай болса да ол унамады, сизни ючюн деб хар зат хап-хазыр болуб сакълаб турадыла, деди. Сора къалгъанла Симонову биргесине барыб, шофер бла мени Ючкекеннге хапар берирге джиберирлерин тиледим.

Ол кёзюде Нарсанадан Ючкёкеннге баргъан джолну асфальтын алыб джангырта айлана эдиле. Ол себебден сабанны ичи бла эди бир кесекге дери машиналаны джюрюулери. Джаугъаны себебли къымылдаргъа мадар болмагъан джерлери да тюбей эдиле. Алай бла сагъат джарымлыкъ джолну биз эки сагъатха джууукъну бардыкъ. Кёпюр ышанчыкъланы къатында уа машинабыз талай кере ауаргъа да джетди.

Джолну осаллыгъы себебли, биз, къонакъланы элге келтирирге базмай, Ючкёкенден ызыбызгъа терк огъуна атландыкъ. Биргеме ана къарнашым уланы Аубекир да бар эди. Биз джолну төрт этиб бирин ётерге аллыбызда къарангыда төрт от джарыкъ эсленди. Джууукъ барыб къарасакъ, ала бизни сакълай туруб, терк къайтмагъаныбызда, ызыбыздан келебиз деб, батмакъгъа батыб тура. Эки такси да терен батыб, эркишиле аланы чыгъарыргъа кюрешедиле. Алдагъы машинаны къатына джууукъ атлаб къарасам, Симонов кёнчегини бучхакъларын да тобукъларына дери ёрге этиб, машинаны тебериб кюреше тура, аллында уа аскер кийимли биреу сюеледи. Ол халны алай кёргенлей, ай медет, иги этеме деб бу сыйлы адамланы къый-

ын сынаугъа тюбетиб къойгъаныма къара деб, джун-
чуй тургъанлай, сордум:

— Не этесе Константин Михайлович?

— Генерал буйрукъ бергенди да, толтурургъа кю-
реше турама, — деб мени таба къарады, накъырда
этиб.

Ма аллай къыйын болумда да, башхаланы кёлле-
рин кёлтюрю ючюн, джарыкълыгъан тас этмей тур-
гъан адам эди Симонов. Ол мени терен къайгъырыб
соргъанымы ауазымы халындан огъуна ангылагъа-
нына сёз джокъ эди. Мен билдим кёлюмю кёлтюрю-
ге деб айтханын. Симоновну сёзлерин эшитиб, аргъы
машинаны тебере тургъанла да кюлдюле харх этиб.

Нарсанагъа къайтыб келиб, кечени ортасына дерн
олтуруб таулары литературасыны юсюнден ушакъ эт-
дик. Константин Михайлович Къарачай-Черкесияны
литературасындан хапар билирге излей эди. Ол Кав-
казны бек суйгени хар айтханындан таныла эди. Хар
бирибизни анга сорургъа кёб сорууубуз болгъаны
ачыкъ кёрюнсе да, биз, сёзюн бёлмез ючюн, соралмай
эдик. Соргъаныбызгъа, артыкъсыз да аны чыгъарма-
ларыны юсюнден болса, тартына, буюгъа, сёзню баш-
ха затха бургъаны эсимдеди. Столда олтургъанла по-
этни «Сакъла мени», «Эсингдемиди», «Алеша», «Смо-
ленщинаны джоллары», «Генерал», «Ата джурт» де-
ген назмулары азбар окъугъанларында, мен да «Ка-
надада митинг» атлы чыгъармасын эсеме тюшюрдюм.
Сора сабийлигиме тюбегенча болдум. Бешинчи клас-
са окъугъан заманым кёзюме кёрюнуб башлады.
Партаны юсюнде 5-чи классха литературадан окъуу
китабны бетинден чырайлы поэт къараб турады. Ю-
сюнде аскер кийими, подполковник чынлары, къара
толкъун чачы бютюн ариу джарашадыла. Энди уа мен
Симоновну кесини къатында олтуруб тургъаныма ий-
нанмагъанча болама. Аны эндиги тюрсюню бла ол
алгъыннгы китабны бетиндеги суратын тенглешдиреме.

Биз барыбыз да тиледик Константин Михайлович-
ден, эм бек суйген назмунгу окъу деб. Ол «Юйню ие-
си тиширыуну» азбар айтды. Ол къанатлы сёзлени
эшитгеникде, урушну къыйынлыкъларын кёргенча
болдукъ. Чыгъармада тиширыугъа уллу суймеклик
бла хорламгъа толу ийнаныу тынгылагъанланы эсле-
рин, сезимлерин да къозгъай эдиле. Ол назму уа 1942
джылда, бек къыйын кёзюуде джазылгъанды. Уллу

джюрегинде бла чыгъармаларында къуру да кёрюн-генлей турадыла. Ол джюрекде тюзлюкню, шохлукъ-ну суйген адамланы ёкюллериди. Анга башхаланы джарсыулары, къыйынлыкълары да кесиникича кёрюнеди. Анга Вьетнамда джазгъан «Къыйынлыкъ башхаланыкъы болуб къалмайды» деген, къазауат бара тургъан заманда джазылгъан поэмасы да шагъатлыкъ этеди. Аны хар тизгининде да эсленеди огъурлу лирикни джюрегини джылыуу башха адамла ючюн къайгъыргъаны, аланы кюн кибик, джылытханы.

Ол кече Симонов миллет литератураланы джетишимлерини юсюнден джюрек толу къууанчы бла хапар айта эди, Узбекстаннга, Гюрджюстаннга, Азербайджаннга баргъанын эсине тюшюрюб. Расул Гамзатовну, Къайсын Къулий улуну, Давид Кугультиновну, Мустай Каримни ол бек сюе эди. Къарачай-Черкесияны джазыучуларыны юсюнден да айтхан эди джылы сёзле, бир къауум назмуларыбызни кёчюрюрге айтыб. Таулары бютюн суйюб джарата эди. Ол Тебердиге келиб, тогъуз джыл болгъан къызчыгъы бла Доммайда туруб, Клухор аууш бла Абхазиягъа ауаргъа мурат эте эди.

Кечени бир заманында Аубекир бла менден къалгъан нёгерлерим ызларына къайытыб кетдиле. Биз эртденликде Симоновну Минводха дери ашырыргъа деб Нарсанада къалдыкъ.

Биринчи июнда, эртденбла он сагъатда биз «Къызыл Къаялагъа» келдик. Симонов санаторийни тамада врачы, юч генерал эмда аланы юй бийчелери бла бирге аллыбызгъа чыкъды. Ол санаторийни къуллукчуларына уллу бюсюреу этиб, барысы бла да джылы саламлашыб айырылды. Алай бла биз такси бла Минводха кетдик. Джолда Константин Михайлович кёб тюрлю затны юсюнден хапар сора баргъаны эсимдеди. Аны джюреги таулагъа байланыб, ауушланы мийикликлерин сора эди. Кесини юйдегисини юсюнден да хапар айта эди. Тамада уланына 27 джыл болгъанын, ол кеси да шаркъ литератураны «Илму» атлы басмаханасында редактор болуб ишлегенин, гитче къызчыгъына къуру 9 джыл толгъанын да айта эди. Къызчыкъны бек кемсиз суйгени хапарында танылыб турду. Ол бек ариу, джарыкъ кёллю, огъурлучукъ болгъанын башхартыб чертгенин унутмайма.

Тюшде биз аэропортха джетдик. Самолётну трапына чыгъарны аллы бла Константин Михайлович меннге юй адресин берди. Бир талай назмуму тизгин магъаналарын кёчюрюб джиберсенг, суратлау кёчюрюулерин кесим этерме деб сёз берди.

Ёмюрюмде да эсимден кетерик тюлдю кьолунда кавказ гюлледен кысылгъан джоппусу бла, ышарышара самолетну трапы бла ёрлеб баргъаны. Джайны ал кюню джылы, чууакъ эди. Алтын кюнню тюбюнде самолетну кюмюш къанатлары ариу джылтырай эдиле. Симоновну сегиз письмосу, экибиз бирге тюшген тюрлю-тюрлю алты сурат, кеси саугъагъа берген беш китабы, бир телеграммасы мени архивимде эм сыйлы затлача сакъланадыла. Аланы бир къауумлары бла окъуучулары шагърей этерге излейме. Ма 1966 джыл 31-чи майда Нарсана шахарда джазылгъан биринчи письмосу:

«Багъалы Назир!

Сени китабчыгъынгы окъудум эмда кёрюшалмай кзалгъан төребиз болса деб, аны юсюнден келюме келгенни талай сёз бла айтыргъа излейме.

Мени сартын, китаб тюппе-тюз дангыл тюлдю, алай болса да сейирди. Анда тюрлю-тюрлюлени арасында тюппе-тюз джангыз кзум тюз болады, ол да кзуру да болуб кзалмаучанды.

Китабны ал башланнганы игиди — аны ачхан юч биринчи назмуну мен джаратама. Дагъыда бир айтыб кзояргъа излегим барды, Ол да неди десенг, китабха «Атлы» деб атагъанынгы джаратама.

Къазауатда ёлген кзарнашынгы юсюнден назмунг терен сезимден толуду — артыкъ да бек ананга атагъан ючюнчю кесеги. «Балаланы, чапракъланыча» деген да игиди. «Джазыу бла селешуу» атлы назмуда уа орусчасыны арт тизгинин мен аз башха тюрлю этерик эдим. «Сени сакълайма» деген назмунгда джюрек кзызынмакълыкъл болгъаны сезилиб турады.

Ма, мындан ары чыгъармачылыкъл иште джетимшимле теджей, мен сеннге айтыргъа излеген ашхы сёзле.

Джолдашлыкъл салам бла
КОНСТАНТИН СИМОНОВ

1966 джыл, 30 май
Нарсана шахар».

Уллу устаны мени гитче китабчыгъыма берген багъасы джюрегим кьовгъады. Мен ол «авансха» тыйыншлы болур ючюн бютеу джашаууму аягъына дери ишлерге керекме.

Экинчи письмосун ол июнну аягъында Абхазиядан джибереди:

«Багъалы Назир!

Газет ючюн, мени унутмай тургъанынг ючюн сау бол. Сени бир назмунга джюрегим илешмеди, экинчи ни джаратдым. Аны кёчюргенме. Энтда джиберсенг, джюрегиме джарашхан болса, энтда кёчюрюме. Алай а узун болмасын, болсунму? Узун назмуланы мен аман кёчюреме.

Къолунгу тутама, тенглеринги барына да салам айт. Бек разы болуб эсима тюшюреме бизни ол шохлукъ ингирибизни. Энди билдинг сен мени ол кюн кетмей мадарым болмагъанын — ёлген тенглерим бла байламлы, созаргъа болмагъан эки иш бар эди. Алай а ол сагъатда аланы айта турургъа джюрегим тартмагъан эди. Меннге къагъыт джазсанг, Москвагъа джибериб къой.

К. М. СИМОНОВ.

1966, 25 июнь
Гульрипш».

Бу письмону биргесине мени «Кюрт юзюлюу» деген назмуму кёчюрюб джиберген эди.

Биринчи тюбешиуюбюзден сора арадан бир джыл озуб, мен Константин Симоновха атаб «Таулада таякъ джангур» деген бир назму джазгъан эдим. Ол, Михаил Синельников кёчюрюб, «Дон» журналны алтынчы номеринде басмаланган эди. Аны къол джазмасын окъуб, Симонов меннге къагъыт джиберген эди:

«Сеннге китабчыгъымы иерге деб турама, алай а къара шайтанла! Энтда созуб турадыла, ол чыгъыб кзалалмайды. Чыкъгъанлай, амалы болмагъанча, джиберирме. Къолунгу кзаты кзысама. Бютеу тенглеге салам айт.

Сени КОНСТАНТИН СИМОНОВУНГ.

1967 джыл, 9 декабрь
Москва»

Мени назмумда ол джауумлу ингирни эсге тюшюрген тизгинле бар эдиле:

Биз джангур бла кетиб барабыз бирге
Нарсанадан Гитче Къарачай таба,
Башыбыз бла кёк кюкюрёуле элге
Етедиле, тохтамагъанлай, чаба.

Шууулдайды Гум сууу да тарлада,
Кёк тенгизде акъ къайыкъны юсюнден,
Кёб баргъанд деб, Лермонтов да таулагъа
Джауум кече Нарсананы тюзюнден...

1969-1971 джыллада, мен Москвада СССР-ни джазычуларыны Союзуну экиджыллыкъ Баш литература курсларында окъугъан заманымда, Константин Михайлович бла тюбеше тура эдим. Хар кёргени сайын, таула, тенгле къалайдыла деб, салам айтдырыучан эди. Меннге уа кёл этиб, кюн кибик джюрегинден чыкыгъан джылы сёзле бла джылыта эди.

Уллу, кенг эди джыйырманчы ёмюрню уллу поэтини джюреги бла сёз хазнасыны дуниясы.

Аны алай болгъанын билгенле, таныгъанла барысы да айтадыла.

1978 джылда мен Симоновха «Сен келирме дединг» атлы лирикалы балладамы тизгин кёчюрюлгенин суратлау кёчюрюуюн этсе деб иеме. Ол мени къагъытыма телеграмма бла джууаб этди:

«Багъалы Назир!

Балладангы кёчюрлюкме, алай а къачан боллугъун айталмайма. Заман ашыкъдыра эсе, бир башха адам кёчюрсюн, мен а артда аны бла эриширме.

Къолунгу тутам.

Константин Симонов».

Симоновну арт джыллары тынч джылла туююл эдиле. Ол дженгил-дженгил ауруб больницалада джата эди. Алай болса да джангыз кере да тарыкъмагъанды. Ол уллу поэт уллу кёллююгю болмагъан, чыкы тамчыча, таза, кюн кибик, джылы, башхала ючюн джашагъан бютюн сейир адам эди. Бютеу джашауун, кюнча джерде адамланы джылытыугъа бериб турду. Айтханыма шагъатлыкъгъа мен аны эм ахыр письмосуну сёзлерин келтирирге излейме:

«Багъалы Назир! Быйыл тёртюнчю кере больница-

гза джатама. Сени балладангы кёчюрюрге айтхан эдим. Сёзюмю толтуралмай кзалгзаныма бушчу этеме. Кёлюнг кзалмасын! Ай медет, не келсин хар зат да биз умут этгенча болуб кзалмайды, аны ичинде— саулукъ да.

Кзолунгу тутама эмда насыб тилейме.

КОНСТАНТИН СИМОНОВ.

1966, 27-чи июль».

Биринчи кере Симоновдан мыдах письмо алыб, джюрегим уллу кыйынлыкъны джууукълашыб келгенин сезди. Кыйын эди меннге аны кёлюн джабсыргъан сёз табхан. Августну 18-де джууаб кыйтардым. Арадан он кюн ётуб, кюн кибик джюрекни тохтаб кзалгзаныны юсюнден ачы хапар келди. Кеси ёлдю эсе да, аны фахмусуну джарыгъы бла джылыуу, адамлыгъы джерде эркинликни, мамырлыкъны, шохлукъну, къарнашлыкъны суйген адамланы джылытханлай турлукъду.

Аны джюрегини джылыуу, акъыл сёзлери, огъурлу кёзлерини джити къарамы, совет литератураны, классикасы болуб бошагъан чыгъармалары, письмопары мени эм багъалы, эм сыйлы затларымдыла.

К. Симоновну чыгъармаларыны он томлугъу чыкыгъанды. Мени столумда биринчи том турады. Аны 614 бетинде мени уллу уста Константин Михайлович кёчюрген «Кюрт юзюлюу» деген назмум да барды. Ол алгъы бурун «Правда» газетни 1966 джыл 18-чи июлда чыкыгъан номеринде, артда «Огонек» журналны 1968 джыл 34-чю номеринде басмаланган эди.

Бюгюн, ноябрны 28-де, Константин Симоновну 70-джыллыкъ мыдах юбилейини кюнюнде мен поэтни эсиме тюшюре турама. Меннге алай кёрюнеди, ол ёлмегенча, кыйры эсе да узакъ командировкагъа кетгенча. Къабыргъада суратдан аны огъурлу кёзлери меннге къараб, юйню джылытыб турадыла. Кюннге ёлюм джокъду.

1985.

ПОЭТ БЛА ТАУЛА

Николай Тихонов бла мен 1963 джыл майда джаш джазыучулары IV Бютеусоюз кенгешинде танышхан

эдим. Джылы кюнде терекле чагъа эдиле. Тенгиз джагъаладан джуртларына тансыкъ болуб келген къарылгъашчыкъла уяларын ишлей эдиле. СССР-ни джазыучуларыны Союзуну правлениесини арбазында Лев Толстой таш эскертмеден джазгъы Москвагъа къарай эди. Солургъа чыкъгъан кёзюуде джашил тереклени тюблеринде Николай Семенович, Къарачай-Черкесияны тансыкълаб, эсине тюшюре эди. Ол, таулары юсюнден хапар айтхан заманда, бетини нюрю тёгюлюб, чууакъ кёкча, кём-кёк кёзлеринде насыбны сейирлик оту джарыкъ джана эди. Уллу Ата джурт къазауатха дери Тебердиде, Дууутда, Хурзукда къонакъ сүйген таулула анга джылы халда тюбегенлерин поэт разы болуб айта эди.

Кавказы Тихонов бютеулей да бек сие эди. Алай болса да Теберди ёзенни аны джюрегинде кесини энчи орну барды. Мени тебердичи болгъанымы билгенлей: «Къалайды анда Азгек?» — деб соргъан эди. Поэт Азгекни кёрмегенли уа кыркъ джылгъа джууукълашыб барады. Андан бери аны джюрегини ичи бла дунияны кёб тюрлю къралларыны джоллары, халкъла арасы магъаналары болгъан ишле, мингле бла чыгъармала ётгендиле. Алай болгъанлыкъгъа Николай Семенович, Тебердини тауларында аджашыб къалгъан гитче ёзенчик бла анда кёмюклениб саркъгъан чокъракъ суучукъну унутмайын, кёзюне кёргюзгенлей турады. Ма аллай эртдегили терен сүймеклик бла байланыбды поэт таула бла.

Тынч болмагъанды Тихоновну джашау джолу. Ол биринчи дуня, гражданды, акъ фин, Уллу Ата джурт къазауатланы отларыны ичлери бла ётгенди. Эркинлик ючюн къанын, джанын аямагъанды, кёб кыйынлыкъ да сынагъанды. Кавказы джаш джазыучулары бла бир ушагъында былай хапар айта эди кеси: «Гусар деген сёз сизге бек эртдегили историяча ангылашынады. Мен кесим гусар да болгъанма».

Халкъ ючюн джашагъан адамны хар бир джылы бир ёмюрге тенгди деб къояргъа боллукъду. Николай Тихонов къуру да халкъла ючюн, эркинлик, мамырлыкъ, шохлукъ ючюн джашайды. Ол 1896 джыл 3-ю декабрда Петербургда ремесленникни юйюрюнде туугъанды. Уллу Октябрь революцияны кючюнден гусардан джыйырманчы ёмюрню уллу сёз устасына, белгили кърал оноучугъа дери ёсгенди. Революцияны

джигит солдаты джангы дунияны кеси да ишлегенди. Аны революцияны кёзююнде чыкыгъан «Орда» бла «Брага» деген китабларыны белгили балладалары эски дунияны оюлгъанын кёргюзедиле, совет адамны джигитлигин, чыныкыгъанын, тёзюмлююгюн, огъурлулугъун, кючлююгюн суратлайдыла, революциягъа уллу кертиликни ачыкылагъан чыгъармаларыны арасында «Чюйлени юсюнден баллада» баш орун алады. Ол поэтни атын бютеу дуниягъа белгили этгенди. Хар кюру да мен аны арт эки тизгинин окъусам, бу сейирлик зата биринчи тюбегенча болама.

Чюйле этгенге уа бу адамладан:
Болмазед дуняда къаты чюй аладан.

Октябрь, пролетар интернационализм, Востокну колониялы къралларыны халкъларында революцион кюзгъалыу, империалист урушлагъа къраршчылыкъ темала аны поэзиясында эмда прозасында белгили орун аладыла. Совет поэзияны атасы, уллу кърал оноучу Николай Тихонов чыгъармачылыкъ джолуну ал темаларына кертилей турады. Ол совет миллет литератураланы ёсюмюне да кесини тыйыншлы юлюшюн кёошханды. Поэт тыш къралланы дуня литературада белгили джазыучуларын эмда бизни къралны кърарнаш халкъларыны уллу сёз чемерлерини джазгъанларын орус тилине бек фахмулу кёчюреди. Кеси совет республикаланы, тыш къралланы юслеринден да кёб назму, хапар, повесть джазгъанды. Аны ючюн айтадыла къайда да анга «бизни Тихонов» деб. Совет поэтле Гамзат Цадаса, Георгий Леонидзе, Самед Вургун, Гафур Гулям, Къайсын Къулий улу, дагъыда ала кирик башхала кёб зат бла борчлудула Николай Семеновичге.

Джер юсюнде халкъла эркинликге чыгъар ючюн, мамырлыкъда джашар ючюн, Тихонов кёб иш бардыргъанды, халкъ ючюн джашагъанын ол кесине эм уллу насыбха санаб. Аны джашау эмда чыгъармачылыкъ джоллары совет халкъланы барысы бла да байланыбдыла. Ол себебден бизни къралда хар бир халкъ да аны кесиникиге санайды. Ол тюздю. Керти уллу поэт, кюру туугъан миллетиники болуб къалмай, бютеу дунияны халкъларыныкы да болады. Тихонов да алайды.

Совет правительството уллу джазыучу, белгили кърал оноучу Николай Тихоновну кёб орденле, медалла бла саугъалагъанды. Мындан алгъа 20 джылны Николай Семенович Тихоновгъа Социалист Урунууу Джигити деген мийик ат аталгъанды. Халкъланы арасында мамырлыкъны бегитгени ючюн, анга Ленинчи саугъа берилгенди. 1970 джыл Тихоновгъа «Алты колонна» деген китабы ючюн — восток къралланы юслеринден джазылгъан проза китабы ючюн — Ленинчи саугъаны лауреаты деген сыйлы ат аталгъанды. «Киров бизни бла», «Гюрджю джаз» деген назму китаблары поэтни Кърал саугъагъа тыйыншлы этгендиле. Индияны юсюнден назму китабы ючюн ол Джавахарлал Неру атлы саугъаны лауреаты да болгъанды. Шохлукъну джырчысына Тарас Шевченко, Коста Хетагуров, Шота Руставели атлы саугъала берилгендиле.

Бусагъатда поэтге 90 джыл толлукъ эди. Джашаууну ахыр кюнюне дери ол уллу кърал ишлени джазгъанны тохтатмагъанды. Николай Семенович Тихонов Совет Союзда мамырлыкъны джакълау Комитетини председатели, СССР-ни Баш Советини Миллетле Советини председателини заместители, СССР-ни джазыучуларыны Союзуну правлениесини секретары, СССР-ни Министрлерини Советинде литература, искусство эмда архитектура джаны бла Ленинчи эмда Кърал саугъаланы комитетини председатели эди.

Революцияны джигитлерини таулада Совет властны салыуда къалай кюрешгенлерини юсюнден поэт кёб ашхы чыгъарма джазгъанды. Аланы ичинде «Серго таулада», «Киров Казбекде» деген поэмала айырылыб белгилидиле. Тауланы шоху Николай Тихонов кесни джазыуун ол замандан огъуна таула бла бир этгенди. Ол эресейли болса да, аны кесине да таулада туугъанча, алай кёрюнеди. 1936 джылгъа дери поэт Кавказ тауланы 36 ауушундан ётгенди. Ол зат огъуна билдиреди аны бизни туугъан джерибизге уллу суймеклигин.

Николай Тихоновну юсюнден талай китаб чыкгъанды. Аланы ичинде поэтни 75-джыллыгъына СССР-ни илмула Академиясыны Ленинград бёлюмю хазырлагъан китаб бек магъаналыды, сейирди. Аны кёб алим бла джазыучу джазгъанды. Ол китаб Тихоновну дуняны халкълары бла уллу, терен кърнаш

шохлугъу болгъанына шагъатлыкъ этеди. Андан со-
ра да бардыла поэтни юсюнден сейир чыгъармала,
сёз ючюн, И. Гринбергни, В. Шошинни, Б. Соловьевну
китаблары. Алай болса да уллу поэтни, белгили кърал
оноучуну джашау эмда чыгъармачылыкъ джоллары
китабланы бетлерине сыйыныб къалалмайдыла.

Поэт таулары тиллерин да бек ариу биледи:
«Узат къолунгу, — деди кече меннге тау, — сени бла
къайры десенг да, барлыкъма».

Тебердини кём-кёк чокъракъ сууу поэтни джю-
регини ичи бла саркъгъанча кёрюнеди манга, аны бу
сейирлик тизгинлерин окъугъан заманда:

Мен джанымдан артыкъ суйген хар къуру
Тау суулары тауусулмазлыкъ тауушу,
Джюрегимден кетмей, тебед къанымда.
Ол ёлсем да, турлукъту къулагъымда.
Теберди сүү — кёк кюзюсю таулары,
Мен кёргенме бёгек саркъгъан суулары...

Бу назмуну къарачай тилге кёчгенин эшитиб, бы-
лай джазгъан эди Николай Семёнович манга джибер-
ген письмосунда: «Тебердини мийиклери бла дунияда
табигъатны эм ариу джерини алакат чокъракъ суула-
рына мен сауугъагъа элтген сёзле таулары тиллеринде
джангыдан эшитилинниклерине бек къууанама! Тю-
шюмде да кёреме акъ къанатлы джитилени. Къара-
чайгъа салам!»

Мени юйюмде юч уллу поэтни суратлары тагъы-
ладыла. Ала Лермонтов, Есенин, Тихоновдула. Лер-
монтов меннге Кавказы алыб келгенди. Есенин —
Россияны, Тихонов а мени джюрегимде ёмюрлюкге
Кавказ бла Россияны бир-бирине къошханды.

Поэт бла таула къуру да биргедиле. «Теберди» дс-
ген альбомну алгъанында, былай джазгъан эди
манга: «Тебердини сейирлик чегетлерине, тауларына,
кёллерине къарагъанлай, алгъын анда болгъан затла
кёзюме кёрюнюб тебредиле. Эсим башха заманлагъа
кёчюб, Теберди таулада айланганымы меннге къай-
тарыб башлады. Талай кере альбомгъа джангыдан
бек разы болуб къарадым.

Меннге энтда бир кере буюрулса таулары учунду-
руб тургъан дарман хауасы бла солургъа, кесими бек
насыблыгъа санарыкъма. Ким биледи, алай болуб

къалыргъа да болур. Келир джыл Кавказда мен алгъын баргъан джерлеге барыргъа умут этеме да, ала-ны ичинде Тебердини кесини энчи орну барды».

Революцияны солдаты, шохлукъну джырчысын заманны мийик 83 ауушундан аууб, джашауну, чыгъармачылыкъны мийик тау тѣппесинден къараб, озгъан, эндиги келлик заманнга къуллукъ этеди.

1986.

ЧОКЪРАКЪ КЕЗЛЕУ

Бештау сахар къуру да меннге бютеу дуния поэзияны ара сахарыча кѣрюнеди. Аны нек алай кѣрюнгени кимге да ангылашына болур. Былайыны юсюнден суратлау сѣзню уллу чемерлери джазар ючюн къалмагъандыла. Машук тауну этегинде джазгъанды Эресейни ѳмюрледе атын унутулмазлыкъ уланы, Кавказ таулары закий джырчысы Михаил Юрьевич Лермонтов кесини сейирлик дараджасы болгъан чыгъармаларын. Ахыр кере да ол бу джерни къучакълаб джатханды. Мында туугъанды Алексей Максимович Горький «XX ѳмюрню Гомери» деген халкъ ашуг Сулейман Стальскийни джашауу бла чыгъармачылыкъ джолуну юсюнден хапар айтхан Эффенди Капиевни «Поэт» атлы къанатлы китабы.

Кертиси да бу ариу сахар поэзияны меккясы болуб бошагъанды. Хар джыл сайын къюзартында, орус адабиятны закийини туугъан къюнюнде, бери поэзияны Лермонтовчу байрамына СССР-ни халкъларыны адабиятларыны келечилери уллу джюрек талпымакълыкъ бла келиучендиле. Джюрегими Лермонтовха суймеклиги, назмучулукъ борчум мени да келтиредиле джыл сайын бу сыйлы джерге ийилиб баш уругъа.

Къушланы уясы джерде Лермонтовну джаны сау тургъанча кѣрюнеди. Былайдады Эффенди Капиевни ѳмюрлюк джукъусу да. Аны юй бийчеси эрине бла аны усталыгъына кертиликни сакълай, юйюню тыбырын сууутмагъанлай джашайды. Капийланы юйлери Шимал Кавказы джазычуларыны аралыгъы болгъанлай турады бюгюнлюкде да. Наталья Владимировна Капиеваны джылы, кенг джюреги, аны берекет-

ли отджагъасыны оту бизни кеслерине чакъырадыла. Меннге Бештау, Лермонтов, Капийлары, кюн кибик джылы, ана сютюмча татлы кёрюнедиле. Мен бу шахарны юсюнден сагъыш этгенлей, Наталья Владимировнаны огъурлу, чырайлы сыфаты кёзюме кёрюнмей къалмайды. Аны уллу фахмусу мени джолуму джарытады.

Анда не эсе да Лермонтовдан бла Капиевден бир зат барды. Ол себебден аны сыфаты бла булбул шахарны сыфатлары бир-бирлерине къошулуб къалгъанча кёрюнеди.

Бизни Ставропольда джаш джазыучулары край семинарында бир къышхы сууукъ кюн танышдыргъан эдиле. Андан бери джыйырма сегиз джыл болду. Бизни арабызда танышлыкъ уллу шохлукъгъа кёчюб бошагъанды. Наталья Капиева Къарачай-Черкесиягъа талай кере да келгенди. Аны мында шохлары кёбдюле. Ол черкес джазыучу Абдуллах Охтовну бек багъалы кёргенлей тургъанды, ногъай поэтлени Фазил Абдулжалиловну, Салехжан Заляндинни назмуларын орус тилге кёчюргенди, абаза назмучу Микаэль Чикатуевни «Ветка акации» атлы китабына рецензия джазгъанды. Андан сора Н. Капиева Къарачай-Черкесияны халкъларыны джомакъларын кёчюрюб, энчи китаб этиб чыгъаргъанды.

Бизни юйюрюбюз аны бла эртдеден бери да байланыбды. Бизни юйдегиде СССР-ни джазыучуларыны Союзуну юч члени барды да, барыбыз да бирча багъалы кёребиз, бизни анабызча суйген Наталья Владимировна Капиеваны. Тамада къарнашым Осман Уллу Ата джурт къазауатны заманында огъуна кёчюргенди къарачай тилге Эффенди Капиевни урушну юсюнден хапарларын. Аны хакъындан Наталья Капиева кесини «Жизнь, прожитая на белом» деген эрини юсюнден китабында да джазады.

Къарнашым Осман ауур джаралы болуб госпиталда джатыб тургъанлай, къолуна Э. Капиевни «Таурух бла джашау» деген хапары тюзюб, ол кюн огъуна къарачай тилге кёчюреди. Ол «Къызыл Къарачай» газетде 1943 джыл сентябрны 24-де чыккъан номеринде басмаланганды. Къаллайла эсе да газетни ол номери бек эски да болуб сакъланганды. Арадан кёб джыл озуб, Осман аны Бештау шахаргъа джибереди, биргесине да письмо салыб:

«Бу эски газет Капийланы библиотекаларында турсун, къарачайлыла Эффенди Капиевни чыгъармаларын эм кыйын кёзюуде да бек суйгенлей тургъанларына шагъатлыкъча». Экинчи къарнашым Лермонтовед поэт, прозаик, фольклорчуду. Ол Лермонтовну, Капиевни фахмуларына табынганланы бири эди. Наталья Владимировнаны адамлыгъын, фахмусун ючюбюз да бек джаратабыз.

Мындан алгъа джыйырма бла эки джылны меннге, артда Мухамматха СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членнге кирирге рекомедацияланы да Н. Капиева бергенди. Андан сора «Дон» журналны 1983 джылда биринчи номеринде мени Москвада басмаланган «Свет вершин» атлы китабымы юсюнден «Кенг дунияны поэти» деген статьясы меннге мындан ары ишлерге джангы учунмакълыкъ бергенлей турады.

Капийланы юйюрлери аллындан башлаб да Къарачай бла терен байламлы болгъанды. Эффенди къарачайча сёлеше билгенди. Ол къумукъ тилни билгени себебли болгъанды. Аны ючюн болур эди, къарачай халкъ джырчыланы бек суйгенди, аланы чыгъармаларын кёчюрюб, Шимал Кавказны джыр хазнасындан къуралгъан Ата джурт Къазауатны аллы бла Москвада чыгъаргъан антологиялы «Песни горцев» деген китабха къошханды.

Эффенди Капиевсиз Сулмейман Стальскийни кёзюнге кёргюзюрге кыйынды. Анычады Наталья Капиевасыз Эффенди Капиевни кёзюнге кёргюзген да. Бу тиширыуну бютеу джашауу, чыгъармачылыкъ иши да Эффендини аты бла байланыб турады. Эффенди кимди? Ол огъурлу, чомарт, халкъланы барысын да бек суйген адам, фахмалу поэт, прозаик, кёчюрюучю эм да халкъ аууз чыгъармаланы джыйыучу, Дагъыстанны джазыучуларыны Союзун къурагъанды. Аны джюрегини джылыуу, кюн таякълача, адамланы алай джылытхандыла. Наталья Владимировна да бизни кёб миллетли совет адабиятыбызны кёгюнде джарыкъ джулдуздан бириди. Ол джулдузну Капиевни кюню джылытханды.

Наталья Владимировна Капиева кёб иш баджаргъанды. Бирге джашаб башлагъанларындан огъуна, ол, Эффендини къуру юй бийчеси болгъан кынлы кълмай, адабият чыгъармачылыкъ бла кюрешгенди. Артыкъ да бек Дагъыстанны халкъларыны джыр-

ларын, поэтлерини назмуларын орус тилге кечюрюб башлагъанды. Аны юсюне проза джазады, литератуrowедение, фольклор, литература критика бла кюрешеди. Ол чыгъармачылыкъ ишге джашауну кесинден Дагъыстанны тау джолларында юренгенди. Эффенди бла бирге ол мийик тау элlege барады, Сулейман Стальский, Гамзат Цадаса, Абуталиб Гафуров бла тюбешеди. Алай бла Наталья Владимировна тау джуртну сёз хазнасыны усталары бла терен шагърей болады. Ол Кавказны тарихин китабладан окъугъаны бла бирге ташлада ызларын кёрюб биледи. Тау ауушла, джитиле, ёзенле анга белгили боладыла. Аны ючюн болур, Н. Капиеваны китаблары, халкъ джырлача, сейирдиле. Халкъ аланы суйюб окъуйду. Джазыучуну бютеу чыгъармачылыгъында эм баш затха мен интернационализм бла гуманизмни санайма. Бу эки къанатдыла джазыучуну ишин кенг, мийик этген. Наталья Капиеваны джюреги, Днепрча кенгди, чыгъармачылыкъ учунуу, Минги Тауча мийикди. Ол кесм аллына болуб къалмагъанды. Аны сабийлиги Тарас Шевченкону, Леся Украинканы джеринде, Днепр сууну джагъасында ётгенди. Ол Тарас Шевченкону назмуларын да кечюргенди орус тилге.

Сёзсюз да Дагъыстанда алгъан филология билими, таулары сейир уланы Эффенди Капиев бла джазыуун бир этгени Украинаны кызын джангы дунягъа чыгъарадыла.

Эки отчукъ бирге джанса, кюн туады, эки джудуз бир-бирине тюбесе, ай туады дейдиле. Эки къанат бирге къагъылса, кёкледе тейри кылыч джашнайды. Аныча, Эффенди бла Наталья, бир-бирлерине къанат болуб, бир-бирлерине кюч бергендиле. Алай бла экиси да бизни совет адабиятыбызны эки фахмулу устасы болгъандыла. Н. Капиева отуз джыл болгъан заманында авар халкъны тузакъда, унугъууда тутууларына къаршчы болуб чыкыгъан халкъны ёкюлю, джамагъатны азатлыгъы ючюн кюрешген джигит Хочбарны юсюнден пьеса джазгъанды. Ол авторну атын белгили этеди. Алай болса да Натальяны эсин адабиятны башха тюрлю жанрлары кеслерине бурадыла. Артыкъ да бек ол фольклор бла адабиятны тинтиуню джаратады. Аны «Гамзат Цадаса» деген монографиясы Москвада чыкыгъанды. Бюгюнлюкде да Наталья Владимировна Сулейман Стальский бла, Ба-

тырайны, Дагъыстанны дагъыда башха уллу поэтлерини чыгъармаларын бютюн алаамат кёчюргенди. Мен джазыучуну «Заманны джоллары бла» деген китабын бек уллу талпымакълыкъ бла окъудум. Анда Дагъыстанны литературасыны юсюнден терен хапар айтылады. Бу джаны бла чыкыгъан китабланы арасында китабны энчи орну барды. Анда тинтиуню теренлигине, кенглигине, джашау тамалда къуралгъаныны кертилигине, тилини тазалыгъына, сёзню къанатлылыгъына бла джылылыгъына сейирсинесе. Алай бла чыгъарма кеси бир энчи тау төппеге ушайды. Бу китабда суймекликни джырчысы, авар поэзияны классиги, Николай Тихонов «аварлы Блок» деген Махмудну, уллу даргин поэт Батырайны, къумукълуланы белгили классиклери Ирчи Къзакъны, Гамзат Цадасаны, аны уланы Расул Гамзатовну эмда ала кибик Дагъыстанны махтаулу поэтлерини юсюнден терен хапар айтылыб, чыгъармаларына терен анализ бериледи.

Наталья Владимировна Расул Гамзатовну хар чыгъармасын джаратыб да бармайды. Кеси да аны асыры ийнандырыб джазгъандан чыртда аккыллыкъ къалмайды айтханына. Н. Капиева Дагъыстанны джомакълары» деген китабны кёчюрюб, Москвада «Детская литература» басмада чыгъаргъанлы 23 джыл болады. Сора аны бламы къалады джазыучуну чыгъармачылыгъыны чеклери. Бусагъатда мени столумда турады Сулейман Стальскийни сайлама чыгъармаларыны томлугъу. Ол «Советский писатель» басманы «Библиотека поэта» деген сериясында 1952 джылда чыкыгъанды. Аны хазырлаб ал сёзюн джазгъан да Наталья Владимировнады. Ол тынч иш тюлдю. Андан сора талай назмуну да кеси кёчюргенди. Ала эм ашхы кёчюрюучюленикинден кем тюлдюле. Бу зат да танытады Н. Капиеваны джыр фахмусуну дараджасыны мийиклигин. Аны ючюн болур, джазыучуну къара сёз бла джазылгъан чыгъармаларыны джырлача окъулгъанлары. Алада кюн таякъланы джылыуу, джюрек сезимлени теренликлери, тарих джаны бла кертиликге таянчакълыкъ, джашауну терен билиу, сёзню тауушун, магъанасын, бояуун, иннет ауурлугъун тюз хайырланыу баш орун алады.

Н. Капиеваны баш китабы «Жизнь, прожитая набело» деген болур деб кёлюме келеди. Ол бютеу да Эф-

фенди Капиевни юсюнденди. Бу чыгъармаладан ашхы эскертме табхан кыйында суйген адамына, джазыучугъа эмда аскерчиге. Ол эм къаты сослан ташдан да кёб чыдарыкъды. Кеси да биз фахмулу деген кюнню джюрек оту бла джарыгъындан толуду.

Бу сейир китабда биз кёб тюрлю алапат адамла-гъа тубейбиз. Аланы арасында Хаджи-Муратны туудугъу, Шамилни бакъгъан дохтурну туудугъу, Сулейман Стальский, Гамзат Цадаса, Эффенди Капиевни тенги Совет Союзну Джигити Магомед Гаджиев, Николай Тихонов, Константин Симонов, Расул Гамзатов, дагъыда кёбле бардыла, Ала бла тубешиулени автор бек сейир джазгъанды. Ол себебден, бу китаб тюз тинтиу болмай, алапат окъулгъан джаны болгъан хапарладан къуралгъанды. Китабны окъуб бошагъанымда мен Эффенди Капиевни туугъанындан ёлюб кетгинчи биргесине айланыб тургъанча болдум. Джаза башлагъанын, керти уста джазыучу болгъанына да шагъатлыкъ этгенча хар атламындан хапарлыма. Китабны окъугъанча тюл, аны юсюнден киногъа къарагъанча болдум. Аны ючюн Наталья Владимировнагъа бюсюреу этеме. Китабны ёзеге Капиевди. Алай болса да теренирек сагъыш этсек, чыгъарманы тамалы халкъланы къарнаш шохлугъуду. Ол шохлукъ болмаса, эшта Сулейман Стальский бла Эффенди Капиев да бизге белгили болмай къаллыкъ болур эдиле.

Н. Капиеваны китабында терен хапар айтылады Бештау шахарда Лермонтовну музей юйчюгюню Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде джашауундан. Эри урушда болады. Наталья Владимировна Лермонтовну юйчюгюнде ишлеген, джашагъан да этиб туралды. Бир кере ол менге къайгылы кёзююню юсюнден бир мыдах хапарны айтхан эди. Аны юсюнден мен «Лермонтовну юйчюгю» деген, Н. Капиевагъа атаб, бир назму джазгъанма.

Джазыучуну юсюнден сёзюмю аны бла бошаргъа излейме:

Къызыу барады дуняда къазауат,
Къан тегюледе эркинлик ючюн.
Джыр хазнасына джетмезча зарауат,
Сакълайдыла адамла назмучуну юйюн.

Узакъ тау элден, къара кийиниб,
Келеди джяулай, таягъына таяна,

Лермонтовну юйчюгюне ийилиб,
Баш уругъа джашы ёлген бир ана.

Къолунда гокка ханс, кёзюнде джыламукъ,
Тамадыла джерге исси тамчыла.
Мыдах къарайдыла Бештау бла Машук,
Юслерине кийиб къара джамчыла.

Джангыз джашы урушда ёлгенинде,
Хурджунунда табылгъанд окъ тешген китаб,
Поэтни аты ананы джюрегинде
Ёмюрлюкте дери турлукъду джашаб.

Андан бери, бир макъамны мурулдай,
Келиученди, къара кийиб юсюне,
Джашы ёлген кюнде ана джаяулай
Табыныргъа Лермонтовну юйюне.

1984

ЧЕГЕМ ТАУЛАНЫ ДЖУЛДУЗУ

Чегем таулары джуддузу мугур джарыкъ себе-лейди. Ол Къайсын Къулий улуну дуниядан кетгенине джарый болур. Къалай къыйынды ол болмагъан Кавказда джашаргъа юренген. Джырдан толу джюрек тохтаса да аны кюню адамлары джылытханлай турлукъду. Ол Минги Тауну асыл уланы, сёз устасы бизни кёб миллетли совет литературабызны класиклерини ал тизгининде баргъан атлыларындан бири эди. Аны бла шохлукъ джюрютген, биргесине ишлеген, таныгъан, билген адамла фахмусуну джарыкъ джуддузуна табынган бла бирге терен акъылына, уллу огъурлулугъуна, чексиз чомартлыгъына да сейирсине эдиле. Кесин кёрмегенле да биле эдиле, назмулары окъуб, юлгюге айтылырча керти адам болгъанын. Къайсынны джангыз бир кере кёрген да кесин насыблыгъа санаргъа боллукъду. Мен аны 29 джылындан бери таный эдим. Аллай бир заманны ичинде кёб кере тюбеширге буюргъаны ючюн джазыугъа бюсюреу этеме.

1949 джылда Къыргъызстанны биз джашагъан Сокулук районуну Первомай элине Фрунзе шахардан бир къонакъ келеди. Ол кече бизде къаллыкъ эди. Заман къыйын болуб, джазаргъа таза къагъыт табылмай, биз эски китаблада, газетледе джаза эдик. Къонакъ, мени сынсыгъаным эслеб, чемоданындан чы-

гъарыб «Киргизстан» деген альманахны берди. Ол орусча эди. Мен, къууанч тыбырлы болуб, бетлерин аудуруб тебретим. Назмулагъа тюбөб къалдым. «Мени Шаркъым» атлы китабдан «Кегеты» деген назму бёлек басмаланган эди. Авторну аты Кайвын Кулиев деб джазылгъанына сейир болдум, нек десегиз, тамада къарнашым Османдан ары дери Фрунзе шахарда республиканы джазыучуларыны Союзунда малкъар поэт Къайсын Къулий улу консультант болуб ишлейди деб эште тургъан эдим. Ингирде, Осман ишден келгенлей, мен къууаныб, къонакъ берген саугъаamy кёргюздюм эмда авторну атыны «Кайвын» деб нек джазылгъанын сордум. Къарнашым таулу атны къыргъыз атха ушатабыз деб джангылыч терс джазгъанларын айтды. Ма алай болгъан эди, кесин кёрмегенлей, Къайсын бла мени биринчи тюбешиюм. Назмуланы Елена Дмитриевна Орловская кёчюргени да эсимде турады. Аланы асыры бек джаратхандан альманахны юсюнде джазмай сакълаб турама. Арадан талай заман ётдю. Мен кесим да джазыб башладым назмула.

1956 джылны джазында «Ленинский путь» атлы Сокулук район газетде басмаланган эмда къарачай тилде джазылгъан назму бёлегими алыб, Къайсыннга кёргюзюр мурат бла, Фрунзеге барама. Джазыучулары Союзундан аны юй адресин да алыб Совет орамны таула таба джынына атландым. Бара-барыб 55-чи номерли юйге джетдим. Алайда мийик бусакъланы тюблеринде чокъракъ суучукъ илипинчикде шоркъулдаб келген джерде орамны сол джанында воротаны туурасында биреу сюелиб тура эди. Къатына джууукъ барыб, орусча: «Дядя, скажите, где здесь живет поэт Кайсын Кулиев?» — деб сордум. Башы джюлюнюб тургъан, юсюнде къара схарла кёлегини тышындан кюмюш белибаучугъу, галифе кёнчеги, башлы чурукълары болгъан киши орусча: «Насчет поэта не знаю, а Кайсын Кулиев живет здесь», — деб юй таба къолу бла кёргюздю. Сора ол аллымда, мен да ызындан арбазгъа кириб беседкачыкъны тюбюнде олтурдукъ. Ол Къайсын кеси эди. Мен атымы, тукъумуму айтханлай, къонакъбай, ёрге къобуб: «Османны къарнашы болурмуса?» — деб сорду. Алай болгъанын айтханлай: «Да сора къарындашымса, Осман айтмагъанмыды санга? — деди. «Огъай», дегенимде, къолуму джа-

нгыдан тутуб: «Къулуй, Хубий, Биджи джайылгъан-дыла. Алгъын ала Минги Тауну кюнчыкыгъан джанында джашагъандыла. Хубий бла Биджи Къобан бойнуна кетгендиле. Хубийни мылтыгы Къулуйда къалгъанды. Бизни тукъумгъа келин келсе, анга табындырыб, кесибизни тукъумдан адамгъа алай санаб тургъан хапарларын кёб кере эшитгенме къартладан», — деди. Андан сора мен поэтге назмуларымы окъудум. Аланы джаратыб сёлешди, артыкъ да бек кесине аталгъан ма бу төрт тизгинни:

Джер джукълайды джулдузланы тюбюнде,
Тил тутханча, сёлешмейле терекле.
Сен кёресе, тюшюнг болмай, тюнюнде,
Къалай къаты джукълайдыла поэтле.

Ушакъны бошаб, кете башлагъанымда, Къайсын, тохтачы, мен сеннге бир затчыкъ алыб келейим деб, юйге кириб кетди. Ол эрлай чыгыб бир китабны узатды. Алыб къарасам, къарачай-малкъар поэтлени Фрунзеде чыкыгъан «Джашауубузну байрагы» деген джыйымы. Юсюнде бу сёзле джазылгъандыла: *«Багъалы къарнашым Хубийланы Назирге. Бизни тилибизни бла литературабызны отчагъасын сууутмазлыкъладан болурунгу тилейме.*

25 май 1956

КЪАЙСЫН КУЛИЕВ

Фрунзе».

Багъалы саугъа бу сёзлени джаза тургъан заманда да аллымда столну юсюнде джатады. Аны 91 бетинден Къайсынны бөлүмю башланады. Поэтни келбетли сураты огъурлу кёзлерини сейир кючю бла кесине чакъырады. Былайда къачан эсе да мен республиканы басмасындан кесиб алгъан талай зат барды. «Советская Киргизия» газетни 1955 джылны январь айыны 14-де чыкыгъан номеринде СССР-ни джазыучуларыны Экинчи съездини Къыргызстандан делегатларыны къауумуну олтуруб тургъан сураты кёрюнеди. Аланы арасында А. Токомбаев, С. Фиксин, А. Салиев, Н. Чекменев, К. Маликов, Т. Абдумамунов, Т. Уметалиев, Къ. Къулий улу бардыла. Ол газетни 1954 джыл 15 декабрда чыкыгъан номеринде «Къыргыз литература 20 джылгъа» деген статья басмаланганды. Аны автору филология илмуланы кандидаты

Б. Керимджановады. Тёбенракъда кыргыз совет литературы тамалын салган поэтини Аалы Токомбаевни «Мамырлыкъны джыры» атлы назмусун Къайсын Къулий улу кёчюргени джазылыб турады. Мени столумда турган эм фахмулу кыргыз поэтни Алыкул Осмоновну 1954 джыл Фрунзеде чыкган «Мой дом» деген китабыны ал сёюн да Къайсын бек онглу дараджада джазганды. Ол 7 назмуну орусчага кеси кёчюргенди. Фахмулу поэт Къайсын Къулий улу СССР-ни Кърал саугъасыны лауреаты Тугельбай Сыдыкбековну «Среди гор» романын да кёчюргенди орусчага Ольджабай Оразбаев бла бирге. Поэт джаш джазыучулары ёсдюрюге да уллу эс бёлгенлей тура эди Кыргызстанны джазыучуларыны Союзуну консультанты болуб ишлеген заманда. Ол эди орус секцияга тамадалык этген да. Чингиз Айтматовга да болушканды. Аны кючу бла басмалангандыла джаш джазыучуну биринчи чыгармалары. Аны юсюнден «Известия» газетни 1972 джыл октябрны 6-да чыкган номеринде «Хорошо, что ты рядом» атлы статьяда Къайсын кеси да джазады. Ол кёсюуде республиканы кёб тюрлю миллетлерини джаш джазыучулары Къайсынны кёб джумушаклыгын кёргендиле. Аланы ичинде кыргызлы Бугдайбек Сабыров, кзазахлы Василий Алтаев, чуутлу Лев Аксельруд, оруслу Аркадий Битюков, къарачайлы мен бар эдик. Хар кимге да джете эди аны джюрегини джылыуу, болушурга кючу. Поэт кесини экинчи джурту кюлю Кыргызстанны юсюнден «Исси-Кёлле» деген алакат назму бёлек джазганды, онбир джылны анда джашаганды. Ала Тауда Къайсынны кёб суйген тенглери, шохлары джашайдыла. Айтдырмай кюймасагыз, тюз атын айтыб кюймай, бизни Къайсын деб сёлешедиле.

Ёлюб кетгинчинге дери Къайсынны тууган къарнашларына санаганлай турдула белгили орус поэте Сергей Фиксин бла Якуб Земляк, кыргыз джазыучу Кубанычбек Маликов. Бююн сау-саламат джашаб турган Социалист Урунууну Джигитлери Аалы Токомбаев бла Чингиз Айтматов да аны тууган къарнашларыча кёредиле

1955—1957 джыллада республиканы джазыучуларыны Союзунда джаш джазыучулары бирлешлигини члени болуб турган заманымда да биле эдим

анга онг кез бла къарагъанларын. Бусагъатда барсам да кереме Къайсынны джюрекден терен суйгенлерин, джазгъан чыгъармаларын бек багъалатханларын.

Къайда да болсун, къачан да болсун Къайсын башха тюрлю адам эди. Аныча болалгъан къыйынды. Аны ючюн болур, къайры барса да бизни Къайсыныбыз дегенлери. Тау Артында Гюрджюде Симон Чиковани, Белоруссияда Аркадий Кулешов, Къалмукъда Давид Кугультинов, Россияда Николай Тихонов, Дагъыстанда Расул Гамзатов, Узбекстанда Зулфия, дагъыда ала кибик кёбле аны джууукъ тенглерин эдиле. Адамла эдиле аны джулдузлары. Болушлукъ керекге къол узатмаса, ол тынчлыкъ табмай эди.

Къайсын Къулий улу Къарачай-Черкесияны бек сюе эди. Бизни джазычуларыбыздан артыкъ да бек, Хасан Аппа улу бла Исса Къаракет улуну джарата эди. Бир кере бизге келгенинде, Къайсын, «Къара кюбюрюнг» джокъ эсе, берийим дегенимде: «Бар а — барды, алай а берирге мадарынг бар эсе, бер. Мындан кючлю чыгъармабыз джокъду прозада», дегени эсимден кетмегенди. Сёлеше келиб, алан, «Къара кюбюрню» сен кечюрсенг, бютюн иги боллукъ эди дегенимде: «Классика романы сора мен къалай базыб аллыкъ эдим? — деген эди. Ол аллай бир уллу багъа бере эди бу чыгъармагъа, Иссаны «Кавказын» суйгенини юсюнден мени 1981 джыл Москвада чыкъгъан «Свет вершин» атлы китабыма джазгъан ал сёзюнде былай айтады Къайсын: «Къаракет улуну «Кавказы» къарачай-малкъар тилде джазылгъанланы ичинде эм онглуланы бириди. Андан юреннгенбиз биз барыбыз да».

Бизни белгили адамларыбызны ичинде ол танымагъан хазна джокъ эди. 1970 джылда мен Москвада джазычуланы Союзуну экиджыллыкъ Баш литература курсларында окъуй тургъан заманда поэтни «Москва» къонакъ юйге келгенин эшитиб, салыб барама. Бешинчи этажны 505 номеринде тансыкъ болуб къучакълашдыкъ. Биргебизге сурат салычу эки тишируу, Москвада партия школдан экеулен Салих Гурту улу бла Ибрагим Гадиев, А. М. Горький атлы Литература институтдан ючеулен бар эди. Кече онеки сагъатда совет джазычуланы делегациясыны къурамында Къайсын да Польшагъа кетерикди. Сагъат

онда аны бла джолоучулукъгъа атландыкъ, Давид Кугультинов келирге керек эди. Аны сакълаб тургъанлай, Къайсын бизге: «Келигиз, джашла, барыб бир ауузланайыкъ. Бюгюн келинигиз телеграф бла юйден он тюмен джибергенди» — деди. Биз рестораннга кетдик. Официанткала Къайсынны алаамат таный кёре эдим. Эрлай огъуна: «Къайсын Шуваевич, пожалуйста, просим Вас», — деб алыб барыб бир энчи таб джерге олтуртдула. Поэт алгъы бурун тиширыуланы, артда уа эркишилени хар бири ючюн энчи алгъыш этди. Мен сёз алдым. Ол поэтни анасы Узеирхан харибни юсюнден эди. Анасыны атын айтханлай, Къайсын секириб ёрге къобду, кёзлеринден джыламукъларын сюрте. Ма алай бек сую эди ол анасын. Огъурлу суююмлю таулу къатынны мен иги таный эдим. Кёб кере Къайсынны излеб табмай, аны бла телефон бла сёлешуочюю айтдым. Ёлген анасыны аты сагъынылыб, поэт бир кере да джыламайын къалмагъанды. Аны ючюн болур, аны анасына этген назмуларын окъусанг, джыламай къалаллыкъ тюлсе.

Ол кече Къайсын бизге былай хапар айтханы энгда эсимде турады:

— Кёб джылны мындан артха, мен студент болуб Москвада окъугъан заманда, былайда юч уллу таулу бла олтургъан эдим. Ала революционер Алий улу Умар, журналист, критик Хубий улу Ислам, факмулу поэт — кёчюрюочю Биджи улу Асхат эдиле. Нечик уллу сый эди манга аланы биргелерине олтуруб акъыл сёзлерине тынгылагъан. Бютюн чырайлы адамла эдиле ала ючюсю да.

Сыйлы адам башхалагъа да береди сый.

Биз ресторанда чыгъаргъа Давид Кугультинов да келди. Къараб-къарагъынчы атланыр заман джууукълашыб къалды. Къонакъ юйню номерчигини эки бёлмечиги бар эди да, Къайсын, аланы биринден бирине кириб, Исаковскийни сёзлерине бир джырны къуру эки тизгинин къайтарыб джырлагъанлай турду: «Хотел я выпить за здоровье, а должен пить за упокой»... Нечик уллу магъананы тута эдиле Къайсын джырлагъан бу сёзле. Ол Михаил Исаковскийни теренлигине Къайсын Къулий улуну сезимлерини мийиклиги да къошулуб болгъанына сёз джокъду.

Биз Белорус вокзалгъа атланыргъа кечени ортасы бола, Къайсынны чемоданын да алыб, тюбюне

тющдюк. Эки такси тутдукъ. Алай болса да суратчыла бла джаш малкъар поэт Али Байзула улу къалсынла, деди Къайсын. Ол тиширыулагъа айланыб: «Этот красный человек прославит мой язык, так что я вам оставляю не рядового», — деб накъырда этди. Барыбыз да, кюле, машиналагъа миниб тебрэдик. Джолда кетиб баргъан заманда Къайсын хурджунларына узалыб: «Джашла, менде совет ачха болуб джукъ джокъду. Таксилеге тёлерге сизде бар эсе, бир къарачыгъыз. Неда тохтачыгъыз, таба айлана болурма дейме», — деб хурждунундан беш сомну чыгъарды. Бизде барды дегеникде да, унамады, огъай, огъай, сиз студентлесиз, ары салыб къоюгъуз, деб кеси тёледи.

Биз вокзлагъа джетгеникде, джазыучула барлыкъ вагоннга Фазу Алиева, Франц Таурин, Сергей Крутин, дагъыда башкала орунларына миниб тура эдиле. Вагонну эшигине джетиб, Къайсын, Фазу бла саламлаша: «Билемисиз бизни кимле ашыргъанын? Бизни бюгече ашыргъанла Кавказны джаш поэтлеридиле, — деб Салих Гурту улу бла мени кёргюздю. Ол джетер-джетмез бютеу вагоннга бир джарыкъ хал, таукеллик бериб, учундурду. Накъырдамы, чамы, кюмюшге къарасаут салгъанча, джарашыб къала эди.

Мен Къайсыннга 1963 джылдан башлаб, Къарачай-Черкесияда да тубей тургъанма. Ненча кере келсе да Доммайны, Тебердини, Архызны табигъатыны таурухлукъ ариулугъандан тоялмай эди. Сора кесини да бир аламат шарты бар эди. Ол да неди десенг, джаяулай таугъа ёрлерге учунмакълыкъ. Мийикликге къанатландыргъан джюрегинде бир таша кюч уланганлай тура эди. Аллай ёрлеу аны чыгъармачылыкъ ишинде да кёрюнеди. Аны ючюн болур, таула бла ушакъ этсем, бютеу дуния бла сёлешемэ дегени да. Аны ойларыны масштаблары бютюн кенгдиле. Уруш баргъан джерде джылагъан сабийлени кёрсе, бютеу дуния сарнагъанча кёрюнеди анга. Къазауатда атылгъан хар окъ неден да алгъа ана джюрекни джаралы этеди, дейди поэт. Алай бла ол бютеу дунияны эм бек суйген поэтлеринден бири болгъанды. Джыйырманчы ёмюрде аны кибик сёз чемерле кёб тюдюле.

Къайсынны атын айтханлайыбызгъа дунияны урунганларыны уллу бачамасы В. И. Ленинни къуш-

къанат тауушлу аты эсибизге тюшеди. Поэт аны сыфатын джангыча кенг, джылы кёргозгенди. Аны бла бирге биз Ленин эркинлик берген сейирлик Кавказыбызны да кёребиз. «Ленинни юсюнден таулу поэма-сы» уллу джюрек учунмакълыкъ бла терен магъаналы джазылгъанды. Къайсын Уллу Ата джурт къазауатны кеси сынагъаны ючюн болур, аны юсюнден чыгъармалары совет поэзияны алтын хазнасына къошулгъандыла. Бу къауумгъа «Таулу болгъаным — ёхтемлигимди», «Джерим», «Эгечиме», «Атала юю», «Ант», «Палах келген сагъатда», «Сталинградчыла», дагъыда башхала киредиле. «Урушну суратлары», «Юйге къайытмазлыкъланы юсюнден» деген назму бёлекле да бу темагъа аталгъандыла. Аны «Джаралы таш» атлы китабында бютюн ачыкъ кёрюнгенлей турады бизни заманны адамы ташла чыдамазлыкъ сынаулагъа тёзюб тургъаны. Джигит аскерчи, ышангылы инсаны болгъанлай тургъанды. Мени фахмулу поэт къайда да, къачан да Ата джуртуну джулдузум джукъланса да, сизни джулдузларыгъыз джарытсын кечелени, дейди поэт нёгерлерине. Бу тизгинле огъуна билдиредиле поэтни чексиз огъурлулугъун. Дунияда халкъланы шохлугъундан уллу хазна джокъду. Аны бютюн терен ангылай эди Къайсын. Аны алай болгъанына шагъатлыкъ этеди чыгъармачылыкъ иши. Поэт тауланы, къазауатны, мамырлыкъны, урунууну, суймекликни темаларын кёбден бери да поэзиясыны баш темалары этиб джашай эди.

Дунияда адамлыкъ, огъурлулукъ, халаллыкъ утулмайдыла. Бу шартлары бизни Къайсынны къалгъанладан башха эдиле. Анга шагъатлыкъгъа энтда бир-эки юлгю келтирейик. Мындан артха сегиз джылны Къулий улуну шоху эмда аны орус тилге «Къарачайгъа суймекликни сёзлери» деген назму бёлегин кёчюрген Дондагъы Ростовдан Даниил Долинский меннге къагъыт джиберген эди:

«Багъалы Назир!

*Сеннге машинкада джазгъаным ючюн кеч. Сени
письмонга джууабны былай тукъум этсем, онгсунур-
са деб кёлюме келеди. Бу письмону джазгъан машин-
каны юч кюнню мындан алгъа бизни Къайсын алыб
келгенди Ростовгъа, иш этиб, аны меннге кёлдан*

кӱолгъа берир ючюн. Алай джангыз Къайсын этерге боллукъду! Андан башха аныча уллу кӱллюгю болмагъан Адамны, Поэтни мен билмейме, тюзюн айтсам, билирге да излемейме, нек десенг, аны орнун тутар мени башха адамым джокъду. Мен бек кӱзууанам, сен эмда бютеу Хубийланы аны бла бир тилде сӱлешгенигизге».

Былайда сӱз ФРГ-дан келген «Олимпия» деген басмалаучу машинканы юсюнден барады. Даниил Долинский экинчи письмосун Москваны тийресинде Переделкинодан джазады. Андан бери джети джыл болады:

«Биз мында Къайсын бла эмда аны сабийлер. Эльдар, Алим бла бирге турабыз. Къайсын СССР-ни Баш Советини сессиясында болду. Ол бизни джети джыл болгъан ауругъан кӱызчыгъыбызгъа керекли кӱйт табылгъан бир дарманны юч кюнню излеб таханды. Анга правительствону фондундан бергендиле. Аны багъасы 500 доллар болур дейме. Алай болса да ол менден сынгар капек алыргъа да унамады. Дарман а бек багъалы дарманды. Юй бийчем Галя Къайсынны ашхылыгъына сейирсиниб джылады. Мен да тамаша болуб кӱалдым. Ма адам десенг адам. Мен энди билдим Къайсынны ким болгъанын!

Мен анга сени назмуларынгы кӱчюре тургъанымы айтдым. Ол Османны, сени юсюгюзден да ашхы сӱзле айтды. Сени керти таулу поэт болгъанынгы чертди эмда меннге бла сеннге, керек болса, болушургъа хазыр болуб тургъанын билдуриди.

10 июль 1978 дж.

Переделкино

Къучакълайма.
ДАНИИЛ».

Къайсын Къарачай-Черкесияны джазыучуларындан да кӱб адамгъа болушханды. Микаэль Чикатуевни китабына ал сӱз джазгъанды. Мира Тлябичевагъа джарагъанды. Талай къарачай джаш джазыучугъа СССР-ни джазыучуларыны Союзуна кирген заманда, бир тилде джазгъаныбызны айтыб, уллу болушлукъ этгенди.

Къарачайгъа аталгъан назмуларында Къайсынны джерибизге, халкыбызгъа терен байланганы кӱрюнуб турады:

Джаягъымы салама джюрегинге,
Къарачай, тангларынг атхан джеринге.

Былай Къайсын айтыргъа боллукъду джангыз. Хар назмусунда бир сейир джангылыкъ кёрюнеди. Ма Къарачай шахаргъа аталгъан назмусундан тёрттизгин:

Къобан бла Теберди арасында
Тураса. Эсими санга бёлгенме.
Тогъай тауларынгы ауанасында
Мен шохуму къучакъларгъа келгенме.

Къайсынны поэзиясы къуру да дуняда шохлукъгъа, къарнашлыкъгъа къуулукъ этгенлей турлукъду. Ол кеси да шохлукъ эди. Аны джюрегине кёб къралла, халкъла сыйына эдиле. Мен билиб Къайсын Къарачай-Черкесиягъа юч-тёрт кере келгенди. Биринчи кере 1963 джылда, экинчи кере 1970 джылда, ючюнчю кере 1972 джылда, тёртюнчю кере 1978 джылда Хубийланы Османни 60-джыллыкъ юбилейине. Эсимдеди, Байкъулланы Абул-Керим бла 1943 джылда Сивашда къыйын кёзюуде тюбешген хапарын айтханы. Бизни джырларыбызны ол бютюн бек сюе эди. Османни юбилейине келген заманда Семенланы Азрет, Къайсын, Хубийланы Магомет, Боташланы Исса, Ахматланы Ахья, мен «Черкесск» атлы къонакъ юйде къалабыз. Къайсынны тилеги бла Магомет Орусбийланы» алты кере джырлады. Алты кере да Къайсынны кёзлеринден джыламукъла тёнгерев тюше эдиле. Терен эди аны джюрек сезими.

Башында айтханымча, Къулий улу кёб къарачай джазыучугъа болушханды. Мен да аланы бириме. 1964 джылда СССР-ни джазыучуларыны Союзуна членнге кирирге меннге рекомендация бергенлени бири Къайсын эди. 1969 джыл декабрны 12 «Литературная Россия» деген харыйыкълыкъда назму бёлегиме ал сёз джазгъан эди. 1981 джыл Москвада «Современник» деген басмада чыкъгъан «Свет вершин» атлы китабыма ал сёзню да ол джазгъанды. Аны берген багъасына тыйыншлы болгъан къыйынды. Алай болса да аны джарыкъ тюрсюню кёз аллыбызда тургъанлай, поэзиясыны мийик таууну аллында ийилиб баш ура, уллу джууаблылыкъны терен сезгенлей турлукъбуз.

1977 джылда Къайсынны юбилейи болуб, мен да чакъырылгъан эдим. Байрамны экинчи кюню поэтни туугъан эли Огъары Чегемде ётген эди. Анда баргъан

кѳууанчда меннге сѳз берилгенинде, чыгѳыб алкѳын киши билмеген, басмада болмагѳан анасыны юсюнден назмуму орусча окѳудум. Поэт ѳрге кѳобуб тынгылады. Андан сора ол меннге артыкѳ да бек разы эди. Аны юсюнден архивимде тургѳан талай письмо-су да шагѳатлыкѳ этеди:

«Назир кѳарындашым, салам алейкум!

Тюнене, солургѳа баргѳан джерибизден кѳайтыб келгенлей, сени кѳагѳытынгы алдым. Бек разыма. Артыкѳ да Узеирхан харибге айтхан назмунг ючюн бек сау бол! Берекет берсин.

Кѳарачайгѳа барыргѳа бек талпынама, алай амалым болмай, заман табмай, джарсыб турама...

Энтда кѳайтарыб айтама, мен санга хар заманда да бек разыма, Назир кѳарындашым. Алгѳыш биргеди. Сау кѳрюшейик! Хайт деп тур. Поэзияны акѳ атын алгѳа эркин бошлагѳыз!

Кѳучакѳлайма.

КѳАЙСЫН».

Бу письмодан сора да поэтден меннге талай кѳагѳыт, китаб келген эди. Юслеринде автографлары бла орус, тау тилледе джазылгѳан китаблары, бирге тюшген кѳб суратла бардыла. Аланы арасында 1970 джылда Москвада чыкѳгѳан экитомлугѳу да барды. Аны биринчи томуну юсюнде былай джазгѳанды орусча: *«Моему другу и брату Назиру Хубиеву, талант и характер которого мне дороги.*

С любовью

К. КУЛИЕВ.

24 июня 1972

КАРАЧАЕВСК».

Арт джыллада мен Кѳайсыннга Кючюкланы Магометни 60-джыллыкѳ юбилейинде эмда 1981 джыл декабрны 24-де Нальчикде тюбеген эдим. Эки кере да айтхан эди Кѳарачайгѳа барлыкѳма деб. Алай болса да буюрулмагѳан кѳре эдим. Келалмады. Мен андан эм ахыр кѳагѳыт алгѳаным 1984 джыл июнну аягѳында 50-джыллыкѳ юбилейимде келген телеграммачыкѳды:

«Багъалы Назир! Сени, белгили совет поэтни, туугъан поэзиябызны устасын, таза джюрекден кызыу алгъышлайма. Ёмюрюнг узакъ, ишинг джетишимли болсун! Чакъыргъанынг ючюн сау бол! Бек кыйналама барыргъа мадарым болмагъаны ючюн. Сылтауун Кючюк улу айтыр. Къарындашча кзучакълайма.

Сени КЪАЙСЫН КЪУЛИЙ УЛУНГ».

Быйыл, барыб, ауруб тургъан поэтни, къарачай-малкъар тилде джазгъанланы арасында мени устазымы кёрейим деб тургъанлай, июнну 5-де малкъар поэт эмда драматург Исса Боташ улу Нальчикден, Къайсын ауушханды деб, телефон бла сёлешди. Мен башха къарачайлы поэтле бла бирге бастырыргъа бардым. Кавказ тохтаусуз джылай эди. Таулада кече да, кюн да таякъ джангур къаты джаууб турду. Минги Тауну ётгюр къушлары да джылай болур эдиле Къайсынны джюреги тохтагъанында. Адамланы уа не сораса. Поэт бла ахыр кере кёрюшюрге, аны къайтмазлыкъ джолгъа ашырыргъа Нальчикде А. Шогенцуков атлы миллет драмтеатргъа он минг адам келген болур эди. Джангур, челекден къуйгъанча джауса да, киши кетерге унамай турду. Бушуу митинг да эшикде джауумну тюбюнде бардырылды. Чингиз Айтматов кесини сёзюнде поэтни экинчи джурту Къыргызстан да терен бушуу этгенин айтды, Кавказ бла бирге Ала Тау да сарнайды кесини уллу поэтине бушуу этиб. Къайдан да табыла эдиле адамланы джюрегин эритир кирик сёзле. Чингиз арт сёзлерин джыларыгъы тыгъылыб, кючден айтхан заманда кюнюк-лени тюбюнде тынгылаб тургъан мингле бла адамла ынгырдаб джылай эдиле.

Къайсынны ёлюнюю аллында аны эртдеден бери да шоуу къалмукъ къарнашы Давид Кугультинов, орус поэт Михаил Шевченко, Къабарты-Малкъар АССР-ни джазычуларыны Союзуну правлениесини председатели Адам Шогенцуков сёлешдиле. Джангур тамчыла бла бирге тюше эдиле джерге исси джыламукъла. Поэтни кесини осиятын толтура, Биринчи Чегемде, ююнюю аллында, терек бачхасында бастырыдыкъ. Энди анга джамагъатны джолу джабылмагъанлай турлукъду.

Поэтни эки джашауу болады. Бирин ол кеси джашайды, экинчисин а аны джырлары. Къайсынны джыр хазнасы джулдуз болуб, Чегем тауладан дунягъа тауусулмазлыкъ джарыгъын тѣкгенлей турлукъду.

Мен суйген поэtimi, багъалы устазымы юсюнден эсге тюшюрюуюмю 1984 джылда Москвада Кремль саусузла юйюнде джатхан заманында назмула бла джазыб ийген письмом бла бошаргъа излейме:

Москва шахарда саусузла юйюнде,
Къыш кечени узагъына джукъусуз.
Терен сагъыш саулай Джерни юсюнде
Уяланад джюрегингде, тау джулдуз.

Къар джауады, орамланы толтуруб,
Сууукъ боран къагъады терезени.
Сен тураса, назму джаза олтуруб,
Тюшюресе, эсинге хар тенгинги.

Джазгъы кюнча, джашайса, джюрекледе,
Емюр къысхад, кече болса да узун,
Джазгъы кюнча, джашайса, джюрекледе,
Хыны боран болуб турса да хоншунг.

Емюр къысхад, кече болса да узун,
Аны ючюн уя ишлейди сагъыш,
Къычырады акъ къарда къара къузгъун,
Терезени бузлатады шимал къыш.

Алай а сен кѣре тураса джазны,
Къарылгъачны келгенин, гансыкъ болуб,
Къууат салыб тауларына Кавказны,
Джашил дуня сейир джырладан толуб.

Чегем чучхур кереди тансыкъ къучакъ,
Къарачайда Къобан бла Теберди
Сени юсюнгден этелле шоркъа ушакъ,
Келликсе деб кѣб турмай кесинг бери.

Тынч тюйюлдю сеникича джюреке
Туугъан джерге тансыкълыкъны кѣб сынау.
Ашыгъаса хар ташха, хар терекге,
Чакъырады, тансыкъ болуб, Минги Тау.

Ким сорса да, къачан сорса да манга:
Минги Тауну эки башындан къайсын
Бек сюесе? Джууаб береме анга,
Эштиринги излеб, багъалы Къайсын!

Аны эки юлеширге джарамаз,
Къуш бир болад эки эсе да къанаты.

Махтанады аны бла бютеу Кавказ,
Тауум бирди, эки эсе да аты.

Кёкден тийген кюн да бирди дуниягъа,
Минги Тауда танг ненча кере да атсын,
Эки къанатлы к'уш сыйынад бир уягъа,
Деб джашайды бизни Чегемли К'байсын.

1985

ДЖЫР ДЖОЛ

1977 джылда, К'байсын К'булий улуну 60-джылдыгъы белгиленген заманда биз поэтни туугъан элине Чегемге бара эдик. К'ушла уяланган тау сын-джыр кюз артында бютюн ариу эди. Алтын бетли кийинген чегетлеге кюнню таякълары кюлте-кюлте тюше эдиле. Тау к'ушланы ёхтем къанат к'какъгъан тауушлары тар ёзенде кём-кёк сууну джырына к'ошулады. Тау тёппеледе джангы к'вар агъарады. Кёб сейир таурух айтадыла бу джерлени юсюнден чегемчиле. Джолда бара тургъанлай, к'байсы эсе да машиналары тохтатыб, табигъатны ариулугъуна бир к'варасакъ керек эди, деди.

Биз туура Чегем чучхурла мийикден к'ая таргъа секириб келген джерде тохтадыкъ. Былайда табигъатны таурухдача сейирлигине к'варайдыла Чингиз Айтматов, Сергей Михалков, Мустай Карим, Михаил Дудин, Зульфия, Карло Каладзе, Наум Гребнев. К'байсын К'булий улу Чегем Чучхурну юсюнден эртдегили таурухланы эсине тюшюреди. Алай бла джолда тохтау тамаша солуу болду.

Композитор Абидин Байчекку улу К'байсынны сёзлерине джазгъан «Туугъан к'ралыма» деген джырын джырлайды. Аны сейирлик макъамы бла терен магъаналы сёзлери бир-бирине бютюн фахмулу к'ошулгъандыла. Мени джюрегими джукълаб тургъан ингичке, инген сезимлерин артыкъ да бек ма бу тёрт тизгин к'возгъайды:

Сангырау болсам да, эштиб туурма
Чапракъ тауушунгу кюз артында,
Сокъур болсам да, аджашмай барырма
К'бызыл к'ваным боягъан джолларында.

К'байтарылыб хар тёрттизгинден сора айтылгъан тизгинле да аламатдыла:

Бютеу насыб сенсе дуняда манга,
Къор болайым, туугъан къралым, санга!

Аны ызындан Абидин кесини Сюйюнчланы Азаматны сёзлерине этген «Алтын джумарыкъ» деген джырын джырлайды. Тынгылагъанла поэтни, композиторну да алгъышладыла аламат хорламлары бла. Мени асыры къууангандан кёзлериме джыламукъ урду. Ол джыр джырланганында Чегем таулары джулдузлары артыкъ да джарыкъ джанганча кёрюне эдиле. Ол джыр сюймекликге аталгъан джыр эди. Андан бери бу сейирлик хазнаны мен ненча кере эштсем да, биринчи сюймекликни алтын къанатлысы джюрегимде уясын салгъанча болама. Джыр кёреме джюрекни джулдузун джандыргъан.

Арта «Алтын джумарыкъны» мен Бийчесынны мийик тау джайлыгъында Минги Таугъа айланыб «Къобан Башы» совхозну сауучулары джырлаб да эштгенме.

А. Сюйюнч улу композиторла Борис Карахан, Умар Тхабесимов, Абидин Байчекку улу, Маджит Ногъайлы улу, Аслан Дауров бла бирге джазгъан джырларына адамла сюйюб тынгылайдыла. Аланы арасында мен «Алтын джумарыкъны», «Акъ къанкъаз», «Теберди», «Архыз джулдузла», «Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харунну юсюнден», «Къарачай-Черкесия» дегенлени бек джаратама.

Таулула насыблы адам насыблы заманда тууады деб тюз айтадыла. Сюйюнчланы Азамат СССР къуралгъандан сора арадан он кюн озуб, алай туугъанды. Уллу Ленин халкъланы эркинликлерини, тенгликлерини, къарнашлыкъларыны юсюнден документге къол салгъанды. Бачама къол салгъанды Къарачай-Черкесияны халкъларыны джазыуларын джарытхан документлеге да. Андан бери бизни джашауубузну насыб шоркъасы азат, мамыр кюнню тубюнде таурухлукъну тамаша ёзенинде саркъады. Алай бла къарнаш халкълагъа дуняны башында эм джарыкъ, эм насыблы джолла ачылгъандыла. Аны юсюнден А. Сюйюнч улу кёб назму джазгъанды. Аланы арасында В. И. Ленинге, Коммунист партиягъа, Совет джуртха, халкъланы шохлугъуна аталгъанла энчи орун аладыла. Поэт Москвада, Ленинградда, Къазанда, Прагада, Лейпцигде В. И. Ленинни музейлеринде болуб, назму бёлек джазгъанды.

Бизни адабиятыбызгъа А. Суююнч улуну келиую уллу орус поэт М. Лермонтовну аты бла байламлыды. Онджети джыл болгъан Азамат Михаил Юрьевични төрт назмусун кёчюргенди. Ала кирген уллу поэтни сайлама чыгъармалары къарачай тилде энчи китаб болуб, 1941 джылда чыкыгъандыла. Джаш поэтни биринчи атламларына фахмулу уста Къаракетланы Иса эс бурады. Алай бла башланады Суююнчланы Азаматны джыр джолу. Аны назмулары джыйым китаблада, журналлада басмаланадыла. Кесини ана тилинде «Къобанны мынчакълары», «Адамлыкъ», «Къарнаш таула», «Илкер», «Джанкылыч», «Алгыш» деген китаблары чыкыгъандыла. Нени юсюндендиле экен ала? Неден да алгы бурун совет халкыны къазауатда, урунууда джигитлигини, джигерлигини, шохлукъну, къарнашлыкыны, суймекликни юсюндендиле.

Поэтни бир къауум назмулары СССР-ни халкларыны тиллерине кёчюрюлгендиле. Мени келюме келгенге кёре, Азаматны чыгъармаларын орус тилге Юрий Щелоков, Гервасий Орловский, Михаил Чистяков, Александр Яльмаров, Маргарита Ногтева иги кёчюргендиле.

Поэт окъуучуларындан кёб тюрюлю къагъыт алады. Гулистанны мамукъчуларыны, Сырдарьяны къойчуларыны атындан Бакир Танибергенов бла Жунус Къурманбаев былай джазадыла:

«Биз радио бла сени джырларынгы эшитдик, Къазахстанга аталгъан джыры, таза джюрекден чыкыгъан назмуларынгы юртаны отджагъасында окъуб, сени сагъындыкъ. Джетишимлеринге кзууанабыз. Къарнашлыгъыбызны джарыкъ оту джанганлай турсун! Бизден юйюрюнге бла ёхтем Кавказы тауларына исси салам айт!».

Мен А. Суююнч улуну таныгъанлы отуз джыл болуб келеди. Биз джамагъат бла тюбешиулеге да бирге барыучанбыз. Окъуучула аны чыгъармаларына тынгылаб, ашхы багъа бергенлерине шагъатма. Мындан алгъа талай джылны поэт бла мен Нарсана шахарны санаторийлеринде солугъанла бла тюбеб ушакъ этген эдик. Аланы арасында Уллу Ата джурт къазауатны ветеранлары, Джамбулдан келген къонакъ Сейдазим Тогъайбаев да бар эди. Ол Азаматны джаш-

дыкъ чагъыны тенглери унутмайын, багъалатыб тургъанларын айтды. Ала поэтни джыр джолуну джулдузларына бек къууанадыла. Къзазах къонакъ поэтден тиледи энтда келиб алгъын ишлеб, джашаб кетген шохларыны джерин кёрсе деб. Ол кюн Сейдазимни тилеги бла поэт таула бла тюзлени юсюнден кесини джангы назмуларын окъуду.

Кёб тюрлюдю А. Суююнч улуну фахмусу. Терен магъаналы, джюрек джылыу бла джазылгъандыла аны «Халал джюрекле» повести, «Хурзукчу джигит», «Кериуан къонгураучукъну тауушу» деген хапарлары.

Поэт ана тилибизге А. Пушкинни, М. Лермонтовну, С. Есенинни, М. Джалилни, С. Вургунну, Н. Рыленковну бир къауум назмуларын кёчюргенди.

Азамат Суююнч улу талай джылны ичинде мектепде орус тил бла адабиятдан дерс бериб тургъанды. Артда ол халкъ окъууну Къарачай район бёлюмюне тамадалыкъ этгенди. Андан сора Къарачай-Черкес кърал устазлыкъ институтда Къарачай адабиятдан дерсле бериб тургъанды.

Бизни ана адабиятыбызгъа А. Суююнч улу тыйыншлы юлюш къошханыны юсюнден СССР-ни Кърал саугъасыны лауреаты, белгили совет поэт, къарачай-малкъар сёз хазнаны классиги Къайсын Къулий улу 1964 джылда былай джазгъанды: «Азамат Суююнч улуну биринчи китабына окъуучула иги багъа берген эдиле. Ол поэтни фахмулу болгъанын ажымсыз билдиргенди. Анда ачыкъ кёрюнюб турады поэтни кесини энчи ызы, суратлау джаны бла тыйыншлы дараджасы.

Къарачай-малкъар джазычуланы алгъаракъдагъы тёлюлерини чыгъармаларына мийик сый бере, ол ана тилде поэзияны ёсдюрюрге кюрешеди, орус адабиятны усталарындан да юренеди. Биз бир тилде ишлегенибиз себебли, бютеу джазгъанлары меннге белгилдиле. Мен толу ышанама фахмулу джазычу ана адабиятына тыйыншлы юлюш къошарыгъына.

А. Суююнч улу къуру да джамагъатны джашауу бла терен байламлы болгъанлай турады. Ол Уллу Ата джурт къазауатны ветераныды. Къзазахстанны барлакъ, къырдыш джерлерин кёлтюрюуге, джаш тёлюню юретиуге энчи юлюш къошханды.

Талай джылны Азамат Къарачай-Черкесияны джазычуларыны Союзуну къарачай секциясына тамадалыкъ этгенди.

А. Сюйюнч улу къазауатда, урунууда тыйыншлы болуб, талай правительство саугъа бла саугъаланганды.

МИНГИ ТАУНУ ДЖЫРЧЫСЫ

Хурзук бла Учкулан суу бир-бирлерине къошулуб, Къобан джаратылгъан джерде бир гитче джашчыкъ шоркъаланы джырларына тынгылай эди. Сабий оюнланы, ашарыкъны да унутуб, тауладан эки кёзюн айыраламай, къолунда къармакъ чыбыгъы бла суу джагъада олтуруб, ол бир сейир макъамны мурулдай эди.

Арадан кёб джылла ётуб, ол джыр тауладан узакъда, Къарачай-Черкесияны чеклеринден кенгде эштилиннининден джашчыкъны хапары джокъ эди. Ол а бусагъатда бизни белгили джырчыбыз Хабичланы Алихан эди. Гитче джашчыкъ, халкъ джырлагъа тынгылаб туруб, эшитгенин олсагъатлай огъуна, адамланы джюреклерин къозгъарча, къонгураучукъ зынгырдагъанча, сейир тукъум джырлай эди. Элчиле, гитче Алиханчыкъны кёкюрегинде булбул чыпчыкъ уя ишлегенди, деб аны ючюн айта болур эдиле. Хабичлени юйдегилери бютеу да фахмулугъа саналыб тура эди. Тамада къарнашлары бла эгечлери джыр бла, тепсеу бла да атларын айтдыра эдиле. Къуш бала уясында нени кёрсе, учууунда аны этеди. Ариу-лукъ, сейирлик джашчыкъны джюрегин эртде огъуна кеслерине бургъандыла.

Къарачайны белгили халкъ джырчысы Къочхарланы Къасбот, алтынчы джылы бара тургъан джашчыкъны джырлагъанын эшитиб, аны ауазы туугъан ёзениннен кенгде джашагъанлагъа да белгили боллугъун айтханды, кесини джырларын юретирге да сёз бергенди. Алихан биринчи кере «Къанаматны» Къасботну кесинден эшитгенди.

Туугъан джерини табигъатыны тауушлары джашчыкъны джюрегинде джашай эдиле. Артыкъ да бек ол джангурну джырлагъанын, аны тамчыларыны джамчыгъа тийген тауушун айырыб бек суйгенди. Къойчуланы, джылкычыланы сыбызгъы сокъгъанларын ол дунияны эм ариу тауушуна санай эди.

Джашчыкъны джюреги эртде огъуна суйген эди халкъ джырланы. Аланы бусагъатда да уллу ёхтемлик бла джырлайды Алихан.

Андан бери арадан кёб джылла ётдюле. А. Хабиц улу Къарачай-Черкесияны белгили джырчыларыны бири болгъанды.

Джылы уллайгъан адамгъа, артыкъ да бек анагъа, таулада джюрюген адетге кёре уллу сый берилиб тургъаны ючюн болур, украин композитор Майбороданы джан джаулукъну юсюнден джырын Алихан бек суйюб джырлаучанды...

1958 джылда Алихан Москвада Культураны институтунда окъургъа кетеди. Ата джуртубузну ара шахарында ол джангы тенгелеге, джангы джырлагъа тюбейди. Чыгъармачылыкъ диапазону кенгереде, репертуары бай эмда кёб тюрлю болады. Ол, къарачай джырланыча, башха халкъланы джырларын да суйюб джырлайды. Аланы арасында «Землянка», «Огонек», «По горным дорогам», «Мальчик из Карабаха», «Кумовья» негр бешик джыр, норвег чам джыр эмда башхала энчи орун аладыла.

Окъугъан джылларында Алихан москвачылары Къарачай-Черкесияны къарнаш халкъларыны джырлары бла танышдыргъанды. Ара шахарыбызда джашагъанла бютюн суйюб тынгылай эдиле мийик тауланы, алтын кюнню, ёхтем тау къушланы, чокъракъ суу секиртмелени, джигитликни, шохлукъну юсюнден джырлагъа.

Минги Тауну юсюнден къарачай халкъ джыргъа артыкъ да бек суйюб тынгылайдыла. Бу джыр бла биринчи кере Алихан москвачылары Къарачай-Черкесияны литературасы бла искусствосуну декадасыны заманында 1957 джыл шагърей этген эди. Композитор Вано Мурадели, «Минги Тауну» алаамат джырлагъаны ючюн Алиханни къаты къучакълагъан эди.

Алиханга кёб кере сорадыла адамла, бу джырны къачандан бери джырлайса, деб. Бу соруугъа джырчы былай джууаб этеди: «Мен сабийлигимде огъуна эшитиучен эдим эм мийик тауубузну юсюнден сейир таурухланы. Аны айрысында кюнню чыкъгъан заманын дунияда неден да бек сую эдим мен. Бу тау бла аны юсюнден джыр, къайры барсам да, къайда ишлесем да, мени джюрегими насыбы болгъанлай турадыла. Мен кесими баш джырымы джыр-

лагъанлы къыркъ джылдан атлаб барады. Алай болса да, мен аны эндиге дериден эсе иги джырларгъа термилгенлей джашайма».

Бир кере биз агитбригада бла джуртубузда биринчи сют провод салынган джерге — Джалпакълагъа — кетиб бара эдик. Къап-къара джамчылача, ауур тубанла къар таулары имбашларына къонуб тебретиле. Кёк ачы-ачы кюкюреб, элия къаяланы уруб башлады. Таякъ джангур, челекден къуйгъанча джауады. Бир кесекден ол бузгъа бурулду. Машинабыз алгъа тебиналмай тохтады. Бизни уа тау джайлыкъда, джюреклери Минги Тауча таза, мийик болгъан малчыла сакълай эдиле. Алихан джууугъуракъ джерде къошланы бирине барыб хапарыбызны билдирирге тебрети. Джангурну сабыр болмагъа къой, деб кюрешдик, алай а ол тынгыламады. Арадан бир сагъат ётуб, сют ташыучу машинасы бла сют заводну шоферу, юслеринде да джамчылары бла тёрт-беш атлы джетдиле. Бир кесекден бютеу агитбригада, барамтадан, джауумдан къутулуб, джайлыкъда къошлагъа чыкъды. Артистле, малчылары аллына чыгъыб, джырлаб башлагъанларында, тубанла чачылыб, джангур тохтады. Минги Тауну башында кюн джылтырады.

Сюрюучюле, тегерекден джыйылыб, Алиханни джырына тынгыларгъа хазырлана, былай айтдыла: «Минги Тауну джырчысын не тубан, не джауум тыялмазлыгъын биле эдик». Бу сёзлени хорлагъан багъа болурму? Алихан, Минги Тауну кесине къараб, тюз аны къатында джырлагъанын кесине эм уллу насыбха, мийик сыйгъа санайды.

Революция ючюн, джангы джашау ючюн Минги Тауну тийресинде джан берген батырлары юсюнден джырла джырланадыла. Къарачай халкъны джыр хазнасына киретиле Алихан джырлагъанлары асламысы. Джамагъат бек суйуб, джаратыб тынгылайды «Орайда», «Къанамат», «Таукъан», «Эмина» эмда башха джырлагъа.

Радиога тынгылаучула Къарачай-Черкес кърал пединститутну профессору Хабичланы Магомед бла РСФСР-ни культурасыны махтаулу къуллукъчусу Хабичланы Алиханни бирге джырлагъан джырларына да бек суйуб тынгылайдыла. Аланы ичинде халкъ джырла энчи орун аладыла. Суйюнчланы Азаматны

сөзлерине «Къарачай», «Теберди» деген джырланы къарнашла ариу джырлайдыла.

1962 джыл А. Хабич улу, институтну бошаб, туугъан тауларына къайтыб келген эди. Андан бери ол халкъ депутатланы Къарачай район Советини культура бёлюмюню тамадасы болуб ишлейди. Эртдеден бери да ол коммунистди, район Советни депутатыды. Алихан уста джырлагъаны ючюн РСФСР-ни Баш Советини Президиумуну Хурмет грамотасы бла саугъаланганды. Ол кеси да джазады джырла. Талай джылны мындан алда А. Хабич улуна «Къарачай-Черкесия» деген джырны джырлагъаны ючюн Бютеуроссия къарауну лауреаты деген ат берилгенди.

1965 джылны джайында Украинаны искусство-суну Ставрополь крайда Кюнлери баргъан заманда белгили композитор къарнашла Георгий бла Платон Майбородала бла тюбеширге чакътырылгъаныбыз эсимдеди. Доммайда Мамчуланы Мустафа бла Алихан джырлаб, Петр Тищенко баян бла сокъгъан эди. Майбороданы джан джаулукъну юсюнден джыры бла «Кумовьяны» эшитгенлей, къонакъла, ёрге туруб келиб, М. Мамчу улу бла А. Хабич улуну къучакълаб: «Да сиз къаллай къарачайлыласыз? Огъай, сиз къарачайлыла тюлсюз, сиз таза украинлыласыз», — дегенлерин унутмай турама.

Совет Союзну Джигити, Минги Тауну уланы Къасайланы Осман Улу Ата джурт къазауатны джылларында уруш этген джерлеге «Алания» деген ансамбль бла барыб, анда къарнаш белорус халкъ эмда таулу джырланы джырлаб, Алихан кёблени разы этгенди.

А. Хабич улу джырлагъан джырла кёб тюрлюдюле. Алай болса да аланы арасында халкъланы шохлугъуну юсюнден чыгъармала энчи орун аладыла. Алихан кеси да къралыбызны кёб миллетлерини адамлары бла шохлукъну тутады. Орус, белорус, украин, тегей, азербайджан, гюрджю, эрмен, къумукъ, малкъар, черкес адамла бла аталгъан къарнаш болгъанына кесим шагъатма. Ала бла тюбешиулерин джырчы кесини эм насыблы кюнлерине санайды. Аны тышында къазауатха, фашизмге къаршчы темалагъа терен эс бёледди. Аны эки къарнашы Билял бла Сагъит Улу Ата джурт къазауатны джылларында туугъан къаралларыны эркинликлери ючюн къан төкгендиле. Аланы джигитликлери ючюн берилген саугъала кё-

кюреклерин джасайдыла. Аны ючюн болур, А. Хабиц улу аскер джырланы кесини репертуарына суююб кьошады.

Мен хапарын айтхан таулу бусагъатда область филармонияны директору болуб ишлейди. Мындан алда конкурс тамалда талай кандидатураны ичинден коллектив кесине тамадагъа биягъы Алиханни сайлагъанды. Ол искусствогъа халал кьуллукъ этген адамны биргесине ишлегенле мийик сыйын кьргенлерине толу шагъатлыкъ этеди.

Алихан Хабиц улу, кьуллугъуну джууаблылыкъын терен сезиб, Къарачай-Черкесияны халкъларыны искусстволарын кьралгъа белгили этер ючюн кьарыун. билимин, саулугъун аямай кюрешеди.

БИЙЧЕСЫН

Мени бери ненча кере келсем да, тауланы сейирлик табигъатына къараб, биринчи джол кьргенча болама. Гум Башы ауушдан Бийчесыннга айланган джерге джетгенлей, эсим, сезимим, къарамым да таулагъа байланыб тебрейди. Уллу Кавказы Баш тау сынджырыны кюмюш тьппелерини кькде агъарыуу, аланы юслери бла боз булутчукъланы кьымылдаб тебрегенлери, джюрегими туугъан джерге сезимлерин кьозгъаб башлайдыла.

Бийчесында джайгъы чууакъ кюнбатхан аламаты. Гелеу ханслы, кьб тюрлю сейир бояулу гюллю сыртла омакъ кююзле джайылыб тургъаннга ушайдыла. Джайны ал айы тауусулуб барса да, ингил кырдыкла джангы кьозгъалгъанлары эсленеди. Акъ, кьк, сары, кьызыл гюлле дух ийис этедиле. Къанатлыла, кьууанчларын джюреклерине сыйындыралмай, джюююлдейдиле. Тау аяз бла къанатлы джыр бир-бирине кьошулуб, алакат симфония болады. Чууакъ кькге эки чыммакъ тьппеси тирелиб тургъан Минги Тау, кьыз ёшюнча, тазады, сыйлыды, багъалыды.

Былайда хар зат да башха тюрлю кьрюнеди. Акъ пелиуанны юсюнден Къарачайны халкъ поэти Семенланы Исмаилны джырыны сьзлери эсинге тюшюб тебрейдиле:

Сен кькге джете мийиксе
Ууакъ тавланы ичинде.
Мияла кибики, джылтырай
Къанга бузларынги юсюнде.

Кюн таякъла бла кюмюш чыкъдан согъулгъан сейир макъам къулагъыма келеди. Бир кесекден кёк да, джер да бир аууздан къанатлы джырны джырлаб башлагъанча кёрюнеди. Мен таурухлукъну дунясына тюшеме. Джаратылгъанлы бери этиб тургъан баш муратым толгъанча болама. Джюрегимде бир тюрлю бир сейир шатлыкъ уяланады. Михаил Лермонтов аны ючюн айта болур Минги Таугъа Шатлыкъ тау деб. Ол бизни бурунгуларыбыз атагъан атыды акъ пелиуанны. Аны Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген классика назмусуну «Шатлыкъ келе булбулланы эсине» сёзлери бла ич байламы болгъанын ангылайма. Нек десегиз, шатлыкъ бизни тилибизде насыб, къууанч деген магъанада джюрюйдю. Минги Тау насыбны таууду.

Совет поэзияны атасы, Ленинчи саугъаны лауреаты, Эресейни уланы, Кавказны джырчысы Николай Тихонов не А. С. Пушкин, не М. Ю. Лермонтов Бурмамутдан ары баралмагъанларын айтады, ол кёзюуде андан берлакълагъа джууукълашыу ёлюм къркъуу келтирирге болгъаны себебли. Джангы дуняны сёз чемери, тауларыбыз бла кърнаш болгъан шохубуз Николай Семенович халкъланы шохлугъуна кертилей къалгъанды. Аны Къарачай-Черкесияны тауларыны юсюнден джазгъан назмуларыны ичинде «Минги Тау Бийчесындан» дегени энчи орун алады:

Таукел къол салгъанды
Мийикде башын,
Омакъ джасагъанды
Къаясын, ташын.

Чемер ишлегенди
Фохмулу уста,
Кёкге тирегенди.
Кетмезча джукъгъа.

Джырчы джыр джазгъанча,
Джазгъанд къраладан,
Мийик чыгъаргъанды
Кавказ тауладан.

Кър, буз оулса да
Тубанда, чарсда
Ишлеб бошагъанды
Тауну ол уста.

Назмула ашхыдыла, Минги Тау кеси алааматды. Аны этегинде орналган Бийчесын джайлыкълада къой, тууар сюрюуле, джылкыыла отлайдыла, чърчек тайчыкъла аналарыны къатында гокка ханслы къырдышлада, къуйрукъларын къалач этиб, керпеслениб, дыбыртлаб ойнайдыла. Мангылайларында джудуз къашхачыкълары Минги Тауну къарыны акълыгъына ушайды. Мен, аланы кърюб, Орусланы Махаметни Тору атым» атлы сейирлик назмусуну бу джерни юсюнден тизгинлерин эсеме тюшюрюб башлайма:

Минги Тауну кек бузларындан саркъган,
Къулакъладан кэмюклениб, бъркюб акъган,
Езенлеге шууудашыб, чабыб энген,
Асыры ариудан тюб ташлары кърюнген,
Таза чокъракъ сууладан ичгенсе,
Мал айнытхан Бийчесын джайлыкълада,
Аяз къакъган, ариу, салкъын сыртлада
Гымых гелеу, солум кырдыкны отлаб,
Къуйругъунгу къалач этиб, сен дыбыртлаб,
Анангы тегерегине чабыб, ойнаб,
Сокъур чибин къабмагъанлай ёсенсе.

Къалай терен сезгендиле поэтле бу джерлени ариулугъун, байлыгъыны хазнасын. Къыйыры, учу болмагъан джайлыкълада малчы къошла орналыб, джашау чайкъалады, сюрюулени кефлери игиди. Мында Къарачай-Черкесияны районларыны фермалары орналгъандыла. Джол мени Минги Таугъа джууукълашдырыб барады.

Бийчесынны Акъ Джар деген джайлыгъындады Къарачай районну «Къобан Башы» совхозуну тамада къойчусу Чомаланы Борисни къошу. Гокка хандан джасалган къырдышда отлайды сюрюу. Анда беш джюзге джууукъ мал барды. Б. Чома улу джыл сайын хар джюз ана къойдан джюз бла джыйырма чакълы къозу алыб ишлегенли киб джыл болады. Уста малчы кесини ишин деменгили баджаргъаны себебли, хар бешджыллыкъ планын артыгъы бла толтурады. Телю алыуда, джюн къыркыуда ол башхалагъа юлгю къргюзеди. Огъурлулукъ, джигерлик, халаллыкъ, тюзюмлюлюк, джетишимлени мийик таууна ёрлеб барыргъа уллу талпыныудула аны халисини баш шартлары.

Борисни туугъан къарнашы Абдулла да махтаулу къойчуланы бириди. Мен аны бла да киб кере тю-

бешиученме Бийчесында. Эки къарнаш да мюлкде, районда, областда да белгилидиде.

«Къобан Башы» совхозну Бийчесында сют-товар фермаларыны арасында халкъ депутатланы Къарачай-Черкес область Советини депутаты, Хурмет Белгиси орден бла саугъаланган Элкъанланы Кулизар тамадалыкъ этген алтынчы номерли ферма социалист эришиуде биринчи орунну алады. Кулизар талай джылны кеси саууучу болуб ишлегенди. Адамлыгъы, намысы, ишленмеклиги, джигерлиги болгъан таулу тиширыу энди коллективге башчылыкъ этеди, джаш тёлуге энчи юлгю кёргюзеди.

Хар бешджыллыкъ планын ферма болджалдан алгъа толтурады. Онбиринчи бешджыллыкъны къралгъа сют бериу планын коллектив болджалдан тёрт айгъа алгъа толтургъанды. Сютню къалынлыгъы кърал буюргъан мардадан мийикди. Ол биринчи сорта саналады. Джыл сайын мюлкню кёчюучю Къызыл байрагъы бу фермагъа бериледи. Мында малчылыкъны керти усталары урунадыла. Аланы арасында саууучула Ахыяланы Аминат бла Шидакъланы Исса джыл сайын ючюшер минг килограммдан аслам сют сауадыла хар ийнекден. Тууарчы Ахыяланы Рамазан, саууучула Эдиланы Роза бла Магомедланы Люба да иги ишлейдиде. Алай бла ферма «Коммунист урунууну коллективи» деген атны джюрютеди.

Кулизарны фермасы Бийчесынны Борсукълу джайлыгъында орналгъанды. Былайы, уллу джолну онг джаны, таб джерди. Къалайгъа къарасанг да, тегерекде, къаджар кюйюзлеча, гокка ханслы сыртла джашнайдыла. Артыкъда бек сары кшошунчукълача, гюлле кёзюнгю алдайдыла. Ала иги чакъгъан джыл сют кёб болады, малланы кефлери да игиди. Быйыл ферманы тёрт джаны алтынча саргъалыбды. Джангы туугъан бузоучукъла джылы кюнню тубюнде къуйрукъларын къалач этиб, ары бла бери чабыб айланадыла. Дух ийис этеди джер.

Мен Борсукълугъа джетгенимде, Кулизар сют заводха Тохтамишлеге кетгенди деб тура эдиде. Биз тынчылыкъ-эсенлик соруб бошаргъа, ол машина бла, кюле, ышара келиб къалды. Алаша бойлу, субай сюекли, бетине кызыл нюрю тегюле, марал кёзлю, назик тиширыучукъ эшикден киргенлей, юйню ичи джарыгъанча болду. Ол болгъан джерде мен мыдах

адам кёрмегенме. Хар кимге да юлешеди джюрегини джылыуун, ачыкълыгъын, халаллыгъын. Аны ючюн болур, таныгъанла, билгенле, биргесине ишлегенле аны бек сюедиле, сыйын кёредиле.

Кулизар хапар айта келиб, урунуу джолуну къалай башлагъанын эсине тюшюрдю:

— Орта школну тауусуб, Зеленчук районну «Сторожевский» совхозуну саууучусу болама. Тамада къарнашым Ханафий да анда тууарчы болуб ишлей эди. Атам бла башха эки къарнашым да къойчулукъда урунуб турадыла. Ферманы тамадасы Къаракетланы Нюрчюк бек алапат адам эди. Ол хаман болушханлай тургъаны эсимден бир да кетмейди. Джангы ишлей тебрегенимде мен ийнекледен къоркъгъан эте эдим. Кеслери да кёзюме бирча кёрюне эдиле. Бирин биринден айырыб танымайын къалырма да деб сэгъышлана, мыдах бола эдим. Сау болсунла ашхы адамла. Ала мени кёб затха юретедиле. Эсимдеди, нёгерим Биджиланы Фатиманы кимини мюйюзюнден, кимини эмчегинден, кимини тюгюнден ышан эт дегени. Аны айтханы бла алты кюнден ийнеклерими бир-биринден айырыб барысын да таныб башладым. Ол заманда менде бир къууанч бар эди. Дунияны мюлкюн берсегиз да къууанмаз эдим алай. Кёб турмай ишни эбине тюшюб, ташаларын сезиб, алчыланы сынамыларына къарай тебретим. Алай бла алчыланы тизгинлерине къошулдум. Къыз сабийни къууандырайыкъ деб эте болур эдиле, бир джолда саугъагъа бир ариу джалукъчукъ, экинчи да, фарфордан этилиб, кече джаныучу бир кийик сурат берген эдиле. Мени алагъа къууанганымы шо бир кёрге эдигиз. Анда беш джыл ишлегенме да, хар джыл сайын ёчле, саугъала алыб тургъанма. Адамлыкъ, ашхылыкъ ёмюрде да унутулмайды. Нюрчюкню, Фатиманы эмда ол ферманы бютеу малчыларыны атларын ауузумдан тюшюрмейме. Бусагъатда ишимде къолай затым бар эсе, алагъа бюсюреу этеме, — дейди таулану къызы.

Кулизар мында ишлегенли да онеки джыл болду. Ол заманны ичинде планын артыгъы бла толтурмай джангыз бир кере да къалмагъанды. Саууучу болуб ишлеген кёзюуде да джыл сайын хар ийнекден юч минг килограммдан аслам сют алыб тургъанды. Башхача айтсам, джыллыкъ мардасын хазна къалмай эки кереге толтура эди.

Джангы Къарачай элге кѣчюб келгенлей Элкъан-ланы Кулизарны баш иеси Ширинбийни сют-товар фермагъа тамадагъа джибередиле. Кулизар, баласы алкъын гитчечик болгъаны себебли, юйде тура эди. Кюн сайын эри тыхсыб келиучен эди, план толмайды деб. Аны сылтаулары кѣб эдиле. Биринчиси, саууучула фермада ашагъанлары бла къалмай, бирери бирер саууутчукъ бла юйге да къоратыб тура эдиле. Ферманы тамадасы, джюреги чыдамай, джутланыуну тохтатырыкъларын излейди. Излесе излесин, юрениген ауруу къоймайды. Сют ары бла бери къораб турады. Малчыла джутланыуну къояр орнуна, Ширинбийни къоркъутургъа излейдиле. Кесини айтханына кѣре, къошну къатында сыртлыкъны юсю бла баргъан джолчукъну кѣргюзюб, тоба джашчыкъ тохтасанг, тохта, тохтамасанг, аягъынг басханны кѣзюнг танымазча этербиз, дей эдиле. Арадан талай кюн озуб, къаугъадан арыб, ферманы тамадасы ишни да къоюб кетейим деб, плащын да имбашына атыб, сыртлыкъгъа чыкъгъан джолчукъну тебрейди. Аны башына чыгъаргъа, бир таша кюч артына тартханча болуб, деппанны юсюнде къырдышха олтурады. Кѣзлерин къаматыб тийген кюн къара булутха ташайыб, терен сагъышха киреди таулу. Сора ол кеси кесине айыб этиб башлайды: «Къарыусузлыкъ эте болурмамы. Сѣз ючюн, мен аскерчи болуб, атамча къазауатха кириб, анда тѣзалмай былай кетиб тебресем, къалай боллукъ эди. Атам урушда, къыйын болгъан эсе да, артха кетмегенди. Ол кесини мураты толур ючюн джанын бергенди. Мен а не эте айланама деб, кеси кесине айыб этиб башлайды.

Бир кесекден башында кѣк къаралыб, кюкюреб тебреди. Элия, шыбыла да бирге къозгъалыб, къаты джангур аякъдан къуйгъанча, джаууб келеди. Ызына къайтыргъа уялыб, кетерге да ыйлыгъыб, кесин джангургъа ашхы джибитиб, джунчуйду. Ол кюн болду Ширинбийни кеси кесин хорлагъан кюню. Къыйын болса да къошха келиб, малчыланы джыйыб сѣлешди. Алагъа, фермада ичгенден сора сютню арыбери къоратыуну тохтатыгъыз, деб къаты айтды. Бу буйрукъгъа сыйынмагъан ишден къорамай боллукъ тюлдю деген сѣзлерин киши да джаратмайды.

Сютню къоратыу джашыртыннга кѣчдю. Ширинбий, ишни алайсыз тюзелмезлигин ангылаб, элге тю-

шюб Кулизарны алыб келиб саууучу этди. Энди ол къарауллукъ да этиб башлайды, киши джукъгъа тий-мезча. Талай кере ол сютню урлагъанланы тутады. Атына овчарка атайдыла. Атасала атасынла, сют урлау тохтайды. Алай бла ферма тюз джолгъа къайтады. Ол артха къалгъанладан чыгъыб алчыланы тизгинине къошулады. Не зат болду экен аны алай этген. Бир сёз бла айтсакъ, джууаблылыкъ. Ишге джангы кёз бла къарай билген адамла.

Алчы сынамны кенг билиуге терен эс бёлунеди. Социалист эришиу тыйыншылы орун алады. Бири барысы ючюн, барысы да биреу ючюн деген джорукъну тамалында къуралады урунуу.

Заман хар кимни ким болгъанын танытады. Ширинбийни «Къобан Башы» совхозну Джангы Къарачай элдеги бёлюмюне тамада этедиле. Фермагъа тамада Кулизар болады. Экиси да ишлерин деменгили тындырадыла.

Бийчесында ферманы малчылары джангы беш-джыллыкъны планларын джетипшимли толтуруб баргъанларын айтадыла. 1986 джылны биринчи кварталында план бла 39 тонна бла 6 центнерни орнуна ферма къралгъа 52 тонна сют бергенди. Сютню центнерини кеси багъасы планда буюрулгъанындан учузду. Бу кёргюзюм Кулизарны таймаздан къайгъырыуу, юрешиую бла болады.

Ийнекледен тёлю алыуну планы да артыгъы бла толады. Къоратылгъан хакъны ызына къайтарыуну эмда мюлк эсеблеуню джоругъу бла ишлеу тыйыншылы орун алады. Коллектив совхозну файдалы этиуге тыйыншылы юлюш къошады.

Партияны XXVII съездини бегимлерин ферманы хар малчысы терен ангылайды. Сютню кёб, аны асылу этер ючюн юреш тохтаусуз барады. Баш хорламла аладыла дейди Кулизар, къобузуна узала.

Джигер адам, ишлей билгенича, солуй да биледи. Ол къобузну согъуб, малчыла тепсейдиле, джырлайдыла Минги Тауну юсюнден. Къарачай халкъ джырны къобуз бла согъуб ариу джырлайды Кулизар. Ол Бийчесында артыкъ да аламат кёрюнеди. Нек десегиз, былайда анга Минги Тау кеси да тынгылайды. Табигъатны, музыканы, хайуанланы суюген адам адамланы игитда суюди. Адамла да суюдиле аны.

Кулизар хар ийнекни башы башха болгъанча ха-

лиси да башха болгъанын айтады. Аны «Лиза» деб бир алаMAT ийнеги барды. Кеси халкъ депутатланы область Советини сессиясына кетсе, ийнек, кишиге саудурургъа унамай, джолгъа къараб, ёкюрюб турады. Кулизар челекни алыб тюбюне олтургъанлай, тили бла джаларгъа чабады.

Элкъанланы Ширинбий бла Кулизарны махтаулары кёбдю. Аланы төрт сабийчиклери барды да, барысы да айырмагъа окъуйдула. Алма терегинден кери кетмез деб, тюз айтадыла. Ширинбийни атасы къазауатда ёлгенди. Кулизарны атасы да сынагъанды урушну ачыуун. Энди дунияда къаугъа болмаз ючюн Кулизар бла Ширинбий джигер урунадыла. Джыл сайын таулу тиширыу мамырлыкъны фондуна бирайлыкъ джалын береди. Бютеулей алыб айтсакъ, ол эндиге дери бир минг бла эки джюз сом къошханды дунияда эм бек керекли фондха.

Кулизар депутатлыкъ джумушун да деменгили тындырады. Сайлаучула аманатларын баджаргъаны ючюн анга разылыкъларын билдиредиле.

Джайгъы кюн, узун болса да, къараб къарагъынчы тауусулуб къалды. Бийчесындан къарасанг, ингирала Минги Тауну тёппелеринде кюнню алтын таякълары ойнай турурла. Стауатлада ийнекле саууладыла. Къайда эсе да гитче тайчыкъла, кишнеб, аналарын чакъырадыла. Таула къачан да сейирликдиле. Алай болса да ала, ингирала кёксюлдум чарсха батыб, эм алаMAT таурухлагъа ушайдыла. Мен къайры барсам да Минги Тау биргеме келиб турады. Бийчесын мени джерими төрюдю. Аны атындан ариу мен дунияда джер ат эшитмегенме.

ТОРГЪАЙ ДЖАНГЫЗ ДЖЫРЛАМАЗ

Къышхы тюзню терен шошлукъ тутханды. Джангы джаугъан къургъакъ къарны кесекчиклери батаргъа къысылыб баргъан кюнню къызгъылдым таякъларыны тюбюнде, джилтинлеча, джылтырайдыла. Акъ «Нива» кюртлени орталарында чарх ызла бла терк барады. Мени нёгерим, былайларында хар дуппурчукъну, чунгурчукъну иги билгени себепли, машинаны таб джюретеди. Ол сёлеширге асыры ёчге ушамайды. Алай а джерни юсюнден сёз башланса, анга ты-

нгылауукъду дерик тюлсе. Кеси да джерни, тюз суйген бла къалмай, адам улуну аллахына, дунияны башында эм сыйлы затха, джашауну тутуругъуна санайды. Олду, дейди, Айгъа, джулдузлагъа учаргъа къанат берген кюч.

— Джерди меннге эм сейирлик кёрюнген. Андан ариу не барды? Таула бла тюзлени не бла тенглешдирликсе? — дейди Исмаил Хачир улу. — Бир да бек мыдах болама кимлеге эсе да къар тюбюнде тургъан заманда джер джаны болмагъанча кёрюнсе. Джангыдан джангы кюч, уллу къарыу алыр ючюн, ол, джукълаб, солуй турады. Тюшюмде, тюнюмде да эшитгенлей турама джерни джюрегини тебиуюн. Огъай, джер ёлмейди. Ма бусагъатда да, бу къышхы тюзге къараб, джазны келе тургъанын кёреме, торгъайланы джырлагъанларын ачыкъ эшитеме. Сабийлигимде будай баш джыйгъан, чокъракъ кёзлеуледен суу ичген, ат чабдыргъан, бёденелени ызларындан эртден чыкъда сюрюб айланыучу туугъан джерге суймеклигимми сезими кеси кесими билгенли джюрегимде уяланыб турады. Ол заманладан бери да джер меннге, анамча, багъалыды.

Атам 1942 джылда Харьковну къатында баргъан урушда ёлгенди. Биз беш ууакъ сабий болуб, анабыз Зорумну этегине къысылыб къалгъан эдик. Эм абаданыбызгъа он, меннге уа тёрт джыл болгъан эди. Къырылыр джерибизден анам бла джер къалдыргъандыла. Анам хариб кеси, джукъламай, солумай, табханчыгъын бизге къабдырыб, дыгалас эте эди.

Атам стахановчу болгъанды. Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла иги ишлегени ючюн аны Москвагъа СССР-ни халкъ мюлкюню джетишимлерини Бютеусюз кёрмючюне джибергендиле. Анда анга ёчге бир алакат кюйюз бергендиле. Атам ёлгенден сора кюйюзню аны кёзюнден кёрюб сакълаб тура эдик. 1944 джылда ачдан мени бетим кёбюб башлады. Кёзю къыймай турса да, мени аджалдан къалдырыр ючюн, анам юйюбюзде эм сыйлы, эм багъалы затыбызны — кюйюзню сатды. Алай бла мени ёлюр джеримден къалдырды. Барыбызны да, кюндюз солумай, кече джатмай, аякъ юсюне салды. Алай болгъанлыкъгъа, не келсин, кеси замансызлай дуниядан кетди.

Бизни юйюрюбюз аталаны джолу бла барады. Бютеу къарнашларым, джангыз эгечим да бизни кол-

хозда ишлейдиле. Сафар мехотрядны, Самагел гаражны тамадаларыдыла, Салих шоферду, Аминат чюгюндюрчюдю. Анам ёле тебрегенинде, бизге джерни осият этген эди. Джерни къачын унутмагъыз, ётмекге тыйыншлы джашагъыз дегени, эсимден кетмейди.

Дунияда мамырлыкъны кюню тийиб туруп ючюн, сабийле ышарыр ючюн, джерде будай сабанла баш къусар ючюн, атам гитлерчи фашистле бла сермешде джан бергенди, — деб, меннге эслетмей, огъурлу адам кёзлерин сюртдю.

Чыкъгъан джерини ташларын унутмагъан суучукъ акъыллыды, дейдиле. Хачирланы Азретни джашы Исмаил сабийлигини джылларын унутмагъанды. Хапар айта, ушакъ эте, Къобан районну «Родина» колхозуну председатели бла мен мюлкню Оразкъулланы Къулакъда орналгъан къошуна джууукълашдыкъ.

Стауатха джетгеникде, силос чунгурну башында къаргъа джыйын, къычырыкъ-хахай этиб, кюнню аман боллугъун билдире эди. Кёз байланыб, ашхам болду. Асыры сууукъдан кёзге тюртген кёрюнмей башлады. Аллыбызда от джарыкъ чыкъды. Итле чабадыла. Шаркъдан ургъан Бештау джел бауну аллында тургъан будканы къымылдатады. Аны башында телевизион антенна чыкъырдайды. Былайда меннге поэзияда биринчи устазлыкъ этген орус поэт Сергей Фиксинни «Къум тюзде сахар» деген назму бёлегини «Тамбовщинадан келген къыз» атлы назмусуну тизгинлери эсима тюшюб башладыла:

Энтда джангыдан башлайды
Джел сарнаб Къара-Къумда,
Фанер будканы чайкъайды,
Согъады минг тюрлю къылда.

Машина къошну аллында къулакъ суучукъ таба бурулуб тохтады. Аллыбызгъа юсюнде тулукъ тону бла биреу чыгъыб саламлашды. Колхозну председатели анга къайгъырааракъ сорду:

— Гидрометбюронуну билдиргенине кёре, бюгече уллу джел боллукъду. Эшитгенмисиз?

— Джюз процент хазырлыкъ барды, — дейди къойчу.

— Ол игиди. Алай болса да мен бир кёз джетдирейим, — деб И. Хачир улу ашыгъыш, бау таба бурулду. Биз да ызындан барабыз. Джел къараб-къара-

гъынчы ач бѣрюча, улуб башлады. Ол кѣз ачдырмайды. Председатель, хар зат тынгылы болгъанын кѣрюб, ызына бурулду. Сора эрлай огъуна рация бла къалгъан малчы къошладан хапар алды. Нек эсе да бири джууаб этмейди, деб къайгъылы болду. Тынгысыз джюрекге солуу къайда. Бир кесекден энтда бир кѣрюрбюз, деб къошха кирдик.

И. Хачир улу, къошха кириб олтургъанлай, мени бла ушагъында алчы къойчугъа уллу сый бередиди:

— Оразкъулланы Хамит сабийлигинден бери урунады. Ол онбир джыл болгъан джашчыкъ эди биринчи кере энчи урунургъа чыкыгъанында. Ол къой да, джылкъы да кютгенди. Къайда болса да, не ишни этсе да, керти джигер адамды, огъурлулугъун, халаллыгъын а сорма да къой. Хамитни къойчу бригадасы урунууда алапат юлгю кѣргюзеди. Бу сюрюуде башлагъанды бизни мюлк тау корридель, джангы тукъумлу къойланы джайыб. Алай бла башланганды ашхы тукъумлу ууакъ аякълыланы ѣсдюрюу бизни колхозда.

Джылдан джылгъа болум тюрлениб, игилениб барады. Эски бауланы орунларына джангы, эндиги излемге джууаб этген мекамла ишленедиле. Мал аш бла баджарыу алгъындан эсе эсленирча игиди. Къойчуланы билимлери да кѣлтюрюлгенди. Алгъаракъда Хамитни бригадасы социалист эришиуде Ставропольени айтылыб тургъан къойчусу, Социалист Урунууну Джигити В. С. Руденкону бригадасын озгъан эди. Онунчу бешджыллыкъда ол хар 100 ана къойдан 118—146 къозу алгъанды. Мында тѣлю чарпыусуз сакъланады. Хар къойдан план бла 5,5 орнуна 7 килограммгъа джууукъ джюн къыркъылады. Теория джаны бла билим, практика сынам бирге къошулуб ашхы джетимшлени болдуругъа онг бередиди. Бизни къойчула джангы тукъумлу къойланы джайыуда, аланы табигъат энчиликлерин, къаллай аш бла багъаргъа кереклисин, къалай къараргъа тыйыншысын эсге аладыла. Арт эки бешджыллыкъда бу сюрюуде пландан тышында туугъан къозуланы саны юч мингге джууукъду. 1985 джылда хар 100 къойдан 100 къозу туугъанды. Пландан тышында къыркъылгъан таза джибек джюн талай тонна болгъанды.

Колхозда бютеу да 66 къойчу барды. Аланы джартысы Оразкъулланы Хамитни шекиртлеридиле. Къай-

сы устаз сыймейди сохтасы кесин озарын. Къарабашланы Тири талай джылдан бери 100 къойдан 144 къозу алады. Алчы къойчу онекинчи бешджыллыкъны хар джылында да бу кёргюзюмден тышмегенлей келеди. Хамит бек къууанады кеси юретген малчы мюлкню къойчу бригадаларыны арасында баргъан социалист эришиуде хорлагъаны ючюн. Колхозну къойчулары бригада джорукъ бла урунадыла. Бу джорукъ да биринчи кере мюлкде былайдан башланганды. Хар джангы башлам Хамитни сюрююнден тебрейди. Х. Оразкъул улу КПСС-ни райкомуну, колхозну парткомуну эмда правлениесини члениди. Аны кёкюрегин Махтауну III дараджалы, Урунууну Къызыл Байрагъыны орденлери, «Джигер урунуу ючюн» медаль эмда СССР-ни халкъ мюлкюню джетишимлерини Бютеусюз кёрмючюню эки алтын, юч кюмюш, бир да джез медалы джасайдыла. Ол арт эки бешджыллыкъны джигериди, Бютеусюз, Бютеуроссия социалист эришиуде хорлагъанланы тизгинлериндеди, «Ставропольени ашхы къойчусу» деген атны джюрютеди.

Бизни джашауубузну баш шартына саналадыла «Ишлеменген ашамаз» деген сёзле. Хамит джигер ишлеб, мелхум джашайды. Аны джарагъан юйюню ичинде газы, телевизору, телефону, башха кереклиси барды. Бояулу телевизорну колхоз иги ишлегени ючюн ёчге бергенди.

Х. Оразкъул улуну толу юйдегиси барды. Тамада джашы Кямал суратчыды. Келини Екатерина устазды. Гитче джашы Умар колхоз джибериб, Ставрополь эл мюлк институтда окъуй эди да, экинчи курсундан Совет Аскерге къуллукъ этерге чакъырылгъанды. Къызлары Патия бла Софья устазла болуб ишлейдиле. Юй бийчеси Фаризат чюгюндюрчюдю.

Быйыл да колхозда ашхы джетишимлеге не болгъанла Къарабашланы Тириден сора да бардыла. Алааны арасында тёлю алыуда, джюн къыркъыуда Тюрклюланы Унухну, Эртуланы Джагъафарны, дагъыда башхаланы айтыргъа боллукъду. Бу къауум хар 100 къойдан 125-шер чакълы алгъанды.

Заман джассыдан атлай, И. Хачир улу джууаб этмеген малчы къошха рация бла энтда бир кере сёлешиб кёрдю. Алай а ол джууаб этмеди. Къалгъанла тынчлыкълы болгъанларын билдирдиле. Сора пред-

седатель ары терк барыргъа оноу этди. Бир заманда барсакъ, къойчу ауруб джатыб тура. Аны больницагъа салыб, сюрюуню къутхарды И. Хачир улу.

«Родина» колхозну джашауу бла терен шагърей болур мурат бла Чапаев элге мен талай кере да келдим, алай болса да аны председателин кабинетинде казна табмадым. Кесини иш заманын ол не ферма-лада, неда сабан ызлада ашырыучанды. Мен да болдум аны бла бирге урунуу коллективледе. Аланы ичинде сау юйюрлери бла алапат ишлегенле аз тюлдюле. Сауучула, къойчула, механизаторла, чюгюндюрчюле, джигер урунуб, атларын махтау бла айтдырыб, мюлкню байлыгъын керелейдиле.

Лайпанланы Хамитбий механизаторну уланыды. Ол партияны область комитетини члениди, озгъан область партия отчет-сайлау конференцияны делегаты болгъанды. Алчы механизатор колхозну парткомуну члениди. Аны атасы Лайпанланы Хасан Къобан районну сабанчыларыны биринчи къауумунданды, джашы уа Ставропольени эм ашкы чюгюндюрчюсуне сналады. Чапаевчиле уланы атасын озгъанды, дейдиле. Ол сёзлени тюз болгъанларына мен кесим да шагъатма. Бютюн сейир эди эки механизаторну, эки коммунистни ташыуул баргъан заманда эришиулерине къарагъан. Къыйырсыз сабанла кёк бла джер бир-бирлерине къошулгъан джерге дери созулуб турадыла. Будай сабанланы тенгизинде эки комбайн бир-бирлеринден узакъ болмай джюзедиле. Аланы юслеринден баргъанла экиси да Лайпан улуладыла: атасы бла джашы. Игитда дейсе, къанатлы джашлыкъ алгъа силкинеди. Ата бир кесек мыдахыракъ болуб ызындан къараса да, джюрек толу къууанчын кёкюрегине сыйындыралмайды. Нечик къууанады ол джашын кесини усталыгъына юретгенине. Къалай насыблыды тамблагъы кюнню бюгюнден эсе онглу боллугъун кёрген элчи механизатор.

Колхозну председатели, эки Лайпан улуну мюрзеу оргъан заманда эришгенлерин кёрюб, джашы атасын озгъанына къууаныб: «Джашлагъа къайда да бизде джол ачыкъды, къартлагъа къайда да бизде сый бериледи», — дейди.

Декабрда мен Хамитбий бла колхозну техникасына ремонт этиле тургъан мастерскойларында тюбешдим. Сууукъ кюн эди. Алай болса да мен аны сезме-

дим, бу сейир адам бла ушакъ этгеним себебли. Аны иши, джигер урунууу адамлагъа насыб келтиреди. Ол кесини ишин ариу эмда асыулу тындырады. Механизаторну ишинде бош зат джокъду. Тюкню тюкге, бюртюкню бюртюкге, джилтинни джилтиннге джалгъаб, къошуб кюрешиб мюлк алай бла бай болады. Тюз айтадыла, уллу суула да гитче кёзлеучюкледен башланадыла деб. Аны Х. Лайпан улу бютюн иги биледи.

Элчи джаш аскер къуллукъну бошаб келеди. Ол, механизатор курсланы тауусуб, ишлеб тебрейди. Сабанчы деген атха тыйыншлы болур ючюн билим да, сынам да керек болады. Тогъуз джыл толуб келеди Хамитбий чюгюндюрчю мехзвеногъа тамадалыкъ этгенли. Звенода сегизеулен барды. Барысы да орта билимлери болгъан биринчи класслы механизаторладыла. Аланы хар бири кёб тюрлю техникада ишлерча устады. Ол себебден ала, керек болса, бир-бири орнуна да ишлейдиле. Мында тёртеулен коммунистледиле. Ишни ахыр хайыры ючюн эмда продукцияны асыулулугъу ючюн кюрешиудю коллективни баш борчу. Ол ремонтну барыуунда да эсленеди. Тракторланы, комбайнланы керекли затлары, джангыча, алай деменгили этиледиле. Кеслери кеслерине контроль болуб, чийсил зат джибермейдиле. Кеси кесин алдаргъа киши суймейди. «Сен биреуню бир кере алдай эсенг, кеси кесинги эки кере алдайса», — дейди звено тамада. Бу сёзлени магъанасын ангылатыб кюреширге керек болмаз. Андан таб, андан туура айтыргъа къыйынды.

Озгъан бешджыллыкъда орта тергеу бла план бла 246 орнуна 365 гектарны хар биринден джыл сайын 410 центнер шекер чюгюндюр джыйылгъанды. Звенону хар бир члени къалай урунганын, аны баджарылгъанын ишге къаллай юлюш къошханын механизаторла кеслери ачыкълайдыла. Ала, ийыкъда бир кере джыйылыб, хар кимни неллай бир джал аллыгъын да кеслери белгили этедиле. Контроль таб къуралгъанды. Ички джюрютюлмейди.

Хамитбий Лайпан улу 1984 джылда «Джигер урунуу ючюн» деген медаль бла саугъаланганды. Ол бешджыллыкъны социалист эришиуде хорлагъанларыны арасындады. Звенону хар члени иги биледи джерден алыр ючюн анга берирге керек болгъанын.

Звено тамада Кавказ эл мюлк техникумну механизация бѐлюмюн заочно окъуб тауусханды.

Хатыулары Мамурхан колхозну махтаууду. Ол кыйын хауа болумгъа да къарамай чюгюндюр сабанлары хар гектарындан 568 центнерге джуукъ татлы тамыр алады. Мында джаз хыны болгъаны кимге да белгилиди. Ол чакъда ургъан джелле ингичке тамырлы ёсюмлюклени айныргъа къоймайдыла. Ставрополь илму-тинтиу эл мюлк институтну билдиргенине кѐре, «Родина» колхоз джелледен къоркъуулугъа саналгъан Армавир коридор зонадады. Бу тийреде уллу джелле къобуб джерге заран саладыла. Бир кере джел, мазаллы тереклени тамырлары бла къобарыб, мекамланы оюб, шыбыла кюч баргъан чыбыкъланы юзюб, мюлкге хата этген эди. Сабанлары баш джараулу къатын сибириб кетген эди. Чегет ызла бир кесек да тыйгъан эдиле, ансы къурутуб да кете эди. Сабанлары араларында терек ызлада 12 миллион кубометр къара топракъ тыйылгъан эди. Ол себебден былайда татлы тамырлары битдирген Украинадан, Орта Адиядан эсе талай кере да кыйынды. Алай болса да адам кыйын хорламагъан не барды. Таулу тиширыу джюрегини оту бла джылытады джерни. Алай бла мында этилирге мадары болмагъан кѐб зат этиледи.

Мамурхан артыкъ да бек джаз къайгъырады чюгюндюр урлукъ джангы чакъгъан кѐзюуде. Ёсюмлюклени башчыкълары джерден бери къарагъанлай, танг джарыгъандан башлаб, ашхамгъа дери сабанладан кетмейди. «Биринчи къошун джыртыу эм ал, эм баш ишге саналады чюгюндюр битдириуде. Битимни халы да анга кѐре болады», — дейди Мамурхан мени бла ушагъында.

Джаз заранлы хансла джукълатмайдыла. Ала кече да, кюн да тохтаусуз ёседиле. Джерден он бармагъын айырмай турады таулу тиширыу джазгъы джауумла сабыр болгъунчунга дери. Адам фактор бла эндиги джангы техника хорлайдыла къызыу кюрешде.

Тюз джигер ишлеген къыллы къалмай, Мамурхан Ана джуртубузну алчы чюгюндюрчюлерини сынамыларындан хапарлы болгъанлай келеди. Ол украин къыз Мария Демченкону, къыргъыз тиширыула Суракан Кайназарова бла Керимбюбю Шопокованы,

дагъыда чюгюндюр ёсдюрююю башха усталарыны ишлери бла шагърейди. Ол кеси Къыргъызстанда джашагъан заманында Сураканны сохтасы болуб тургъанды. Урушдан сора джыллада С. Кайназарова Сокулук районну Чапаев атлы колхозунда ишлегенди. Ол хар гектар джерден 1000 центнерден аслам татлы тамыр джыйыб тургъанды. Ал атлам къачан да алай алаMAT болуб къалмайды. Суракан джангы ишлеб тебреген кёзюуде гектардан къуп-къуру 40 центнер битим джыйгъанды. Артда Мария Демченко Къыргъызстанны кызыларын джигер урунургъа чакъыргъандан сора иш тюрленеди. Джигер урунууну байрагъын мийик кёлтюрген алтын къолла Чуу таланы топрагъын шекерге бурадыла. Заман оза баргъаны сайын усталыкъ да ёсюб барады. Алай бла кыргъыз чюгюндюрчюле хорламланы къатлайдыла. Ала сабанлагъа кёй, тауукъ мешхут, сыгын, къол къуядыла. Онтёрт кере суу салыб, анча кере да ёсюмлюккени тегереклерине чага этиб джумушатадыла. Ата джуртха джигер къуллукъ этгенлери ючюн 28 панфиловчуланы бири Дуйшенкул Шопоковну юй бийчеси Керимбюбю Шопоковагъа Социалист Урунууну Джигити деген ат бериледи. Суракан Кайназаровагъа ол мийик ат эки кере аталгъанды.

Кёб затха юреннгенди Мамурхан кесини кыргъыз устазларындан. 1985 джыл сабанланы бир къауум иги битген джерлеринден колхозну белгили чюгюндюрчюсю 600 центнер татлы тамыр джыйгъанды. Ол бизни областны болумуна кёре алаMAT битимди дерге боллукъду. Экинчи джылны къургъакълыгъы сёзсюз да заран салгъанды джерден битим алыугъа. Кёкден джангур джаумагъанды тамар керек заманда. Алай болса да Хатыуланы Мамурхан онекинчи бешджыллыкъны джылларында 65 гектар сабаныны хар бир гектарындан 450—500 центнер чюгюндюр джыйгъанды. Звенода он адам барды да барысы да иги ишлейдиле. Колхозда Малсуйгенланы Соня бла Чотчаланы Соняны звенолары да атларын мийик сый бла айтдырадыла Ала талай джылдан бери социалист эришиуде хорлагъанлагъа саналадыла.

«Родина» колхозну махтаулу чюгюндюрчюлерини звено тамадасы Хатыуланы Мамурхан хар гектар сабандан 700 центнер битим алыргъа умут этгенлей джашайды.

Тууар малгъа къарагъанланы арасында да кёб-дюле урунууну керти джигерлери. Тагъалекланы Клара, Къойчуланы Даут бла Сапият, Ольга Сухорукова джыл сайын хар ийнекден 4000 килограммгъа джууукъ сют сауадыла. Къоркъмазланы Эреджеб бла Хаулат, аланы эки джашлары, келинлери да джыллыкъ социалист борчларын артыгъы бла толтурадыла. Тууарчыланы арасында айырылыб Эдиланы Умар, Оразкъулланы Абду-Рашид, Тагъалекланы Умар, дагъыда ала кибик башхала маллагъа джан аурутуб иги къарайдыла.

Хачирланы Азретни джашы Исмаил бери келгенли он джыл болады. Ол кесек заманнга кёб зат тюрленгенди. Кесинден эмда башхаладан уллу джууаблылыкъны излеген коммунист, башчылыкъ этиуде джангылыкъны джолу бла атлай билген адамланы излемлерин, къууанчларын, джарсыуларын, джерни джюрегини тебиуюн терен сезген хар затны иги джанына тюрлендириб барады. Алай джашайды гитче «Родина» колхоз, кесини урунуу джюрюшюн уллу Ата джуртну атламлары бла бирча этерге кюреше. Аны юсюнде Чапаев элге кире башлагъан джерде джолну джанында джазыу аны юсюнден хапар айтады: «Родина» колхоз джерчилик бла малчылыкъда мийик культурасы болгъан мюлкдю». Тюз айтадыла, орун адамны ариу этмейди, адам орунну ариу этеди деб. Алгъын мында чюгюндюрге ишлерге адамла джетмеген эселе, энди ишлерге суйгенлеге джер джетмейди.

Хар бешджыллыкъда къралгъа эл мюлк продукция бериуюн планларын мюлк болджалдан алгъа баджаргъанды. Арт сегиз джылда пландан тышында къралгъа джети минг тонна мюрзеу, минг тоннадан аслам сют, бешджюз тонна эт, кыркъ минг тонна шекер чюгюндюр, бир минг тонна чакълы рапс урукъ джау, 25 центнер джууулгъан таза джибек кибик джюн берилгенди. Арт он джылны ичинде сабанланы битимлери эки кере, малчылыкъны азыкълары бир бла джарым кере ёсгенди. Саууучуланы арасында хар ийнекден 3500—3700 килограмм сют саугъан талай адам барды. Аланы ичинде онбиринчи бешджыллыкъда джетишимлери ючюн Урунууну ючюнчю дараджалы ордени бла саугъаланнган, халкъ депутатыланы область Советини депутаты Тагъалекланы

Клара, Къойчуланы Даут бла юй бийчеси Сапнят, Лидия Сухорукова, дагъыда башхала артыкъ да джигер ишлейдиле. Колхозну быллай махтаулу алчыларыны джетишимлери алкъын кёллерине джетмейди. Ала къралны республикаларында уста малчыланы сынамыларын билиуге, аны кеслеринде хайырландырыугъа терен эс бёлгенлей, жангы хорламлагъа элген джолланы излегенлей турадыла. Иш хорламлагъа ие болургъа не зат болушады малчылагъа? Биринчиси, усталыкъгъа терен суймеклик. Экинчиси, урунуу таб къуралгъаны. Ючюнчюсю, малны тукъумун игилендириуге таймаздан къайгъырылгъаны. Аны юсюне родиначыла кече, кюн демей, мал джарсымазча къадалыб кюрешедиле. Алай бла джылдан джылгъа джетишимле онгудан онглу болуб барадыла. Хакъын толусу бла табхан, мийик сый берилген адам джигер ишлериги кимге да белгилиди.

Мюлкню тамада къойчусу Къарабашланы Тири джюз къойдан 145 къозу алыб сакълагъанды. Аны ючюн ол Халкъланы Шохлугъуну ордени бла саугъаланнганды.

Колхозну тракторчусу Токъланы Борисге, шоферу Тагъалекланы Асхатха да Урунуу Махтаууну ючюнчу дараджалы орденлери берилгендиле.

Лайпанланы Хамитбий тамадалыкъ этген мехзвенно былтыр къралгъа пландан артыкъ 500 тонна шекер чюгюндюр бергенди. Мындан ары колхозда бу битимни ёсдюрюу Х. Лайпан улуну мехотрядыны бойнуады.

Производства ишлегенлени усталыкъларын ёсдюрюуге, сёз бла ишни бир этиуге къайгъырылады. Алай бла, артха къалыб туруучу мюлк, энди алчыланы сафына къошулгъанды. Аны юсюнден КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну биринчи секретары В. Е. Лесниченко 31-чи область отчёт-сайлау партия конференцияда этген отчёт докладда айтханды. Аны алай этиуге, мюлк эсеблеуню тамалында ишлеуге кёчюу бла бригада джорукъну тюз хайырландырыу болушханды. Адамлагъа хакъ тёлеу ишни ахыр болумуна кёре болгъаны да бек джарайды.

1986 джылда колхоз кеси хайыры бла кесин баджарыуну тамалында урунургъа кёчгенди. Биринчи атлам тынч болмаучусу белгилиди. Аны юсюне джайла къургъагъыракъ болуб да заран саладыла. Алай

болса да адам фактор бла джангы хайырлы джорукъ таб хайырландырылгъанлары себебли, колхозну иши алгъа барады. Анга былтыр мюлкню таза файдасы эки миллион бла алты джюз сексан беш минг сомгъа джетгени толу шагъатлыкъ этеди.

Колхозну баш усталары алларында тургъан борчланы кеслери тюз ангылагъан бла къалмай, башхалагъа да терен сингдиредиле. Зоотехник М. Къанамат улу, агроном А. Элдар улу, мал дохтур Д. Къалабек улу, инженер Б. Ёзден улу ишни алгъа бардырыуну джолларын излегенлей турадыла.

Колхозну председатели кесини ишинде керти коммунистлеге таянады. Аланы арасында экинчи мехотрядны парторгу Хапаланы Узеирни атын уллу махтау бла айтады. Джылы бла ол пенсиягъа чыгъаргъа керек эди. Алай болса да У. Хапа улу джаш тёлуге сёзю, иши бла да юлгю кёргюведи.

Экинчи коммунист Хамитбий Лайпан улу озгъан бешджыллыкъ планын юч джылгъа толтургъанды. Ол беш джылны ичинде пландан тышында къралгъа 30 минг тонна шекер чюгюндюр бергенди. Башхача айтсакъ, төрт минг тонна шекер. Ол а джюз минг адам джашагъан Черкес сахарны джамагъатына джылдан асламгъа джетерикди. Аллай юлгюлю коммунистле мюлкде аз тюлдюле.

Джылдан джылгъа элчилени культура-турмуш бөлүмлары ёсюб барады. Арт бешджыллыкъда культураны къаласы, саулукъ багъыу комплекс, ётмек бишириучю, хант юй, механизаторла бла малчылагъа общежитие, дагъыда башха мекамла ишленгендиле. Колхозчуланы юйлерине быргъыла бла джерден чыккыгъан газ келгенди. Телефонла салыннгандыла. 864 сохтагъа орта школ ишленгенди. Бу бешджыллыкъда сабий сад, турмушну юйю, сохта бригадагъа культстан, колхозну конторуну джангы мекамлары битерикдиле.

Онбиринчи бешджыллыкъда тамамлы къурулушка беш миллион сом джоюлгъанды. Эки тууар бау, 13 къой орун, эки бузоу къош, машина арбаз, башы джабылгъан ток, Покун Сыртында 50 малчыгъа общежитие ишленгенди. Бу иш арт кёзюде джангы мийик дараджагъа чыккыгъанды.

Джамагъатны джашауун игилендириуге баш эс бёлюннгени ачыкъ танылады. Хар не да адам ючюн,

аны джашауун, ишин игилендирир ючюн болады. Уясы иги болгъан чыпчыкъ ариу джырлайды, дейдиле. Адам да алайды. Аны къарны токъ, юсю иги, межамы тынгылы болса, джюреги къууанчдан толады. Элчилеге энчи межам ишлерге къурулуш материалла бериледиле. Аланы отун, бичен кереклилери баджарылады. Колхозчула радиогъа тынгылайдыла, телевизоргъа къарайдыла. Юйледе, орамлада шыбыла чыракъла джанадыла. Культураны юйюнде джыр-тепсеу ансамбль къуралгъанды. Аны солисти Чагъарланы Ларисаны аты кенг белгиледи. Мында пионерледен къуралгъан тепсеу къауум элчилени къууандырады.

Колхозда техниканы ремонтун тыйыншылысыча баджарыугъа терен эс бёлунеди. Декабрда огъуна тыныб бошайды сабан сюрлюк, тырнау этерик, урлукъ атарыкъ эл мюлк машиналары ремонтлары. Алай бла родиначыла хар ишни заманында тындырадыла. Джерге къайгъыргъан, кереклисича къарыгъан сабанчы къууанмай къалмаз, деб тюз айтады халкъ.

«Родина» колхозну коллективине 1982 джылда КПСС-ни Ара Комитетини, СССР-ни Министрлерини Советини, ВЦСПС-ни эмда ВЛКСМ-ни Ара Комитетини кёчюучю Къызыл Байрагъы берилгенди социалист эришиуде хорлагъаны ючюн. 1984—1985 джыллада джетишимлери ючюн КПСС-ни Ара Комитетини Хурмет грамотасы бла саугъаланганды. 1985 джылда хар гектардан 443 центнер татлы тамыр джыйгъанды мюлк. Аны ючюн СССР-ни эл мюлк Министерствосуну кёчюучю Къызыл байрагъы бла ачха ёчю берилгенди колхозгъа. Алчы звеносуну тамадасы Х. Лайпан улугъа Ставропольени алчы чюгюндюрчюсю Социалист Урунууну Джигити атлы ёч берилгенди.

«Родина» колхоз Россияда биринчи болуб кюзлюк рапс ёсдюрюб тебрегенди. Бу иште ол къралны эмда Чехословакияны алчы сынамларына таянады. Аны себеби бла мюлк рапсны урлугъундан этилген джауну къралгъа бериуню бешджыллыкъ планын тёрт джылгъа толтургъанды.

Областда бу колхоз башлагъанды какъ телеуню чыкыгъан хайыргъа кёре бериб. Алай бла онбиринчи бешджыллыкъда мюлкню таза файдасы юч кереге ёсгенди.

«Родина» колхоз къралда биринчилени арасында тыш къралла бла байлам къурагъанды. Ол Чехословакияда «Мир» деген эл мюлк кооператив бла келишиу бегитгенди. Алай бла аны СССР-ни тыш къралла бла иш бардыргъан экономия банкында кесини счѣтунда 45000 сомуга барды.

Адамланы адамлыкъ халиге юретиуге Чапаев элде тыйыншлы эс бѣлюнеди. 1985 джылда Хорламны 40-джыллыгына Уллу Ата джурт къазауатда ѳлген элчилеге эскертме салыннганды. Аны колхозчуланы кыйынларына ишлегенлерини хапарын элде къазауатны, урунуу ветеранларыны советини председатели Исмаил Хачир улу юлгю кѳргюзгенди. Ол къолуна кюрекни алыб элни арасына чыкыгъанында джамагъат бирден къобуб къалды. Анга кыйын къошмагъан джангыз бир юй къалмагъанды элде. Ёмюрлюк от джана тургъан майданда къара мермерни юсюнде 414 урушда джан берген элчини атлары джазылыб турады. Аланы сыйлары къѳлтюрюлгени бизге джаш тѳлюню тюз халиге юретиуге уллу болушлукъ болгъанлай турады, — дейди джигитлиги къарамында таныла тургъан таулу. Ол къазауатны джылларында Брест областда гитлерчи фашистле бла уруш этген В. И. Чапаев атлы партизан бригаданы отрядларыны бирини взводуна командири болуб тургъанды. Белоруссияны, Литваны, Латвияны, Польшаны джаудан тазалауда болгъанды, Берлинде сермешилеге къошулгъанды, Эльбада союзниклени аскерчилери бла тюбешгенди. Аны урушлада этген джигитликлери эмда урунууда джигерлиги ючюн Ата джурт кѳб правительство саугъала бла атын табханды. Аланы арасында Къызыл Джулдузну, Ата джурт къазауатны I-чи, II-чи дараджалы орденлери бардыла.

Бу сыйлы адамны аллында чапаевчилени талай тѳлюсю борчлуду. Ол аланы школда окъутханды. Бюгюнлюкде да аны башчылыгы бла ветеранланы совети юретиу ишни джангы дараджада къурайды. Блимгъотланы Иссагъа РСФСР-ни махтаулу устазы деген сыйлы ат берилгенди. Устазлыкъ чемерлиги, кыйын кюнледе сыналгъан джигитлиги, энчи адамлыгы, халаллыгы, огъурлулугу ючюн джамагъат уллу сый бередиди. Аны айтханын джерге тюшюрген киши джокъду.

И. Блимгъот улу бла мен элни ара орамын кетиб

барабыз. Ма аллыбызда Акъ Къозучукъ деген гитче суучукъну юсюнде кёпюрчюкге джетебиз. Таза чокъ-ракъ хазна ашыгъыш Къобан таба арады. Меннге ол джырлагъан да, джылагъан да этгенча кёрюнеди. Бурун бу джерледе джашауну такъырлыгъыны юсюнден мыдахлана болур гитче суучукъ. Ол энди джагъаларында джангыргъан джашауну юсюнден къууанч джырын джырлайды. Минг кере бюсюреу туугъан джерлерини эркинлиги ючюн джан бергенлени джиттиклерине тенг болурча ишлеген адамлагъа.

— Революцияны этгенле бизни колхозну председателича адамла болгъан болурла, дейдиле сабийле, — деб къалай эсе да бир тюрлю бир сейир джюрек джылыгу бла айтады меннге Исса Шогъайыбович.

Тюз айтадыла сабийле. Революцияны башлануу барды, алай а революцияны ахыры джокъду, дейдиле.

Альпинист, вертолёт бла учуб чыкъмай, кеси аякълары бла джюрюб ёрлесе, иги ангылайды таулагъа чыгъыуну сейирлигин. Исмаил орта школну тауусуб, прицепщик, сют ташыучу, джылкычы болуб да ишлегенди. Эл мюлк техникумну агрономлукъ бёлюмюн бошагъанды. «Родина» колхозда агроном болуб ишлегенди. Комсомолну область комитетини инструктору, арта бёлюм тамадасы болгъанды. Эл мюлк институтну тауусхандан сора КПСС-ни Къарачай-Черкес область комитетини инструктору, Къобан районда эл мюлк управлениени тамадасы болуб ишлегенди. 1979 джылдан бери ол «Родина» колхозну председателиди.

Исмаил Азретович юлгюлю атады. Ол кесини усталыгъыны джаны бла эмда суратлау литературадан кёб китаб окъуйду. Аланы арасында Александр Пушкинни, Михаил Лермонтовну, Лев Толстойну, Михаил Шолоховну, Чингиз Айтматовну, Расул Гамзатовну, Къайсын Къулиевни, аскер тамадаланы эсге тюшюрюлерини артыкъ да багъалатады. Алгъынча, спортну бек сюеди, артыкъ да футболну, тутушну, гимнастиканы.

Исмаил бла юй бийчеси Лелина юч улан ёсдюргендиле. Казбек Ставрополь эл мюлк институтну агрономлукъ бёлюмюн бошагъанды. Ол КПСС-ге член болгъанды. Мурат, ол институтну экономика факультетини биринчи курсун тауусуб, Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этеди. Кеси да футболчуду. Ол уста вратарча белгилиди. Россияны джаш тёлю джыйым командасыны члениди. Ол команданы къурамында

Франциягъа да барыб келгенди. Кямал 10-чу классны тауусханды. Ол да кюрешеди футбол, хоккей бла да.

Къулакъ суучукъ джаратылгъан джериндеги джырын джырлайды тенгизге къошула башласа да, дейдиле. Исмаилны атасы Азрет Хачир улу стахановчу болгъанды. Колхоз аны Москвагъа джиберген эди къачан эсе да. Аны элчиле ашхы гѣджебнича да иги биле эдиле. Алай бла джерге, спортха сѳймеклик тѣлюледен тѣлюлеге кѣчѳуб барады.

Саула ѳлгенлени унутмайдыла. Ала унутулсала, къазауатны къоркъууу джууукъ болуб къалыргъа боллукъду. Хорламны кюнѳнде Исмаил Азретович анасыны къабырына будай башчыкъладан къысылгъан гитче къолтечик салады. Ол оракъчыны урунуу джолуну шартыны белгисиди. Атасыны аты джазылыб тургъан къара мермерге «Родинаны» джеринде ѳсген къызыл тѳльпанла келтиреди. Аталаны джигитликлери уланланы къанатларыды. Джашау тохтаусуз алгъа барады. Джашаулары, ишлери да эллери бла колхозну атларына тыйыншлы болур ючѳн кюрешедиле чапайчыла.

Онекинчи бешджыллыкъны тѣрт джылыны къралгъа эл мюлк азыкъланы бериуден планларын колхоз болджалдан алгъа толтургъанды. Анга тыйыншлы юлюш къошхандыла механизаторла Хамитбий Лайпан улу, Рамазан Ногъайлы улу, Мухтар Теуна улу, дагъыда башхала. Аланы хар бири быйыл кюз алтышар минг центнер мюрзеу джыйгъанды.

Хар джыл сайын чапаевчиле джерни битимлигин ѳсдюргенлей турадыла. Колхоз суу сугъарыуну къайгъысын этер ючѳн къалмайды. Мырдыгъа тартхан сабанлагъа гипс сеиб къургъакъ этиу тыйыншлы орун алады. Бу амалсыз керек иш бу бешджыллыкъда 1000 гектар джерде бардырыллыкъды. Сугъарылгъан джер сабан ызлада 250 гектаргъа, биченликледе да 300 гектаргъа аслам боллукъду. Ол джангур джаудуруучу установкаланы къчлери бла болургъа керекди.

Джерни игилендириу колхозгъа эркин мал аш хазырларгъа онг берликди. Колхозну малына артыгъы бла джетерча мал аш хазырланады. Бютеу фермалада да къышлатыу джетишимлиди.

Джаз сабанлада этиллик ишле тыйыншлы дараджада бардырыладыла. Сабан сѳрюу, урлукъ атыу джангы джорукъну тамалында къуралгъанды.

Энчи юлгюню кючю уллуду. Колхозну председатели энчи юлгюсю бла юретеди элни джамагъатын джашаргъа, урунургъа да. Ол къазауатда ёлген эчилеге эскертме ишлерге деб чыкъгъан кюнден бери эчилеге кесин бир эт джууукъ джетген адамча сюйдюргенди.

1942 джылда былайда баргъан урушда гитлерчи фашистле бла сермешиб кёб совет аскерчи джан бергенди. Аланы 28 Чапаев элде къарнаш къабырда бастырылгъандыла. Аны юсюнде да барды эскертме.

Кюн сайын эртденбла эртде
Кимни эсе да джылы кьоллары
Къарнаш къабыргъа саладыла
Кюн къарыу берген гюллени.

Аланы бери къазауатны, урунууну ветеранларыны советини тамадасы Блимгъотланы Исса, почтальон Михаил Саланищев, отставкадагъы офицер Ёзденланы Рамазан, колхозну председатели Хачирланы Исмаил, школну сохталары эмда ала кибик кёбле алыб келедиле.

— Бизни колхозну председателини иш кюню танг аласында башланады, — дейди аны шоферу Мухтар Маламан улу. — Юйге кечени ортасында кетиученди. Аны иши асламысына сабан тюзле бла малчы фермалада болады. Кёб тюрлю иш баджарады ол кюн сайын.

Тюздю Мухтарны айтханы. Биз председатель бла олтуруб кабинетде ушакъ этебиз. Алай болса да, терк оноу этилликни излеген ишле сёзюбюзню бёледиле. КПСС-ни Къобан райкомуну секретары бюгюн колхозгъа партияны крайкомуну биринчи секретары келликди мал къышлатыуну къалай баргъанына къараргъа, деб телефон бла сёлешди. Арадан эки-юч такъыйкъа озуб, Къарачай-Черкес кърал устазлыкъ институтну ректору киреди. Ол институтда халкъланы шохлугъуну клубуну членлери колхозчулагъа кёргюзюрюк концертни программасы бла шагърей этерге излейди. Ушакъ бара тургъанлай, мюлкню сют комплексини тамадасы рация бла билдиреди къралгъа сют бериуню джыллыкъ планыны артыгъы бла толгъанын.

Къачан солуйду эке бу адам? Бу соруугъа кеси былай джууаб береди: «Таб къуралса, иш солуу да болуб, насыб келтиреди». Алай керти урунууну суй-

ген, энчи ишин джамагъатны излемина бойсундура билген адам айтыргъа боллукъду.

Хачир улу СССР-ни халкъ депутатыды. Ол бу джаны бла борчларын да сый бла толтурады. Сайлаучулары кѣб тюрю джарсыуларын, тилеклерин тарыгъыуларын терен ангылайды. Башха адамны джарсыуун, инджилиуюн джумушакъ джюрек ангылай билликди. Ол къуру да адамлагъа болушуууну кесини баш борчларыны бирине санайды. Энчи джумушлары бла да келедиле анга адамла.

Халкъланы къарнаш шохлугъуна Исмаил къуру да керти болгъанлай турады. Аны шохларын алыб къарасакъ, джюрегинде къарнашлыкъны уяланыб тургъанын кѣребиз. Аны джууукъ тенглеридиле орусдула...

«Къобан» колхозну председатели Владимир Григорьевич Скрепцов, черкесли «Ильични джолу» атлы колхозну председатели, Социалист Урунууну Джигити Аубекир Дадымович Аргунов, украинлы шекер чюгюндюрню Бютеусоюз илму-тинтиу институтуну механизация бѣлюмюню тамадасы, профессор Владислав Станиславович Глуховский, сауучула Лидия бла Ольга Сухоруковала колхозну махтмаулу механизатору Хапаланы Узеир, къойчу Оразкъулланы Хамит, дагъыда башхала.

Ол урунуугъа керти болгъан адамланы бек сюеди. Иште кесин бермегенлеге сансызлыкъгъа хорлатханлагъа табынмайды. Аны юсюнден мени бла ушагъында былай айтады:

— Мындан алда мен Расул Гамзатовну «Известия» газетде басмаланган статьясын окъудум. Анда поэт Лев Николаевич Толстойну «Сансызлыкъ акъылны осаллыгъыды» деген сѣзлерин юлгюге келтиреди. Къалай алаамат айтылгъанды. Мен да кѣрюб кечинмейме сансызлыкъгъа хорлатыб тургъанланы. Алагъа джукъну ышаныргъа боллукъ тюлдю.

Колхозну джетишимлерин болдурургъа болушхан неди экен? Бу соруугъа былай джууаб этеди И. Хачир улу: «Бирге оноулашыб, сорушуб ишлеу».

Онбиринчи бешджыллыкъда кѣб зат тюрленгенди колхозну эмда колхозчулары джашауларында. Баш фондла 141,2 процентге аслам болгъандыла, аны ичинде хар ишлеген адамгъа уа — 132,8 процентге. Озгъан бешджыллыкъда бютеу ары деричи джылладагъы

чакълы бир зат этилгенди. Бу бешджыллыкъда джангы индустриал технология бла ишлеуге кёчююню тамалында мюрзеу ёсдюрююню кеси багъасы 20 — 30 процентге учуз боллукъду. Джерден битим алыу аслам болургъа керекди.

Малчылыкъда да боллукъдула ашхы тюрлениуле. Тууарланы тукъумларын игилендириу тохтаусуз баргъанлай турлукъду. Къара къолан къунаджинле сатылыб алынныкъдыла. Мюлкню кесиндеги тууарланы маджалларындан айырыб, джыл сайын ашхы тукъумлу малланы бирге энчи къараугъа салыб, селекциялы иш джангы дараджагъа чыгъарыкъды.

«Родина» колхозда башлангандыла биринчи кере бизни областда кёб ашхы затла. Юлгюге сютюю аслам этиуюю поток-цех системасы, башчылыкъ этиуде цех система, эки джанлы эсеблеуюю чек системасы, сабанланы баш къатын джелледен сакълауну системасы, нартюхню, чёблеуюю битдириуюю астрахан технологиясын айтыргъа боллукъду. Колхоз илму аралыкъла бла байламны кючлю этгенди. Юлгюге Киев шахарда орналгъан шекер чюгюндюрюю Бютеусоюз илму-тинтиу институтну айтыргъа тыйыншлыды. Джыл сайын аны бёлюмюню тамадасы, профессор Владислав Станиславович Глуховский келгенлей турады.

Бусагъатда Чапаев элде 3500 адам джашайды. Тюсюю айтсакъ, председателни къайгъылары да аллай бирдиле. Аладан колхозда 850 адам урунады. Колхозчуланы джашауларыны дараджасы кюнден кюнге игиден иги болуб барады. Орта тергеу бла алсакъ, бусагъатда хар къойчуну айлыкъ джалы профессорну айлыкъ джалына тенг бола кетгенди. Механизаторланы хар бири 300 сом алады. Хар джыл сайын мюлк пландан тышында чыгъарылгъан продукция ючюю колхозчулагъа 250 минг сом береди. Бютеу урунуу коллективле бригада эмда мюлкню ичинде эсеблеу джорукъгъа кёчгендиле.

Колхозну председатели И. Хачир улу джангы заманда ишлеуюю юсюнден былай айтады:

— Партияны XXVII съезди бла КПСС-ни Ара Комитетини (март 1989 дж.) Пленумуну бегимлери бизни колхозну коммунистлёрине, бютеу урунганларына джигер ишлерге, джууаблылыкъны ёсдюрюрге, алкъын хайырландырылмайын тургъан мадарланы табаргъа къанат береди. Кърал планла бла социалист борч-

ланы джетишимли толтурургъа толу мадар болгъанын быйылгъы урунуу джюрюш билдиреди.

Элни орта орамы бла нарат кибик таулу кетиб барады. Тазады аны джюреги, тюрсюню чырайлыды. Кёзлеринден бир сейир джарыкъ тёгюлгенча кёрюнеди. Ол сабанчыны джангы битген юйюне кёууанады, кёйчуну улан туугъаны бла алгъышларгъа ашыгъады, аскер кёуллукъгъа эртденбла кетерик джашха, ашхы джолгъа бар, деген сёзлени айтыргъа талпыйды. Алайды аны адети. Ол башха тюрлю джашай билмейди. Анга табигъат, тынчлыкъ болмаса, бермей кёйгъан заты джокъду. Ма бу затла ючюн сыйын кёредиле, суюдиле колхозну председателин биргесине ишлегенле, таныгъанла, билгенле.

Къалай да кёолундан келеди аллай бир ишни тынгылы баджарыргъа председателге? Бу соруугъа ол къарачай халкъны нарт сёзю бла джууаб этеди «Торгъай джангыз джырламаз». Ма бу сёзледеди И. Хачир улуну джетишимлерини ташасыны магъансы. Кертиси да алайды. Ол фахмулу дирижерча, хар кимни кымылдатыб, къанатландырыб кёояды. Аны кабинетинде къабыргъада бу сёзле джазылыб тагъыладыла: «Ишлерге суйген мадар излейди да этген муратына джетеди. Ишлерге суймеген а сылтау излейди».

Уллу Октябрны 71-джыллыгъына аталгъан байрамны белгилеу колхозну Культура къаласында джамат джыйылыб, уллу кёууанч халда бардырылды. Аны Исмаил Хачир улу парткомну секретарыны аманыты бла кеси башчылыкъ этиб бардырды. Сахнада, фахмулу, артистча, быллай затланы ол алаамат бардырады. Колхозну джетишимлерини, кемликлерини юсюнден айтыб бошагъанлай, ол тау тепсеулени тепсеген пионерчиклеге:

— Была бизни тамблагъы кюнюбюзню алтын такъларыдыла, — деди, ашхы тепсегенлери ючюн уллу бюсюреу этиб. Ишек джокъду элни орта школуну сохталары ёсюб, билим алыб, туугъан эллеринде аталаны джерлеринде уруннукъларына. Нек десегиз, мында алаамат болум кёуралгъанды адамгъа не тюрлю джаны бла да: ёсерге, билим алыргъа, санларын чыныкъдырыргъа. Чапаев элде шахар бла элни арасында болгъан башхалыкъ джокъ болуб барады. Мында культура-турмуш болум адамны фахмусун ёсдюрюуге уллу болушханы танылады.

Мен элни джангы асфальт салынган тротуарын кетиб барама. Тийиб келген кюнню эндиги къарачай элни башындан къанат кергенине къууанама. Мийик бусакъ терекле шаркъдан ургъан джелде бюгюлюб чайкъаладыла. Алай болса да, тамырлары туугъан джерге терен бегиген эселе, ала джукъдан да къоркъмайдыла. Аллай айырылмазлыкъ кюч бла байланыб турадыла адамла бла джер. Торгъай джангыз джырламайды, дейдиле. Адам джилтинни, эл а Къой Джолну джудузларын джандырадыла.

КЪОЙ ДЖОЛ

I

Дууут элинде эски тёнгерте юйню аллында гитче джашчыкъ, ашыкъланы къойла этиб, кеси да алагъа къойчу болуб ойнай эди. Кюнлени биринде атасы Мусса ат бла къошдан келиб арбазгъа киргенлей, гитче къойчучукъну кёрдю. Сабийчик аллына чабханлай, атасы артмагъын чыгъарыб джугъутур ашыкъны берди. Къууанч табырлы болуб, джашчыкъ атасына сорду:

— Аття, бу текемиди?

— Ол джугъутурду. Ол сени къойларынгы да ызындан тизиб, таугъа ёрлеб да кетер, къатларында тур, — деб таулу киши Файзуллачыкъны бал бетли чашчыгъын къолу бла эркелетиб сылады.

Джылла бир-бири ызындан саркъыб барадыла. Заман къалай терк учады. Джашауну джолларын къазауатны къара тубанлары да басдыла, Хорламны джарыкъ кюню да джарытды. Таулу джашчыкъ 1951 джылда, Къазахстанны Арыс районунда орта школну бошаб, Чимкент шахарда экиджыллыкъ устазлыкъ институтну физика-математика факультетине киреди. Анда окъугъан ал кёзюуде алай тынч да тюйюл эди. Алай болса да окъуугъа уллу эс бёлгени себебли, джашчыкъны джетишимлери къууандырадыла. Тенглерини арасында аны аты махтау бла айтылады. Кюнден кюннге билимин ёсдюрюб, ол эм ашхы студентледен бирине саналады. Къараб-къарагъынчы арадан эки джыл озду. Институтну тауусуб, таулу джаш

Уялы-Джар деген элде Абай атлы джетиджыллыкъ школгъа устаз болуб келеди.

Ингир сайын ишден къайтыб келген уланына атасы хапар соруучанды. Джаш устаз анга былай хапар айтыучан эди:

— Ишим тынч да тюйюлдю, алай болса да кёбню билирге суйген, кёзчюклери джулдузлача джаннган гитче адамчыкъланы кёрсем, барын да унутама, — деб атасын тынчлыкълы эте эди.

Ишлеген джеринде адамлыгъы, билими халаллыгъы, огъурлулугъу ючюн аны окъуучула, устазлада да бек сюе эдиле. Алай бла Къочхарланы Муссаны джашы Файзулла Абай атлы школда джети джыл ишлейди. Джай каникулланы замананында устаз школну сохта бригадасына башчылыкъ этиб турду. Ара малгъа аш хазырлауда джетипимлери ючюн Файзулланы бригадасы Къазахстанны ВЛКСМ-ни Ара Комитетини Хурмет грамотасы бла саугъаланнган эди.

1960 джылда Ф. Къочхар улу, сабийликде ашыкъланы къойла этиб ойнаучу арбазында орналгъан уллу къадау ташны юсюне олтуруб, джазгъы кюн чомарт джарыгъын себген тауланы чыммакъ тёппелерине къарайды. Файзулланы сагъышы теренди: анга не устаз болуб башха элде ишлерге, не да къойчу болуб туугъан ёзенинде къалыргъа керекди. Коммунист, кёб тюрлю сагъыш да этиб, Дууутда бек керек болгъанын ангылаб, Къасайланы Осман атлы совхозну тууарчысы болуб ишлеб тебрейди. Сабийлигинде ойнаучу джерден, таурухлагъа ушаш къаяладан, аланы юслеринде ёсген гокка хансладан ол тансыкълыгъын алыб бошайлмайды. Мийикледен бюркюб, шууулдаб саркълан суула, акъ къанатлы тау тёппеле, джашил чегетле, мазаллы къаяланы юслеринде ёсген, джап-джашил къатапача, таш тюкле, джарыкълар кюн джюрегинде бир ариу макъланы уята эдиле. Ол аны джангыз кесине эшитилгенлей турады. Аны башха адамгъа айтыб ангылатхан кыйынды.

— Къатымда бир композитор джашаса, тауланы бу мен эшитиб тургъан макъланын халкъларга эшитдирлик болур эди. Ол таууш, къалай да болсун, джюрегиме бир тукълум бир джумушакъл тийиб, бир уллу къууанч бериб турады, — дейди таулу.

Ол макъланы Файзуллагъа эшитдириб тургъан

таулагъа уллу соймеклигини чексиз кючюдю. Къайда болса да джуртну сыфаты кёз аллындан кетмегенлей турады. Аны джюрегини тебиуюню тауушу къулагъына сейирлик джырча, дунияда эм ариу макъамча келеди. Аны сезгенден насыблы болурму.

Ф. Къочхар улу, юч джылны малчы болуб, хар джыл сайын махталыб ишлейди. Алай болса да сабийлигинден къойчулукъгъа тартыб тургъан кюч хорлайды. 1963 джылда ол, атасы Мусса бла ана къарнашы Кипкеланы Илиясны да нёгерге алыб, совхозну бир сюрюуюне тамада къойчу болады. Сюрюуюню малларыны асламысы къартла, рахынла болсала да, къойну «тилин» билген таулула къыйын ишден артха турмадыла. Ала малланы джазгъа айнытыб чыгъардыла. Артда ол къойладан туугъан къозуладан Файзулла кесине джарагъан сюрюу къурады. 1965 джылда тёлю алыу бла джюн къыркъыуда къойчу бригада планларын артыгъы бла толтурады. Аны ючюн Къочхарланы Файзулла «Джигер урунуу ючюн» медаль бла саугъаланады. Ол ишге джанын, къанын аямай мылык атхан къойчуну джууаблылыгъын андан да уллу этеди.

Джылдан джылгъа усталыгъы ёсюб барады. Энди аны джангы ишле, джангы хорламла, джангы тёлюле къууандыргъанлай турадыла. Талай джыл арадан кетиб, Уллу Къарачайда Учкулан элни урунганлары Файзулланы Ставрополь край Советге депутатха айыргъан эдиле. Ол аланы джамагъатны арасында къаллай бир сыйы болгъанын кёрюзеди. Артда къойчуну учкуланчыла эл Советге депутатха айыргъан эдиле. Элчилени къайсысына тюбев сорсанг да, былай айтыучандыла:

— Биз Файзуллагъа бек разыбыз. Ол, джарсыуларыбызны билиб, аланы тындыргъынчы тынчлыкъ табмайды. Бу джол да мартны онусунда аны ючюн бек разы болуб, чёб атарыкъбыз. Ма анычалагъа айта болурла халкъны, джамагъатны кереклисин терен сезе билгенле деб.

Бир джыл кюз Къасайланы Осман атлы совхозну парткомуну секретары Абайханланы Насу бла мен къойчугъа атландыкъ. Нёгерим дууутчу болгъаны себбли, къойчуну сабийлигинден огъуна таныйды эмда аны юсюнден сейир хапарла айта барады:

— Сабийле болуб экибизден тири болмаз эди элде.

Не мийик терек болса да Файзулла тюз тѣппесине ёрлеб кете эди. Таугъа ёрлерге да мен аныча залимни кѣрмегенме. Таулары бютюн бек сюе эди. Аны аллай болгъанын элчиле барысы да биле эдиле, — деб нѣгерим дууутчу тенгини юсюнден хапар айтыб мени сей-ирсиндире барады. Машина тау джолну айланчларындан ётуб, таулары тарында орналгъан тау элге джууукълашды Къараб-къарагъынчы кеч болду. Ашхам джудузла чууакъ кѣкню джасайдыла. Тау тѣппеле асыры джууукъда болгъандан къарлары, бузлары салкъынын аязчыкъ алыб келиб бетибизге урады. Тѣгерекде гокка хансла дух ийис этгенча кѣрюнедиле. Толгъан ай тау артындан чыгъады. Ёзенлеге, джитилеге, сыртлагъа аны кюмюш джарыгъы тѣгюледи. Ай джарыкъда огъартын саркъыб келген сууну шоркъалары агъарадыла. Къалай ариу джырлайдыла ала.

Кѣк джудуздан толду. Меннге ала, къойлача, ай да аланы сюрючюлерича кѣрюнеди. Таулары джитилери бурунгула ишлеген къалалагъа ушайдыла. Къарлы тѣппелени ауаналары къатыбыздача кѣрюнедиле. Кече биз Дууутха джетдик. Файзулланы Ыпчыкъ ёзенинде чалкъыда болгъанын айтдыла. Аны нѣгерлери къойла бла огъары, кеси уа тѣбенракъда Басылгъан Стауатда малларыны къышына аш хазырлай тургъанын билдик. Машинаны да элде къоюб, биз джаяулай ёзенни ёрге тебрedik.

Узакъда бир от джарыкъ чыкъды. Арысакъ да тири атлаб барабыз. Сора бир заманда къулагъыбызгъа бир таууш чалышды.

— Ол Файзуллады, — деб, Абайхан улу меннге къарады. Биз, тохтаб, бир кесекни къулакъ салыб, Татаркъанны джырын джырлай тургъан Файзулланы ауазын эшитдик. Биз ёргеден ёрге баргъаныбыз сайын джыр джууукъдан джууукъ келиб тебреди. Ыпчыкъ сууу, кюркюрѣб, анга ариу эжиу этеди. Биз, от джарыкъгъа джетерге, джыр тохтады. Къошха киргенлей, фонарны джарыгъында бизни эслѣб:

— Тобасто, кече арасында къайдан чыгъыб къалдыгъыз? — деб къучакълады. Тынчыкъ-эсенлик соруб бошагъанлай, терк огъуна эшик аллында отха отунла салыб, бизни да отджагъагъа олтуртду. Тыбырда джаркъала джарыкъ джанадыла. Къошну башында чий бичен гокка ханс ийис этеди. Быкъыгъа тагъылыб тургъан этден алыб, къойчу къазаннга салды. Тору

ат багъанагъа тагъылыб турады. Бойнакъ ит тегерекге сакъ къарайды. Каскаланы джырлагъан тауушлары къулагъыма келгенча болады. Башыбыз бла чууакъ кекде Къой Джол созулгъанды. Айны джарыгъы дуняны башында суйгенлеге бютеу хазнасын аямай тегеди. Ол къыз бет бла Минги Таугъа тегюлсе, мен эм баш муратым толгъанча болама Къалай сейирликди бу кече.

Биз къойчу бла джассыгъа дери ушакъ этдик. Таулу улан бизге ишинден, джашауундан хапар айтды:

«Бир джол, кюн иссиде Ыпчыкъ ауушдан Джамагъат элни оюлгъан хуналарына къараб, Басхандан ары келиб джашагъан джигит таулуланы ёхтем уланларыны юсюнден этилген «Орусбийланы» джырлай тургъанлайыма булутла къозгъала башладыла. Бир кесекден ала тёрт джанындан Минги Таугъа атланыб тебретиле. Джауарыгъын билдим. Кюн тюрленник болса, булутла Минги Таугъа кенгеширге барыучандыла. Мен къойланы ёзен таба тыяргъа, тегерек къаралыб, кек ачы-ачы кюкюреб башлады. Джамчымы юсюме къаблаб, башлыгъымы къысыб, сюрююню къош таба айландырдым. Къарасам аллымда бир къой сойланыб турады. Аны къошда эки гитче эгиз къозусу къалгъан эди. Къойну джамчыгъа чырмаб бойнума салдым. Джол узакъ болса да, буз гыртла туюе, къошха джыйылдыкъ. Келгенимде эгиз къозучукъла, ач болуб, макъырыб, тёрт джанына чабыб, аналарын излеб айлана. Ма аллай кюнле да болуучандыла, бизни джашауубузда», — деб Файзулла хапарын бошады.

Тынч туююлду мийик таулада къойчу болуб ишлеген. Таймаздан юслерине ёрге тургъанлай, къайгъыргъанлай, саны тынчлыкъ табмагъанлай айланады сюрюучю. Гитче къозучукъла сабийчиклечадыла. Школда устаз болуб ишлегени къойчулукъда джарагъанлай турады. Хар сабийге эс буруб, аны ючюн къайгъырыргъа керек болгъанча, къозучукълагъа да алай къарайды керти къойчу. Аны эки усталыгъы да бир-бирине къошулуб, джигер урунургъа онг беретиле. Тюзюсю да алайды. Устаз бла къойчуну усталыкъларында бир-бирине ушагъан кёб зат барды. Ала экиси да бек огъурлудула. Аны юсюнден къойчу кеси былай айтады:

— Эки усталыгъым да ашхыдыла. Алай а таулада

малчы болуб ишлеген джылы классда дерс бергенден эсе къыйыныракъды. Алай болса да ол бютюн керек, бютюн сейир ишди. Школда мен бир классны иеси эсем, мында таулагъа, Къой Джолгъа да иелик этеме. Къалай алааматды таулары дуниясы. Бугъа-Кетген кёлде къаллай ала чабакъла джюзедиле. Дууут ёзенни ёрге барсанг, къаллай гара суула къайнайдыла. Орта Чатда кюз къаллай къара шкилдиле бишедиле. Къая ранлада эртден сайын, кюн тау башлагъа джангы къакъгъан заманда, джугъутурну маркъа улакълары ойнайдыла. Джумарыкъ тауукъла чаууллада джырлайдыла.

Къызылла Башы джайлыкъда кём-кёк гелеу кырдык ёседи. Бу суулары джырлагъанларына тынгылагъан а нени багъасы барды! Башыбызда Къой Джол да меникиди. Кёре болурса, къаллай джоллары джюрюйдюле къарнашынгы къойлары, — деб къойчу кёлю бла джулдузлу кёкню кёргюздю.

Файзулла тууар, як да кютгенди. Джыйырма джылгъа джууукъну ичинде ол къарачай тукъумлу къойлагъа къарагъанды. Джыл сайын тёлю алыу, джюн къыркъыу планын артыгъы бла толтуруб, уллу махтаугъа, мийик сыйгъа тыйыншылы болгъанды. План бла 85-ни орнуна 100 къойдан 100—112 кёозу алгъанды. Къыйын иште уллу джетишимлери ючюн коммунист Ф. Къочхар улуну аты махтау бла айтылгъанлай турады. Къарачай-Черкесияда аты кенг белгилиди.

Адам къайда болса да, не ишни этсе да сабийлигини уясын унутмайды. Туугъан джер ана сютню татыуун сакълаб турады. Къойчу Уллу Ата джурт къазауатха дери анасы бастырылгъан Дууут ёзенни джанындан да бек сюеди. Кеси къайда болса да джюреги былайда тебеди. Аны Ана джуртуна сюймеклиги да Дууутдан башланады. Бу джерде анга кюн, ай, джулдузла да башха тюрлю тиеди.

II

Джаз кёзюуде Дууут ёзен артыкъ да ариу, сейир болады. Ана сютча, чыммакъ чокъракъ суу, къаяладан секириб эниб, джашил чегетлени ичлери бла келеди. Аны тамчылары, сабий джыламукълача, тазадыла. Иги тынгыласанг, аны шоркъалары бир тукъум бир

ариу джырлайдыла. Джагъалада джазны биринчи гюллери кёрюнедиле. Аланы кызыл, акъ, сары, кёк бояулары кырдышланы къаджар кюйюзлеге ушатадыла. Къанатлыланы джырлары биргенге баргъанлай турадыла.

Кызыл кёпюрден Джазлыкъгъа джетгинчи джол ариуду, тар айланчлы эсе да. Хауа гюл, нарат ийисден толуду. Кёк башха тюрлю кегереди, кюн эркетитиб тиеди. Джер сейир таурухха ушайды.

«Уазик» ташлы джолну тиклеринден кыйналыб ётеди. Кыбыла табада джылтыраб тургъан къарлы тау башла кеслерине чакъырадыла. Аллыбызгъа джолоучу тюбемейди. Алкъын Джалпакълагъа малчы къошла чыгъа башламагъандыла. Джол тар болгъаны себебли, бир-бир джерлеринде эки машина бир-бирине тюбеселе, кыйналыб озадыла.

Джалпакъладан быргъы бла джети кычырымны саркъгъан сютню тюбюнде алыучу пункт Джазлыкъдады. Мени нёгерлерим аралыкъ телевидениени кинорежиссеру Всеволод Ильинский, партияны Къарачай-Черкес обкомуну инструктору Евгений Бессонов, РСФСР-ни культурасыны махтаулу къуллукъчусу, белгили джырчы Хабичланы Алихан, тохтаб, сют алыучу пунктха къарайдыла. Аны тамадасы Хубийланы Ханафий энишге кетиб турады. Юй бийчеси бизге хошкелди айтыб, агъач аякъ бла айран алыб келиб ичирди. Москвачы джаратыб, тиширыугъа уллу бюсюреу этди.

Биз ёзенни ёрге барабыз. Бир кесекден кёкде къалкъыб тургъан булутчукъла ары-бери джюзе башладыла. Эрлай огъуна ала, боз бет алыб, джерни салкъын этдиле. Тауладан ургъан аяз, сабыр болуб, хауаны шошлукъ басды. Къайда эсе да элия къаяланы дюнгюрдетеди. Джазгъы джангурну ал тамчылары ингил ханслагъа тюшюб тебретиле. Къалын тубан бла таякъ джауум къучакълашдыла. Джарыкъ бояулу кырдыкла мутхуз бет алдыла. Нёгерлерим табигъатны дженгил тюрлениюне сейирсиндиле. Мен алагъа тауланы юслеринден хапар айта барама. «Тонгузчу кызыл бла сюрюючу» деген кинофильм къалайда алыннганды? — деб сорады режиссер. Мен анга Джамагъатда алгъанларын айтхан заманда сабийлигим, туугъан джерими сейирли мюйюшю кёзюме кёрюнюб башлайдыла. Хапарымы тохтатмайын айтама:

— Мен биринчи кѳрген кинофильм «Тонгузчу кыыз бла сюрюучю» эди. Ол Уллу Ата джурт кызауатха дери алыннганды. Мен аны школгъа джангы бара башлагъан заманымда Къыргъызстанда кѳрюб кыома Къойчу джаш Муссалиб дагъыстанчыды. Хапар Дагъыстанны юсюнден бара эсе да фильмни Джамагъатда алгъандыла. Сюрюучю, атасы эмда гитче джашчыкъ Джамагъатны башы чатлагъа къар джаугъанында, сюрююню ѳзен таба сюрюб келедиле. Мен кинода сабийлигимде кѳре тургъан тауларымы таныб: «Джамагъатды, бизни Джамагъат», — деб кычырдым. Залда олтуруб киногъа къараб тургъанла, алыннганмы этгенди бу сабий дей болур эдиле. Ол себебден мен эм бек скойген кинофильм «Тонгузчу кыыз бла сюрюучюдо». Анда ойнагъан артистле Марина Ладынина бла Владимир Зельдин мени туугъан эгечим бла къарнашымча болуб къалгъандыла. Ол кинону ненча кере кѳрсем да, дагъыда кѳрюрюм келиб турды. Анга къарау менге саугъачады, уллу байрамды, — деб режиссергъа къарадым. Всеволод Михайлович, сейирсиниб, мени таба къараб айтады:

— Бу джерлени къалайы да киногъа алыныргъа тыйыншлыды. Къаллай дуня джандетде джашайсыз. Джыл сайын бери келиб солургъа табсам, дуняны мюлкюнден сюер эдим, — деб тауланы тарында кюкюреген акъ шоркъалагъа къарады.

Мен хапарын айтхан Къочхарланы Файзулла да ол кинода кѳрюннген сюрюучюден кем джаш тюлдо. Джыйырма джылдан атлаб барады ол Дууутда къойчу болуб тургъанлы. Аны аты Къарачай-Черкесиядан кенгде да белгилиди. Не бла? Джигер урунуу бла, табигъатха терен соймеклик бла. Бир кере Файзулла, Къыргъызстандан джангы алыб келген заманларында, якланы да кютгенди. Иги ишлегени джазылыб, башында акъ кийиз бѳркю, юсюнде къара джамчысы бла атны юсюнде джюнюлю хайуанланы таулада сюрюб баргъан сураты «Правда» газетде чыкыгъаны эсимдеди.

Биз Дууутха джетерге джангур тохтады. Эски тѳнгертке юйчюклени оджакъларындан, бурулуб, кѳмкѳк тютюнчюкле чыгъадыла. Булутла чачылыб, кюн джарыкъ тиеди. Къырдышлада тюрлю-тюрлю гокка хансла джашнайдыла. Тюз къатыбызда тау тѳппеледе джангы джаугъан къар агъарады. Дууутха джаз

джангы келе башлагъанды. Баппаханла гитче кюнчюклекча кёрюнедиле. Джангы сюрюлген сабанладан госук ийис келеди. Машинабыз Файзулланы юйюню аллына джетиб тохтады. Къойчуну юй бийчеси Хауа, аллыбызгъа чыгъыб, саламлашыб, юйге джууукъ болугъуз, деб чакъырды. Биз излеген къойчу Къарачай ауушха атланы сюрюб келирге кетиб тура. Биз, таулу тиширыугъа бюсюреу этиб, аллына къараргъа джолгъа чыкъдыкъ. Арадан бир сагъат заман озуб, Ф. Къочхар улу, къошкъулакъ джоргъа бла юч атны да сюрюб, чегет таладан суу джагъагъа айланды. Аны юсюнде къара джамчысы, башында акъ башлыгъы бар эди. Кёзюлдюреуюклериде бла къараб, бизни кёргенлей, атын бошлаб, терк огъуна къатыбызгъа джетди. Къучакълашдыкъ. Нёгерлерим бла Файзулланы танышдырдым. Всеволод Михайлович Ильинский Къарачай-Черкесияны алтмыш джыллыгъына Ара телевидениеден кинофильмге сценарий хазырларгъа келгенин айтдым. Ол областны къойчуларыны арасында эм ашхылагъа санагъанларыны юслеринден хапарлы болургъа деб келгенин билгенлей, Файзулла, ышарыб, бизге айланыб, былай айтды:

— Эшта-эшта, бизни аллай дараджагъа минерча джетишимибиз къайда? Биз алкъын аллай сыйгъа тыйыншлы туююлбюз. Келгени ючюн сау болсун, берекет берсин. Джюрюгюз къошха, — деб атыны башындан тутуб, аллыбызда тебреди.

Стауат берекетден толуду. Джангы къозлагъан къойла тублеринде къазулары бла къырдышда отлайдыла. Эгиз улакъчыкъла, чыммакъ мынчакълача, бир-бирчиклеринден айырылмайын айландыла. Юч мазаллы ит, чаба келиб, иелери къыджырагъанлай, артха турдула. Биз къойчуну къошуна кирдик. Абадан къызчыгъы, саламлашыб бошагъанлай, атха миниб, сыртдагъы къойчулагъа азыкъ алыб кетди. Эки джыл болгъан гитче къызчыкъ орундукъда джукълайды. Эмчекдеги баланы анасы бешигин тебретеди. Бир кесекден, къобуб, Хауа аш-суу къайгъылы болду. Аягъы бла бешикни тебретиб, къолу бла гардош джонады. Эрлай табала бла тишлик къуууруб, аллыбызгъа салды. Ауузланыб бошагъанлай, режиссер къойчугъа хапар сорады. Файзулла сёзге къызгъанчлыкъ этеди. Алай эслеб, биз да къошулдукъ тенгибизни юсюнден хапар айтыргъа.

Ф. Къочхар улу джыйырмадан артыкъ джылны Дуутда тамада къойчу болуб ишлейди. Ол Ленинни, Урунуу Къызыл Байрагыны, Хурметни белгисини орденлери, медаллары бла саугъаланганды. 1973 джылдан башлаб, хар джыл сайын социалист эришиуде хорлайды. Аны ючюн сегиз знак берилгенди. Тогъузунчу-онунчу бешджыллыкъланы джигери деген атны джюрютеди.

Къойчугъа махтау, сый берилир ючюн къалмагъанды. Анга эллиге джууукъ Хурмет грамота берилгенди. Аланы арасында Къазахстанны ленинчи комсомолуну Ара Комитети 1958—1959 джыллада берген эки барды. Аланы къолуна алыб режиссёргъа кёргозе, тауланы уланы джашлыгъын эсине тюшюрюб, Къазах ССР-ни Арыс районунда Абай атлы толмагъан орта школунда джети джылны математик болуб ишлегенин эсине тюшюреди. Анда джайгъы каникулланы заманында Файзулла, школу сохта бригадасына башчылыкъ этиб, мюлкню ара малына аш хазырлагъанды. Окъутууда, юретиуде, эл мюлк ишледе да ол бирча джигер урунганды.

Къойчулукъ тынч иш болмагъаны кимге да белгилиди. Алай болса да Файзулла аны къыйыннга санамайды. Ол тауланы тёрюнде джашагъанын кесине мийик сыйгъа санайды. Аны джюреги тауланы чокъракъ суулары бла бирге тебеди. Аны насыбы Минги Тауну джюрегине байланыб турады. Сагъышы, умуту да тауладады. Тау къушладан юреннгенди ол багырлыкъгъа.

Ф. Къочхар улуну сюрююнде 700 къой барды. Аланы 300 келир джыл тёлю берлик ишекледиле. Бу сагъатда 400 къозлаб, 400 къозу туугъанды. Айтыргъа, къарачай къойланы халлары кийикле отлагъан мийикликде аман тюлдю. Хар тюрлю иш да кереклисича къуралгъаны себебли, чарпыу джокъду. Алай болса да, таулада джаз джылы болмаса, тёлю алгъан, аны къоранчсыз сакълагъан къыйынды. Аны Файзулла иги биледи. Быйыл джазны да джумушакъ болмагъанын айтады къойчу. Малчыла маллагъа джан аурутуб къарагъанлары себебли, чарпыу болмагъанды. Былтыр да иги болгъандыла Ф. Къочхар улуну бригадасыны джетишимлери. Хар къойдан 108 къозу алгъанды. Джылланы биринде уа ол кёргозюм 112 джетгенди. Алай болса да къойчу кеси аны кёбге са-

намайды. Эм уллу хорламла алдадыла. Алагъа дже-
тну Файзулланы эм уллу муратыды. Болгъан мадар-
ланы ол хайырландырыб бошагъанга санамайды.

Таула бла таулула ёмюрлюкге дери бир-бирлерин-
ден айырылмазча байланыбдыла. Атасы Мусса джа-
шауну арт кюнюне дери былайда малчы болуб тур-
гъанды. Ёлгенинде, осиятын толтура, былайда бас-
тыргъандыла. Къошну огъары джанында сыртда эки
къабыр кёрюнедиле. Аланы бири атасы Муссаныкъы,
экинчиси замансызлай ёлген 15 джыл болгъан джаш-
чыгъы Тауырзачыкъныкъыды. Ала къойчуну эки
къанаты, эки билеги, эки кёзю эдиле. Эки джарыкъ
джулдузу батхан джер, ана сютю тамгъан джер аны
джюрегин кесине байлаб турады. Къачан эсе да бы-
лайда анасыны ийнакълагъанын Файзулла унутмай-
ын турады. Андан бери кёб джылла оздула. Энди
къойчу кесини атасы бла анасына туугъан тауларын
санайды. Къыйын болгъан заманда алагъа таянады.

Бусагъатда сюрюуге Файзулла, юй бийчеси Хауа,
Кипкеланы Нюршан къарайдыла.

Таулада кёз байланыб, биз джолгъа чыкъдыкъ.
Ашыра келген Файзулланы бир кёзю бизде, бир кё-
зю да эки къабыр бла къой сюрюудеди. Саламлашыб,
саукъалды айтыб, айырылдыкъ.

Машина тар ёзенни энишге барады. Сууну шор-
къалары шошлукъну бузадыла. Къайда эсе да кечеги
къанатлыны къычыргъан тауушу чыгъады. Биз а
къойчуну юсюнден хапар айтабыз. Всеволод Ильин-
ский аны джигерлигине, огъурлулугъуна, халаллы-
гъына сейирсинеди: — Къалай алаамат адамды. Тау-
ла да быллай адамлагъа таяна болурла. Менсинмеген,
сёзге къызгъанч, ашха чомарт, ишге тири кёре эдим
Файзулла. Бизни кинофильмибизге ма быллай кертти
адамла керекдиле. Амалы болмагъанча Файзулланы
Ата джуртубузгъа белгили этейик Къарачай-Черке-
сияны алтмыш джыллыгъына Ара телевидение бла
кёргюзюллюк фильмде. Юйдегиси да, кеси да, сюрю-
ую да юлгюлюдюле. Мен быллай адамланы алларын-
ла, Минги Тауну аллындача, бёркюмю алыб, баш ура-
ма, — деб меннге къарайды Всеволод Михайлович.
Ф. Къочхар улуча адамладыла Къарачай-Черке-
сияны махтаулу этиб тургъанла. Анга, тауланы
мийиклиги кибик, сый бериледи. Ол бусагъатда КПСС-

ни область комитетини члениди. Джамагъат аны бошнагъа суймейди. Файзулла кесини насыбын урунууда табхан таулуканы бириди.

1981

ЕРЛЕУ

Акъылманла айтханнга кёре, эртделеден бери да эм насыблылагъа джамагъат суйген адамла саналадыла. Ол бютюн тюздю. Нек десегиз, аланы мийик ишленмекликлери, терен билимлери, башхала ючюн къайгъырыулары халкъгъа огъурлу, халал къуллукъ этеди. Хар джюрекге ачхыч табхан тынч тюлдю. Хар адамны джууаблылыкъгъа къозгъалмай тургъан сезимлерин уятхан, аны хайырландырылмай къалыб кетген мадарларын, къчюн излеб табхан къуллукъчула, коллектив башчыла бизни заманыбызда нечиб бек керекдиле. Аладыла джангыртыуну, демократияны, ачыкъ сёлешиуню джакълаб джашаугъа сингдирликле. Аллаила кёбдюле. Мен аланы бирини юсюнден хапар айтыргъа излейме.

«Мара» совхозну директору Юсуф Магометович Чекку улу бизни областны белгили адамларыны бириди. Аны таныгъанла, билгенле, биргесине ишлегенле бир аууаздан махтаб, адамлыгъына, ишленмеклигине, мюлкге тамадалыкъ этиуюне, джамагъат бла келишиуюне уллу багъа береди.

Гелеу кёрсенг—джер сорма, келбет кёрсенг—эл сорма, дейди халкъыбыз. Юсуф Магометович субай сюекли, бетинде къызыл нюрю ойнай тургън, къап-къара кёзлеринде акъыллылыгъы, огъурлулугъу ачыкъ кёрюннген чырайлы таулуду. Мен аны таныгъанлы джыйырма джыл болду. Бу адамны биринчи кёргенле да эртдеден бери таныб, джаратыб тургъан шохларынача илешиб, ююрсюнюб къаладыла. Аллаи шарт керти деменгили адамлада болуучанды. Кёбден бери мен Юсуфха ишни юсю бла, тенгликни джоллары бла джолугъа-джолугъа турама. Кёб кере джашауну, ишни юсюнден, литератураны, искусствону хакъындан ушакъ этгенме. Не сагъыш этиб кюрешсем да, не сёзюнде, не ишинде бир учхара, акъыллы зат эшитмейме, кёрмейме. Нек десегиз, ол айтхынчы хар сёзге, этгинчи хар ишге терен сагъыш этиб, уллу магъана

береди. Алай бла сёзю, иши да ойлашыуну, тюзлюкню, адамлыкъны мийик базманында чегиледи. Аны ючюн айтхан болур халкъ, ойлашхан адам джангылмаз деб. Алайды да Ю. Чекку улуну сёзю, иши да сёгюлмейди. Бу адамны юсюнден бир кесек хапар айтсакъ, артыкъ болмаз.

Гитче Къарачайны Терезе элинде Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла Чеккуланы Рахима джашчыгъына белляу айтыб, бешигин тебретген заманда, джамагъатха джарагъан улан болуб кёрейим, дей эди. Анасына джашыны бюгюнню сыйын кёрюрге буюрулмады. Таулуну туугъан къралын суйгенине, халкъланы кърнаш шохлугъуна керти къуллукъ этгенине, джамагъат суйген адам болгъанына кеси башчылыкъ этген мюлкню берген мийик сыйы толу шагъатлыкъ этеди. Билими, ишленмеклиги, мюлкге тамадалыкъ этиуде уллу сынамы, адамлыгъы, кенг джюреги, джамагъат бла келишиую аны мийик дараджагъа ёрлетгендиле. Ол джангыз бир адамны, хыны этиб, сыйын тюшюрмегенди. Адамгъа сёзню айтырдан алгъа аны орнуна кесин салыб кёреди. Къалай керекли затды джангыртыуну кёзююнде бу алапат шарт.

Совхозну саууучусу, Ленинни ордени бла саугъаланган, малчылыкъда 45 джыл урунган Амучуланы Хаджат, мени бла ушагъында Юсуфну адамла ючюн къайгъыргъан керти мюлк башчы болгъанын чертеди. Совхозну директоруна арендаторла, башха эчиле да бередиле аллай мийик багъа. Ол къауумну арасында къазауатны, урунууну ветераны Батрукъланы Азрет-Алий, арендатор Тюркюланы Исса, орта школну устазы Амучуланы Магомет, эл Советни исполкомуну председатели Хапаланы Асхат, дагъыда башхала бардыла. Ала Юсуф Магометовични сёзю бла иши бир болгъанын бек джаратадыла.

Ю. Чекку улу сабийлигинден бери да къошула келгенди джамагъат ишлеге. Ол Къазахстанны Джамбул областыны Курдай районуну Луб-завод орта школунда окъугъан заманда эки джылны сохталаны комсомол организациясыны секретары болуб тургъанды. Андан бери да, къайда джашаса да, не ишни этсе да, джамагъат ишсиз туралмайды. Юсуф Магометович, 1961 джылда Ставрополь шахарда эл мюлк институтну зоотехния бёлюмюн тауусуб, Адыге-Хабль

районда «Рассвет» колхозгъа баш зоотехник болуб барады. Андан бери ол кёб джерде ишлегенди. «Сторожевой» совхозда баш зоотехник, артда парткомну секретары болуб къуллукъ этгенди, 1969 джыл аны «Мара» совхозгъа директор этиб иедиле. Артда «Къобан Башы», «Красногор» совхозланы коллективлери не башчылыкъ этеди. Джегетей-Аягъы районда эл мюлк продукталаны сатыб алыу бла аланы асыулукъларыны юсюнден баш кърал инспекторлукъ къуллукъну да баджаргъанды. Артда аны Къарачай районда эл мюлк управлениге тамадагъа эмда халкъ депутатланы район Советини исполкомуну председателини биринчи заместителине сайлайдыла. Ол район Советлени депутаты болуб тургъанлы кёб джыл болду. Арт кёзюуде Ю. Чекку улу район агропромышленность бирлешликни председатели эди. Бусагъатда ол КПСС-ни Къарачай шахар комитетини бюросуна членнге кандидатды.

1985 джылда ол районну эм артха къалгъан мюлкю «Мара» совхозгъа, кесини тилеги бла, директор болуб келеди. Ачыкъ айтсакъ, мюлк ахырына дже-тиб, алгъа тебиналмайын тура эди. Билими, сынамы, талпымакълыгъы болгъан адам, совхозну бюгюнню дараджагъа чыгъаргъынчы, кеси да тынчлыкъ табмады, кишиге да тынчлыкъ бермеди. Джамагъат джаныча кёрген адам ишге бютеулей сингиб къалды. Не заманын, не билимин, не саулугъун аямайын кюрешди. Хар джангы ишни башлардан алгъа джамагъат бла сорушады. Сорулгъан иш сёгюлмегени белгилиди. Алай бла «Мара» совхоз, таб оноу этилгени себебли, областыбызны артха къалыб тургъан мюлклерини санындан чыгъыб, алчылагъа къошулду. Эки-юч джылны ичине мюлк аренда подрядха кёчюб, аны таблыгъын иште танытды. 1988 джылда марачыла бютеу да джангы джорукъ бла ишлегендиле. Былтыр малчылыкъны азыкъларыны саны кёб болгъанды: этни 2 кере, сютню 3 кере, джюню 1,5 кере. Совхозну таза хайыры 2302 минг сом болгъанды. Иш кьоратыу, ишчилени, къуллукъчуланы джаллары ёседи. Хар ким къызыныб урунады. Адамланы иелик сезимлери уянганды. Алгъын Марада джашагъан кёб адам тышына кёчюб айлана эди. Энди ала ызларына къайтыб келедиле. Алай бла мюлк бюгюнлюкде джангыртыуну джолу бла алгъа таукел атлаб барады.

Къарачай шахарда Советлени юйюнде уллу залында бардырылган бир кенгешде сѣлешиб, Къасайланы Осман атлы совхозну къойчусу, арендатор Къазийланы Сюлемен, Юсуф Магометович джангырытыуну юлгюлю технологуду, деген эди. Ол, тынч тюл эсе да, эм тюз ёрлеуге саналады. Аны ючюн айтхан болур эди мындан алда Къарачай шахарны, районну джамагъатыны джыйылыуунда КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну экинчи секретары У. Е. Темиров, областны мюлккери аренда подрядха Чеккуланы Юсуф башчылыкъ этген «Мара» совхозну юлгюсю бла мычымайын кѣчерге керекдиле, деб.

Юсуф Магометович былай хапар айтады:

— Эм баш, эм багъалы байлыкъ адамладыла. Ненден да алгъы бурун ала бла оноулашыргъа, аланы къайгъыларын этерге керекди. Алайсыз, суйсенг кюреш, суйсенг къой, хорламлагъа джетерге джол джокъду. Мюлк аренда подрядны тамалында урунуб, бай болса, элдеде джамагъат разы болуб ишлерча болум къуаргъа мадар табыллыкъды. Биз бусагъатда къуп-къуру эки арт джылны ичинде огъуна кѣре турабыз джангыртыуну табылгъын, онглулугъун. Ачыкъ айтсам, ол эртделен бери да биз излеб, кюсеб, термилиб турган бир алаамат джорукъду. Джангыз быйылны ичинде школ, сабий сад, спорт зал, дагъыда ала кибиб башха амалсыз керек межам ишлеуге биз 1200 минг сом джоя эсек, ол аман тюлду. Эндилеге дери бизде аллай зат болмагъанды. Мен эки элге да газ тартыуну, Культураны юйюн ишлеуню къолгъа алганма. Джамагъатны разы этгинчи тынчлыкъ табарыкъ тюлме. Иш алдады. Бизни совхозну адамларына базама. Ала бла не кыйын ишни да баджарыргъа боллукъду, — дейди совхозну директору.

Аны айтханына мен толу ийнанама. Нек десегиз, сѣзю бла иши бир-биринден таймаган адамды Юсуф Магометович. Быйыл джыл, кыш терен къарлы, хыны боранлы болса да, мюлкде мал джарсыган джокъду. Аш да эркин джетерге боллукъду. Бу да аренда подрядны онглулугъун кѣргюзеди. Къартланы айтханларына кѣре, Мара ёзенде кѣбден бери быйылча уллу къар тюшмегенди, боранла да былай дженгил-дженгил болуб турмагъандыла. Не кыйын кыш эсе да, малчыла къайгъырмайдыла баулары джылы ашлары эркин болгъаны себбли.

Не зат болушханды совхозну директоруна эндиги мийик излемни таууна ёрлерге? Биринчиси, атасыны, анасыны тюзююн юретгенлери. Экинчиси, школда, институтда окъутхан устазланы таулу джашха ашхы билим бериб, ариу халиге тырмашдыргъанлары. Ючюнчюсю, биргесине ишлегенле керти деменгили, ышангылы адамла болгъанлары. Бу затладыла мен хапарын айтхан мюлк башчыны мийикге ёрлетген. Биринчи устазы Александра Тихоновна Сиваягъа, артда класс тамада болуб, биологиядан дерс берген Клавдия Александровна Тюринниковагъа, школну директору Петр Петрович Метлагъа Юсуф уллу бюсюреу этеди. Нек десегиз, ал атламларын этерге ала болушхандыла. Ол кёзюуде юреннгенди Ю. Чекку улу халкъланы къарнаш шохлугъуна биринчи магъана берирге эмда анга керти къуллукъ этерге.

Тауланы уланы институтну ал курсларын Къазан шахарда бошагъанды. Ол кёзюуден да кёб зат эсинде сакъланады. Владимир Ульянов окъугъан университет, татар халкъны махтауу, Совет Союзну Джигити, Ленинчи саугъаны лауреаты Мусса Джалилни чыгъармалары, аны юй бийчеси Амина Джалиль бла тюбешиулери, «Мообит» дефтерни» биринчи кере окъугъаны эсине тюшедиле. Къазанда эл мюлк институтну зоотехния факультетини деканы Галеевге, профессор, Социалист Урунууну Джигити Студенцовгъа, аны кибики Ставропольда эл мюлк институтну ректору Г. П. Салминге, зоофакны секретары Мария Дмитриевна Гусевагъа джюрек толу разылыгъын энтда тас этмей сакълайды.

Ишлеб башлагъанлы аны биргесине урунганла, ашхы затха юретгенле да аз тюлдюле. Аланы ичинде Адыге-Хабль районну алгъыннгы къуллукъчуларындан КПСС-ни райкомуну секретары К. А. Шурдумов, «Рассвет» колхозну председатели К. Х. Чачев, бухгалтери Д. Махов, экономисти Ш. Аджиев, «Сторожевой» совхозну директору А. П. Войтенко, баш бухгалтери И. Б. Чотча улу бардыла.

Ю. Чекку улуну тин байлыгъы да уллуду. Аны эм бек суйген поэти Лермонтовду. Ол Пушкин ёлгенинде джазгъан назмуну совхозну директору кече кабинетинде уллу учунмакълыкъ бла меннге азбар окъуду. Таулу Лев Толстойну, Михаил Шолоховну, Чингиз Айтматовну, Къайсын Къулий улуну чыгъарма-

ларын да багъалатады. Орус, итальян, кавказ джырланы бек сюеди. Нарт таурухланы, тарих айтыуланы, легендаланы джыламай окъуялмагъанын айтады. Хабичланы Алихан «Минги Тау» бла «Къанаматны» джырласа, аланы бютеу дуня да джырлагъанча кёрюнеди Юсуфха.

Кесини айтханына кёре, къайда джашаса да, не ишни баджарса да, биргесине ашхы, аламат адамла болгъанлай турадыла. Ол аны кесини да бек иги адам болгъанына шагъатлыкъ этеди.

ШОФЕР

1

Ташкёпюрде джашай эди Джашаккуланы Осман. Аны юй бийчеси Фердаус сегиз бала табхан эди, алай а эски заманны кыйынлыгъындан бири да сау къалмады. Сабий айланмагъан юйге мёлек къонмайды, деучен эдиле хоншу-тийре.

Джай сайын Акъ-Къаяны тюбюнде болуучан эди Джашаккуланы кёошлары. Эри малла бла сыртха кетсе, Фердаус гёгени бла стауатны кыйырында Акъ-Чокъракъ деген кёзлеучюкге суу алыргъа барыучанды. Аны кюмюш зынгырдагъанча тауушчугъу ёлген джашчыкълары бла кызычыкъларыны ауазларын эсине салады. Суучукъ, ана джыламукуъча, таза хазнасын гокка ханслары кёз алдагъан кюулакъчыкыгъа тегеди. Джерни джети къатындан чыгъыб, сюзюлюб келгени ючюн болур, ол джангы кюзгюча джылтырайды.

Тёгерекде бёдене сызгыргъан, каска джырлагъан къара сууну джырына эжиу этедиле. Таурухлада кызыл кюш кирик, кюн тауланы аркъаларындан къарайды. Алай а ол мугур ана джюрекге джол табалмайды.

Фердаус былайгъа келсе, ызына къайтыры келмейди. Арабин, энди тууарыкъ да, къалгъан балачыкъларымча, дуняда мычымай кетибми къаллыкъды деб, мыдах сагъыш этеди. Бушуу сезим джюрегини эшигин къакыгъан заманда, кёзлери Акъ-Чокъракъдан башха джукъ эслеялмайдыла, кюулагъына джангыз шууул-

дагъан тауушчукъ келеди. Хар бир джарыкъ суу тамчыда ёлген сабийлерини кёзчюклерин таныгъанча болады. Аны джюрегинде кесинден башха киши эшиталмагъан бир таша макъам уяланганды. Таулу къатыны дуниядан кетген балаларыны юсюнден сарыны эди ол. Фердаус таууш этиб джылай билсе, аны кёкню, джерни джети къаты да эштир эди.

Кюн батхан, танг атхан заманда ана кёкню къызаргъан джанына айланыб, эринлерин аз-буз къымылдатыб шыбырдаучанды. Табигъатны сейир тюрлениулерин болгъан кёзюде айтылгъан зат толмайын къалмайды деб, ийнаныб тургъан джюрекни энди тууарыкъ сабийчикге айтхан тилеги болур эди ол.

Чууакъ кечеледе мийик кёкге къараб, Фердаус кесини сегиз джулдузчугъун излеученди. Тау тёппеледен къараб тургъан отчукъла мугур джюрекни отджакъасын джылытыб, ичинде эшитилиб тургъан мыдах макъамны насыб джыргъа ушатадыла. Аладан къарамын къыйналыб айыра, мурулдай-мурулдай, ана къошха киреди Алай а, айырылыргъа излемегенча, джулдузла оджакъдан къарайдыла.

Джазыуну хыны къолу эки дуняны арасында белгини къара сызын тартханды. Берги джанында — мыдах кёзлю мугур ана, Акъ-Чокъракъ, башлары булутлагъа тирелиб тургъан таула, аргъы джанында — сегиз джулдуз бла кеси джангыз джюзюб баргъан мутхуз ай. Эки дуня. Араларында уа джол джокъ.

Фердаус айны тюрбюнден къараб, кесини тарыгъыуун айтады:

— Сен да джангыз, мен да джангыз. Ой, джангызлыкъны юю къурусун огъесе.

Ол ёрге туруб къошну къабыргъасына тагъылыб тургъан четенчикге узалгъанлай, ичинде бир зат, къымылдаб, аны эсин бютеулей кесине бурду. Фердаусну ауур сагъышын джангыз къымылдау дженгиб тебреди. Сора ол ёрге туруб мурджарны юсюне джайылыб тургъан боз кийизчикге таяна, башына джабагъы джастыгъын тартды. Ауруу кече джокълайды деген сёзле шаркъ деб эсине тюшдюле.

Таулада джарыкъ танг атыб, къызыу кюн тийгенлей, къошну ичинде сабий джылагъан тауушчукъ чыкъды. Аны атына Джашау атадыла. Ол таулу ананы джангы дуняда биринчи джулдузу эди.

Джашчыкъ аякълана башлагъанлай, анасы анга джарыкъ ашхамлада кёкден къалтыраб кёрюннген отчукъланы хапарларын айта эди. Андан сора Джашауну джюрегинде эм сейир умуту мийкликге байланыб тебрейди. Кече джатса да, кюндюз кьойланы ызларындан барса да, сагъышы джулдузла боладыла. Мен да къуш болуб къалсам деб, къанатлыланы тюрлеринден кетери келмей, тауну джитисине ёрлейди.

Тейри къылычны юсю бла секиргенни тилеги толгъан этеди деген Джашауну джюрегинден кетмейди. Къанатлы болургъа суйген Тейри къылычны юсю бла атлагъанлай, джулдузлагъа учуб кетерге боллукъду деб тура эди сабий джюрек. Кёкде джети тюрлю бояудан ишленнген таурух кёпюрню ызындан ол чабар ючюн къалмады, алай а къылыч анга кесин джетдирмеди.

Джай чилледе кьойла къая салкъынлада иссилесе, талашыб къырылгъан къушланы джашчыкъ учхуч ишлеб кюрешеди. Къайишле, чий чыбыкъла, къуш къанатладыла аны кереги. Эки-юч ай озады, алай а джерден ёрге айырылыу кыйынды. Джулдузлагъа барыргъа учхуч ишлеуде аны устазлары къушла боладыла. Алай эте, кюреше кетиб тюрлю-тюрлю лагъымла бла къуш маталлы бир зат ишлейди. Эки къолу бла къанатлагъа тагъылгъан къайишлени тартса, хар солууун алгъаны сайын, къанатла бир ёрге, бир эниште къымылдайдыла.

Джашчыкъ кютген кьой сюрюу, сокъур-сау да танырча, азады, джайны узуну къая салкъынлада иссилеб тургъаны себебли. Аны джангыз аргъы сыртда кьой кютген бир киши кёрюб тура эди.

Кюнлени бир кюнюнде Джашау Токъмакъ-Къаяны башындан кесини учхучуна миниб къырдышха тюшеди. Бу сейир-тамашаны кьойчу киши да эслейди. Ол джашчыкъны джулдузлагъа чакъырыб тургъан джолну биринчи атламы эди.

Ингир болуб, малла стауатха джыйылгъан заманда, кьойчу келиб Осман бла Фердаусха кёрген хапарын айтады. Энди кьойланы суу-салам болууларыны сылтауу ачыкъланады. Ол кече гитче сюрюучюк таякъ кёлтюрюр ючюн да къалмады. Алай болса да

джюрегинде къанатланган умут мийик кёкню джарыкъ джулдузларына чакъырыуу бла нени да хорлайды.

3

1942 джыл. Байрым кюн сайын Фердауену къабырыны юсюне тауладан келген гокка хансла салынадыла. Аланы сегиз ёксювчюкню къолчуклары алыб келиучендиле. Къабырланы эшиги этик болса, джалан аякъ, ала абаданчыклары Джашауну ызындан хунаны башы бла тюшедиле. Тёгерекде къайгылы шошлукъ адамны джюрегин талайды. Джангы къабырны юсюнде сегиз мугур джюрек джылайды.

Кюн батаргъа айланыб, сабийчикле, кёзчюклерин да сюрте, ауур сагышларын да кёлтюрюб, ызларына айланадыла. Немца аскерлени ичлери бла ала Мара ёзеннге баргъан джолгъа чыгъадыла. Кеч болуб, джерден, суудан, кюн ташайыб, Къара-Сырхда Арнаут деген джерчикде къошларына келиб, аталарына кёб хапар айтадыла.

Алайдан узакъ бармай, Къуршоу-Къаяны дорбунунда, душманладан дерт алыргъа деб тургъан партизанла бугъуна эдиле. Аланы ичинде Акъбайланы Исмаил, Исаков Моисей, дагъыда башхала бар эдиле. Джашаккуланы къошлары аланы азыкъ керекли этмейди. Джашау ол кюнлени эсине тюшюреди:

— Атам бла мен джылкъы кютген сыртдан ары аугъанлай эди партизанланы уялары. Самыр деб бир мазаллы итим бар эди да, ол аллымда, мен да ызындан къарангы чегетни ичин кече сайын азыкъ алыб барыучан эдик партизанлагъа. Айю, бёрю бар эди, фашистле да айлана туруучан эдиле тёгерекде. Бир кече уа укку джанымы алыб къоя эди, билегим ол къонуб тургъан бутакъгъа тийгенлей.

Арт кере атам да, мен да бирге баргъан эдик, партизанланы кетер хапарларын эшитиб. Сабий кёргенин унутмаз дейдиле, Исаковну юсюнде бир къызыл кожанкасы бар эди. Бюгюн да ол кёзюме кёрюне турады.

Биз аладан айырылыб кетгенден сора тогъуз-он кюнден партизанланы ёлтюрген хапарларын бир джолючу айтхан эди. Ары дери мен атамы кёзюнден джыламукъ чыгыб кёрмеген элим.

Уллу Ата джурт къазауат джашчыкъны лётчик болургъа талпыуна джол бермеди. Энди аны джюрегини отджагъасына джыйыладыла ана джылыу излеб тургъан ёксюзчюкле. Джазыкъсыннган къол башларын сыласа, алагъа джюрек джабсарыу болады. Гитче къарнашчыкъларын, эгешчиклерин киши джылатса, дерт алыргъа къарыуу джетмесе, анасы ёлген кюн кёзюне кёрюнюб, Джашау кеси да джылаб къоюучанды.

Адам къатында адам ёлмейди, дейдиле. Кёблени болушлукълары бла ууакъ юйдеги аякъланады. Алай болса да гитчелигинден термилиб тургъан мураты толалмады Джашауну. Аны юсюнден кеси былай айтады:

— Къазах халкъыны акъылманы, акъыны Абай айтханлай, башха ёрлейме дедим да, тёшге чыкъдым.

Бу сёзлени теренлигин мен хапарын айтхан адамны джашауу бла шагърей болгъан бек тынч ангыларыкъды.

Самолёт къанатха джууукълашырыкъ, арба чархны тилин иги билирге керек болгъаны какъды. Аны таулу джашчыкъ эртдеден огъуна бютюн иги ангылайды. Ол алгъы бурун прицепщик, ызы бла тракторчу, арда уа комбайнчы усталыкълагъа юренеди. Тракторчуланы курсларын джетишимли тауусуб келсе да, аны керти механизаторлукъ ишге юретген Къыргъыстанны Панфилов районунда Чалдавар деген элде Владимир Макарович Кошелев болады. Аны атын Джашакку улу бютюн да уллу бюсюреу бла эсине тюшюреди.

Джылы джетмесе да, социалист эришиуге къошулуб, комсомолчу джаш сабан сюрюуде, мюрзеу орууда мардасын юч-тёрт къат толтурады, махтау къагъытла, ёчле да алады. Джашлыгъын сагъыныб, сёлеше келиб, ол былай айтады:

— Къазауатны заманында «Хар не да фронт ючюн, хар зат да хорлам ючюн» деген чакъырыу джашауубузну байрагъы эди.

Иш къыйын эди. Танг белги бергенден ашхамгъа дери ох деб солуу джокъ эди. Аны юсюне тракторланы кабиналары болмагъаны да джунчута эди. Къар да, джауум да юсюнге джаууб турады. Кюнню ыссиси да

къайната эди. Алай болса да джигит механизатор бюгюлмейди. Аны алгъа, мийикликге чакъырыб тургъан сейир умут джолун джарытады.

5

Шофёрлукъ курсланы тауусуб, эм биринчи сайлагъан усталыгъына джууукълашдыргъан атлам этеди, кёкге чыкъмаса да, кызыу джюрюген машинагъа минеди. Не десенг да, сабийликден джюрекде уя салгъан мурат тас болуб къалмай кёреме. Анга талпыныу Джашакку улуну энди Къарачай аэропортха элтеди. Ол анда автобусну джюрютеди. Кёк, самолётла, лётчикле биргемедиле деб кёл басады.

Бир кюн аэропортну арбазында экибиз да тюбеш селеше тургъанлай, самолет Нарсанагъа тебрер заман джууукълашады. Джолоучула ашыгъыш минедиле. Негерими къарамы ары да, меннге да бурулады. Мотор гюрюлдеб, айланджюгю кызыу бурулады. Джел этгенлей, хансланы башлары къалтыраб, джерге ийиледиле. Джашау ёрге кёлтюрюлюб башлагъан къанатланы ызларындан сукъланыб тургъанын билдиреди:

— Алан, самолёт джерден ёрге кёлтюрюлюб тебререни сайын джюрегими къанатлары уяныб, бир сейир дуниягъа тюшюб башлайма. Хар самолёт учханы сайын, Токъмакъ-Къаяны мийигинден учуб баргъаным кёзюме кёрюнюб къалады.

Ол кюн мен энтда бир кере билдим мазаллы кёк таулуну джюрегине сыйыныб тургъанын.

Мен бу сейир адамны таныгъанлы кёб джыл болады. Бир къарт бла меннге тау элге джол чыгъыб, автостанциягъа барабыз. Кёб турмай, такси бла Къобан ёзеннге киребиз. Джюрютюучю бла танышсакъ ары дери да хапарын эшите тургъан адамыбыз Джашаккуланы Джашау болуб чыгъады.

Джолну джартысына джетерге ол, бизге къарай, джырны сюйгенин айтды:

— Джол кысхартыргъа джырлай билген бармыды?

Мен кёзюм-башым бла къатымда олтургъанын кёргюздюм. Джюрютюучю акъсакългъа айланыб тилегин ангылатады.

— Да биз Къанаматны ёлтюрген джерлерине ба-

рабыз, аны джырын айтайыкъ, — деб къарт къонгурау ауазын зынгырдатыб башлайды. Мотор да, биз да Къобанны толкъунлары бла бирге шофёрну кезлеринде мыдахлыкъ бла къууанч танылады. Ол, Къанаматха джетген къыйынлыкъгъа джарсый, суйген джырын эшитгенине къууанады. Экинчи джыр да джырланады. Ол «Эмина» эди. Рульну буруб баргъан келбетли адам меннге айланыб:

— Алан, бу мени эм бек суйген джырларымы къайдан билди?

— Да джюрекден джюрекге джол барды, дейдиле. Джырчыла уа аланы иги биледиле.

— Оллахий, мындан туура сёз болмаз.

Учкуланнга джетиб, машина тохтады. Къарт шофёргъа да, меннге да, не телерикбиз дегенча, джитиджити къарады. Джашау джырла ючюн уллу бюсюреу этиб, накъырда сёзюн арагъа атды:

— Сени джырларынг машинаны кесини багъасындан да онглудула. Кимни кимге къаллай бир телеригин билген къыйынды.

Мен экибиз ючюн да санаучуну кёргюзгенин узатыб, тар орамчыкъны башындан айландыкъ.

Мен андан бери да джолугъа тургъанма сынамлы джюрютюучю бла. Аны бла хар тюбешиу адамлыгъыны теренлигин билдиреди.

Къыш кюнню ингири эди. Суйюнчланы Азамат бла мен къазауатны ветераны Долаланы Осман къаты ауруб турады, дейбиз Джашакку улуна.

— Джюрюгюз, джетиб къайтайыкъ, — деб таукел къарады кезюбюзге.

Кеч бола биз Къарачай шахардан Красногорка станисеге атландыкъ. Джол бузлабды, къар боранлаб джауады. Бир тикге джетерге, аллыбыздан келген джюк машина тайыб бизни таба учады. Энди уа къутулуу къайда деб, къайгъырабыз. Кёзню джумуб ачхынчы, шофёрубуз машинаны палахдан къутхарыб, джолну бирси джанына салыб къойду. Чемерлик, батырлыкъ, таукеллик кёб къыйынлыкъдан адамланы къутхарадыла.

Къаты ауруб тургъан адамдан биз джассыда айырылдыкъ. Джолда адам аякъ тыннганды. Бара-барыб къапхакъгъа джетгенлей, машинабыз бузулду. Чырагъы да джанмайды. Боран ачы улуйду. Бизге аякъла-

рыгъызны юшютюрсюз, джюрюгюз дегенди да шофёр, ёрге-энишге барабыз, кеси уа мотор бла кызыу кюрешеди. Аны бла кетерден тюнголюб тургъанлайы-бызгъа, моторгъа от алдырыб, машинаны кычыртды Джашау.

6

1961 джылдан бери КПСС-ни члени Джашакку улу Къарачай шахарда таксиде ишлейди. Джыл сайын социалист эришиуде хорлагъанланы сафындады.

Мени бла ушагъында автотранспорт предприятияени тамадасы Николай Григорьевич Третьяков аны ишине мийик багъа береди:

— Джашау былтыр планын 120 процентге толтургъан эди. Ол быйыл да къууандырады бизни урунуу джетишимлери бла. Ай сайын мардасын 130 процентге джетдириб ишлейди. Машинагъа, сабийгеча, ариу къарайды, джаны болгъан затныча эркететиученди. Къолундан келген зат бла нёгерлерине болушады, адамлыгъы, ишленмеклиги, джарашыу халиси бла башхалагъа юлгюдю.

Кимге сорсанг да, аны юсюнден ашхы сёзле бла уллу бюсюреуден ёзге зат эшитирик тюлсе.

Мамыр джашау болгъан заманда джигитлик бла кесин кёргюзген кыйынды деген адамла аз болсала да тюбеучендиле. Быллай бегитиу терс болгъанына шагъатлыкъ этген биз хапарын айтхан адамны джашауунда 1977 джылны джайында болгъан бир юлгю келтирейик.

Огъары Марада эл Советни тамадасы Хайыркъызланы Рамазан биргесинде да юч нёгери бла Джашакку улуну машинасы бла Мара ёзенни ичине киредиле. Ёргеден-ёрге баргъанлары сайын кёк кюкюреу тауладан ёзеннге эшитиледи. Джел сызгырыб, тереклени башларын чайкыйды. Къара тубанла алашагъа тюшедиле. Джетиб келген джауумну биринчи тамчылары машинаны мангылай мияласына тийиб чачыладыла. Къараб-къарагъынчы, джангур къаты кыйду. Кыйын болса да, шофёр эс ташламай барады. Арыдан ары къатыдан къатыды джангур. Тёбен Марагъа джетерге, суу ызында юлени къатларында кёб адам джыйылыб тургъаны кёрюнеди. Ёзенни ичи адамны джюрегин къоркъутхан къая таууш этеди. Мазаллы ырхы терек-

лени, ташланы бир-бирлерине уруб алыб келеди. Адам-ла юйледен хапчюк кьоратадыла. Алагъа да бир кесек болушуб, шофёр Огъары Марагъа ашыгъыш кетеди. Сора джолда аны эсине Мара Аягъында юйлени ырхы алыр да деген кьоркьюу киреди.

Джолоучуланы элге джетдириб, ызына мыллык атады. Машинаны чархлары айланчлада, учаргъа башлагъан самолётча, джерден ёрге айырыладыла. Насыбха кёре, аллына джукъ тюбемейди. Ол кюн Джашауну «Волгасы» учхан кьюшха ушай эди тамам.

Келе-келиб шофёр Гаралыгъа джетерге, ёзенни толтуруб ырхы суу келе. Аны къараб кёргенлей, ол адамлагъа хата саллыгъына ажымсыз болуб, машинаны баралгъаны чакълы бошлайды.

Шыб деб 13-чю шахтагъа джетиб кьюугъун хапарны айтыб, сабийлени, къартланы, тиширыуланы алкъын джангур джетмейин тургъан алаша суу ызындан ёрге мийик джерге чыгъарады. Андан сора, сууну, алкъын джетмей тургъанына да кьюуана, джигит шофер 11-чи шахтагъа ашыгъады. Анда, Мара кёпюрню тёбен джанында 2-чи орта школну тийресинде алаша джерде орналгъан юйле кёбдюле. Алайда ёмюр дуниясында аллай зат болуб эшитмеген адамлагъа хапар айтыб ийнандыргъан къыйын болады келе тургъан кьоркьюуну уллулугъундан. Алгъы бурун ала, арабин, бу адам тюшюнде кёрген болурму деб накъырдагъа да бурадыла Джашакку улуну айтханын. Алай болса да, терк огъуна сагъайыб башлайдыла. Сора ол, суу джетемиди деб ёзенни аузуна да къарай, тобасто, керти да тюшюм болурму эди дегенча да болады, алай болса да, эсин джыйыб, джангыдан бютеу алайдагъылагъа кёзюгюз къарагъан затыгъызны алыгъыз да къачыгъыз дей, кеси да чыгъарады юйлени ичинден сабийлени, къартланы. Хар ким къачыб чыгъаргъа, эки-юч такъыйкъадан къап-къара толкъунла ташны, агъачны да алыб джетедиле. Дюнгордеген таууш ёзенни толтурады. Суу арбазлагъа, юйлеге киреди. Алай а энди кьоркьюу джокъду. Толкъунла джагъаланы талайдыла.

Алай бла Джашаккуланы Джашау кёб адамны уллу палахдан кьутхарады. Аны хапары шахаргъа, областха да белгили болады.

1977 джыл июлну 18-де областны джазыучулары, композиторлары, суратчылары СССР-ни джангы Кон-

ституциясыны проектин сюзерге джыйыладыла. Анда КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну биринчи секретары В. С. Мураховский да сёлешди. Ол совет адамланы Ата джуртларына, халкъланы шохлугъуна кертиликлерини юсюнден айта келиб, Къобан районда «Октябрь» совхозну будай сабанларын ёртенден сакълай, кюйюб ёлген комбайнчы Владимир Волошин бла Къарачай автотранспорт предприятияни таксичиси Джашаккуланы Джашауну юлгюге келтирди.

— Керти коммунистле, батыр патриотла джетген кюнде алай болургъа керекдиле. Быллай адамланы юслеринден чыгъармала джазылыргъа тыйыншлыды, — деди Всеволод Серафимович.

1978

ДЖУЛДУЗНУ ДЖАРЫГЪЫ

Ингирги кёкню джулдузлары тау тёппелеге къонганлай, акъбет къызчыкъ анасындан: «Аланы бирин ал да бер», — деб тилей эди. Нафисат джумушакъ къолу бла гитче Патиячыкъны чашчыгъын сылай: «Огъай джаным, алагъа тиерге болмайды. Хар адамны кёкде кесини бир джулдузу барды. Аны алсанг, джукъланыб къаллыкъды. Сени джауунгу джулдузу джукъланнга эди», — деб джууаб бере эди.

Ингир сайын санаусуз отчукъла мийикде джылтырай башлагъанлай, эки къара кёзчюк тюблеринден джити къараб, аланы санаргъа сую эдиле. Алай бла къызчыкъ учу-къыйыры болмагъан кёкде кесини джулдузун излей эди.

Урушну къара къанатлары джарыкъ кёкню джабадыла. Сабийле уллу адамланы орунларын толтурадыла. Тёртючю классны бошагъан Шидакъланы Патиячыкъ да кесини нёгерчиклери бла бирге Джамбул областда Къош-Тёбе элде «Къызыл джулдуз» колхозда Тортаева Ханымкъыз башчылыкъ этген чюгюндюрчю звеногъа болушады. Ал кюнледе бек къыйын эди сёбийлеге къалын чакъгъан ёсюмчюклени къошуу джыртыу. Джазгъы кюнню узагъына башларын ёрге кёлтюрмей ишлеген къызчыкъланы, кёзчюклери кёбюб, башчыкълары тегерек айланыб, къарыучукъларына татый эди. Алай болса да, бир-бирлерине эришиб, ала уллуладан артха къалмай, къаты кюреше эдиле.

1945 джылда Патия, гитчечик болса да, тири къы-

мылдагъаны себебли, Тортаеваны звеносунда кесини атын айтдыра башлайды. Ол джыл къызчыкъ джарым гектар джерни энчи къарыуу бла ишлерге алады. Звеночула Ханымкъызгъа кёб кюрешген эдиле, къызчыкъ алкъын гитчечикди, алыргъа боллукъ тюлдю деб. Алай блса да джюрекчигинде уллу эришмеклиги болгъаны себебли, Патия кеси кесине сёз береди звеночу тиширыуладан артха къалмазгъа. Звено тамада Тортаева джарыкъ кёзчюклени мыдах этмеди. Ёксюз къызчыкъгъа ол ана кёз бла къарайды. Бригадир Керимбай биринчи кере кёргенлей: «Машалла, машалла ариу эгешчигиме», — деб кёл этген эди. Ол сабийни гитче болгъанын кёрсе да, колхозда ишчи къолланы джетишмегенин да эсине ала эди. Ол кюнден башлаб, Патия звенода биринчи ишчиге саналыб тебрейди. Къызчыкъ анга толу джууаблылыкъ берилгенине къууанады. Алай бла урунууну джарыкъ джолу башланады. Ол джыл таулу къызчыкъны джашауунда эм кыйын, алай а эм насыблы джыл болады. Патия, звеносу да, къалгъанладан артха къалмай, уллу битим джыяды. Джылдан джылгъа къызчыкъ да, аны устаыгъы да ёсгенден ёсе барадыла.

1946 джылда звено тамада Тортаева Ханымкъызгъа Социалист Урунууну Джигити деген сыйлы ат аталады. Чюгюндюр ёсдюрюуде айтылгъан усталыгъы болгъан тиширыуну кёкюрегинде алтын джулдузну кёргенинде, Патия анасыны «Хар кимни кесини джулдузу барды» деген сёзлерин эсине тюшюреди. Алай а ол кёкдеди деучен эди, хар кимни джулдузу джерде кёреме деб, сагъышланады. Ол джулдузну джарыгъы бютеу звенону адамларыны джюреклерин джарытады. Таулу къыз, мен сабий заманда кесими джулдузуму кёкде бош излей кёре эдим деб, керти насыб келтирлик джулдузну джерде излей башлайды. Анга элтген джол кыйын, мийик болса да, джигер джеталмазлыкъ зат джокъду. Алай бла таулу къыз алтын джулдузгъа элтген джолну кыйырындан таяныб тебрейди.

1946 джылда Патия Семенланы Зубарджатны звеносуна ишлерге кёчеди, кеси да сау бир гектар джерни алады. План бла звено 350 центнерни орнуна, хар гектардан 500 центнер татлы тамыр джыяды. Звенону адамларыны ичинде Патия бек онглу ишлегенледен болады. Джылла, сынджыр тогъайлача, бир-бири ызындан седирей барадыла.

1947 джыл чюгюндюрчю звено хар гектар джерден 230 центнер битим джыяргъа борчланады. Социалист эришиу таб къуралады, бир-бирине болушуу кенг орун алады, алчыла сынамыларын къалгъанлагъа да джаядыла. Бу ишлени къурамлы баргъанларыны себебинден, звено кесини 9 гектар джерини хар гектарындан 705 центнер чюгюндюр битдириб, къралгъа къоранчсыз береди. Колхозну башчылары звенону урунуу хорламы бла алгъышлайдыла. Ол джыл джетишимлери ючюн Шидакъланы Патия СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла «Урунууда айырмалыкъ ючюн» медаль бла саугъаланады. 1948 джыл джигер къыз бир звеногъа кеси башчылыкъ этеди. Аны юсюнден «Джаш болса да башды» деген айтыу джюркюйдю бютеу колхозда. Джууаблылыкъ аны джангы джетишимлеге, джангы хорламгъа учундурады, мийикден мийикге чакъырады. «Джерге урунган къууанмайын къалмайды» деген сёзлени къызла бары да эслеринден чыгъармайын кюреше эдиле. Аны юсюне Патияны ариу халиси, джумушакълыгъы, халаллыгъы, огъурлулугъу да джарагъан болур эдиле. Къыз тенглери, аны айтханын не аз да джерге тюшюрмей, сыйын бек уллу кёре эдиле. Звено план бла 350 центнерни орнуна 558 центнер битим джыяды. Ол джыл ишинде алапат джетишимлери ючюн звено тамада — 18 джыл болгъан Патия — къралны баш саугъасы — Ленинни ордени бла саугъаланады. Андан сора къыз кеси да, колхозну тамадалары да урунууну джарыкъ джолу алтын джудузгъа джетдирлигине ишек болмайдыла. Алай болса да, уллу кёллюлюгю болмагъан джигер къыз махтанмайды. Ол кюнлени сагъына келиб, Шидакъланы Мухамматны къызы Патия былай айтыу-чанды:

— Ол джетишимлени болдуруугъа аз къыйын кетмегинин ким да биледи. Алай а ол не затдан къуралгъанын ачыкъ ангылаб къоюу тынч тюлдю, — таулу къыз уллу ишленмеклиги болгъаны себебли, кесини ишинден хапар айтыргъа суймейди. Ол аллай затны махтануугъа санайды. Алай болса да, бюгюн Патия, тартына, буюгъа, бир табсыз затны этгенча, джунчуй айтады:

«Къачда огъуна башлануучан эди келир джылны иши, аны битимине къайгъырыу. Кюз артында чюгюндюрню къазыб бошагъанлай, сабан сюрюу тебрей

эди. Къыш да сабыр болмаучан эди тынгысыз звеночу къызланы ишлери. Мешхутну сабанлагъа къар джауа тургъанлай ташыучан эдик. Джазны бурну къарагъанлай, аны бачхалагъа себе эдик. Андан сора джангыдан сюрюле эди джер, ызы бла тырнау этиле эди: Кюн джерни джылыта тебрегенлей, тахта кибик хазырланган джерге урлукъ себиучен эдик. Къызла урлукъ атыуну заманында машиналагъа миниб, кеслери да тынчлыкъ табмай, кюреше эдиле. Биз урлукъ атыугъа уллу магъана бере эдик. Анхы урлукъ заманында иги хазырланган джерге тюшсе, битимни джазыууну асламысы анга кёре болады, деучен эдик. Алай болмаса, ишни аллы кереклисича башланганнга саналмай эди.

Урлукъ джерге тюшгенден сора, мычымай сокъур тырнау башланады. Ол кёзюуде анда-мында бир ёсюмлюк эсленирге болады. Джерни баш къатысы джумушатылмаса, исси кюнледе топракъ къысыб, чюгюндюр башчыкъла джерден чыгъалмай каладыла. Андан сора джерни баш къатысын дженгил тырнаучукъла бла тырнаучан эдик».

Аллындан башлаб, ахырына дери тынч иш тюлдю чюгюндюрчюню иши. Алай болса да, устала эм къыйыннга аны биринчи къошун алыуну санайдыла. Ол тюзю. Танг белги бергенден башлаб, ашхам къарангыгъа дери энгишге ийилиб ишлейдиле ол кёзюуде къызла. Аны ызындан чага этиу, суу салыу да джетедиле. Суу салыннганы сайын ёсюмлени тегереклери джумушатылады. Суу 7-8 кере салынса, иги битим сакъларгъа болады. Исси джайлада джерге ашау бериуню да хайыры уллуду. Суперфосфат бла селитраны себиучен эдиле.

Суу салыуну, джерге ашау себиуню да кеслери тындырыб тургъандыла Патияны звеносуну къызлары.

1949 джылда Патияны звеносу план бла хар гектардан 340 орнуна 926 центнер чюгюндюр алады. Юч гектардан а 1206-шар центнер, бир гектардан да 1605 центнер джыяды. Ол уллу сейирлик иш хорламы ючюн, звено тамада Шидакъланы Патиягъа Социалист Урунууну Джигити деген сыйлы ат бериледи. Таулу къыз кесини баш муратына джетеди. Алтын джулдузну джарыгъы, звеночу къызланы джюреклерин учундура, сабанланы джарытады. Патия сабийликден бери излеб тургъан джулдузуна ие бслады. Ол кёкде тюл, джерде

урунганы ючюн, джерни хурметини белгисича, тегерекни джарытады. Башха колхозладан, башха районладан, иш сынамгъа юренирге таулу къызгъа кёб адам келиучен эди.

1950 джылда уста чюгюндюрчю къызны Джамбул областда Свердлов районда Буденновка элге, артха къалгъан «Трудовой пахарь» колхозну алчылагъа тенг этер умут бла кёчюредиле. Анда Патия, звеногъа тамадалыкъ этиб, 1958 джылгъа дери турады.

Джерни устасы, не билимин, не къарыуун аямайын кюрешиб, мюлкню аякъ юсюне салалды. Джер адамны кыйынын къайтармайын къоймайды. Патияны кёб миллетлени адамларындан къуралгъан звеносу 18 гектар джерни хар биринден 675 центнер татлы тамыр алады. Ол артха къалыб тургъан мюлкню хорламла эте башлагъанына шагъатлыкъ этеди. Ишинде уллу джетишимлери ючюн, Патия Мичуринни ордени бла, Москвада Бютеусоюз эл-мюлк кёрмючню медаллары бла эмда Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланганды.

Джерни суйген, джерде ызын къояды. Патия да къойгъанды Къазахстанны кенг тюзлеринде алтын джулдузну джарыкъ ызын.

Ол шохлукъну адамыды. Юйюне кирсенг, къабыргъада Доммай тауланы этегинде тюшген бир сейир сурат тагъылады. Андан юч алтын джулдузлу адам къараб турадыла. Сол джанында къазах тиширыу Сындыбала Онгарбаева, онг джанында кыргъыз тиширыу Дариха Джантохова, ортасында да Шидакъланы Патия. Аланы тиллери башха тукъумлары тюрлю-тюрлю болсала да, ишлери, иннетлери бир болгъанды. Ата джуртларына суймекликлери да бирди. Ючюсю да ленинчи миллет политикагъа, Совет правительствогъа уллу бюсюреу этедиле. Бир Орта Азияда, бир Кавказда тубетгенлей турадыла алтын джулдузлуланы шохлукъну джоллары. Ала кеслерин эгечлеге санайдыла. Патия, ала бла ётдюрген кюнлерин эсине тюрлю-тюрлю, кёб сейир хапар айтыучанды...

1958 джылдан бери Шидакъланы Патия Къарачай шахарда джашайды. Ол джау-бышлакъ заводда аппаратчы болуб ишлейди. 28 джылны ичинде кесини атын махтау бла айтдырыб, иш мардасын 150 процентге толтурады. Къарачай шахарда аны сыйын кёрмеген адам джокъду деб къояргъа боллукъду.

Заводда джигер ишлей тургъанлай, таулу тиширыу толу юйдеги ёсдюргенди. Бююнлюкде Шидакъланы Патия Къарачай сахарны эм сыйлы адамларыны бириди.

ЁТМЕК БЛА КИТАБ

1946 джыл биринчи сентябрда эди. Эшик ачылыб, бир къолунда тал чыбыкъладан эшилген четенчикни ичинде къара ётмек кесекле бла, бир къолунда да китаблары бла келбетли джаш тиширыу классха кириб келди. Бизни школ джашауну ал кюню бла алгъышлаб, ётмек кесекчиклени хар бирибизни аллыбызгъа бирин салыб, джалан аякъларыбызгъа мыдах къараб, дерсни башлады. Биринчи устазым Мария Павловна Куликова бла ол мени биринчи тюбешиуом эди.

Хар къач сайын алтын чапракъланы тюблеринде школгъа кетиб баргъан биринчи классчыланы кёрсем, башламларымы башламы ол узакъ эртденлик эсиме тюшеди. Кёб джылла бла узун джолланы юслери бла устазымы огъурлу ышарыуун, джарыкъ бла джылыудан толу аны кёксюлдюм кёзлерин ачыкъ кёреме. Бал бетлиден сарыгъа дженгнген къутас чачын бир уллу базыкъ эшме этиб, кенг мангылайындан ёргеракъ башыны тегерегине чырмаучан эди. Ауазы, бир кесек джумушагъыракъ болса да, зынгырдауукъ ачыкъ эди. Кюлгени уа бизни школубузну къонгурау тауушуна ушай эди. Джюрюшюнде бир сейир тамаша кюч аны джашаугъа талпыуун, ийнаныуун чертгенлей тура эди. Терен акъылы кёзлеринде, къарамында, кесин джюрютгенинде, селешгенинде эслене эди. Уруш джылла джюрегини ичи бла ётгенлери себебли, ол кесини 25 джылындан тамада кёрюне эди. Атасы граждан къазауатда къызыл аскерчи болуб ёлгенди. Къызчыкъгъа ол заманда джыл бла сегиз ай болгъан эди. Уллу Ата джурт къазауатда эм бек суйген къарнашым Виктор ёлгенди, деучен эди. Эри Михаил Дмитриевич да урушда бир аягъы асхакъ болуб къайтханды. Ол къыйынлыкълада джунчуб къалмай, джигер тиширыу институтда заочно да окъуй, школда да ишлеб тургъанды. Кесини да ич дунясы бла тыш къарамы бир-бирлерине къошулуб къалгъанлары себебли, артыкъ да бек деменгили, чырайлы эте эдиле аны.

— Хар окъутуучу да устаз болуб туумайды, Мария Павловна уа гитче устазчыкълай туууб, уллу окъутуучу болгъанды. Ол ашхы адам ъла керти юретиучюню бютеу шартларын кесине алгъанды, — деучен эдиле бизни ата-аналарыбыз.

Бизге, таулу сабийлеге, орус тилни иги ангыламагъаныбыз себебли, окъуу артыкъ да кыйыныракъ эди. Аны юсюне такъырлыкъ да бар эди. Алай а устаз, хар кюн сайын кюрешиб, бизни ёлюмню къолларындан тартыб сыйырыб тура эди. Кюн сайын бизге мардадан тышында джюзюшер грамм ётмек берилиб турурча этген эди. Ол джигитлик тохтамай тёрт джылны барды. Андан сора ашарыкъ тегюлдю. «Джигитди 30 сабийни ууахтыдан къутхаргъан къатын», — дей эдиле анга бир элчиле. Аны ючюн бек сюе болур эдиле ала сынамлы устазны, керти депутатны, тынгысыз агитаторну, джай кезюуде сабийледен къуралгъан будай баш джыйыучу бригаданы тамадасын.

Уруш этгенча, кыйын эди джашагъан. Андан тынч тюл эди бизни орус тилге юретиу да. Ол меннге бир джанындан бир джанына джюзюб ётерге керек болуб тургъан тенгиз кибик керюне эди. Алай болса да устаз кыйын ишден артха турмады. Бизни къарыусуз окъугъаныбызны сылтауларын терен билир ючюн, ол дженгил-дженгил юйлерибизге келиб, аталарыбыз, аналарыбыз бла кёб селеше эди, таулу тилге да юрене эди. Бизге билим берир ючюн не къарыуун, не заманын аямай турду. Дерсле бошалгъандан сора къошакъ ишле да этдире эди. Къарыусузуракъланы иги окъугъанла бла бирге олтурта эди. Тёрт джылгъа биз орус тилге, Мария Павловна да къарачай тилге юрене кетген эдик.

Къадарны буюргъаны бла кюнортагъа дери мен сюрюучюлюк эте эдим, андан ингирге школгъа бара эдим. Эртденбла эртде ашакъ къарт Ефрем да, мен да ийнеклени сюрюб кетиучен эдик. Китабларымы гетен хызен бла биргеме алыб барыб, малла тоуб, иссилерге джатсала, дерсими окъуб башлаучан эдим.

Ийых кюнлени биринде ийнеклени кёпюрню аргъы джанында Къулакъда кюте тургъанлай, элден келген джолда бир къаралды эледим. Кёб да къарадым, алай болса да къатыбызгъа джууукълашхынчы таныялмадым. Келген кёпюрге миннгенинде джюрюгенинден таныдым Мария Павловнаны. Къууанч тыбырлы бо-

луб, аллына чабдым. Ол къатыма джетгенинде, саламлашыб: — Бюгюн ийнекле кёб чабдырмагъанмыдыла мени гитче сюрюучюгюю, — деб эркетди. Мен, устазымдан уяла, ишчи болгъанымы кёргенине да махтана, экибиз да малла джыйыла тургъан исслеучюлеге джетерге, асхакъ Ефрем аллына чыгъыб, къолу бла мени кёргозе: «Бу насыблыды, бир ызгъа эки устазы барды», — деб, аны бла джылы саламлашды. Ол керти эди. Аланы бири джашаугъа, бири билимге юрете эди. Мени ол кюн устаз орус тилден дерсими юретирге келген эди.

Кече сайын эки юнню терезелеринде эки джарыкъ отчукъ джукъланмайын кёб тура эдиле. Анам мени къапталчыгъымы джамай эди, устазым а школ тетрадлагъа къарай эди. Ол эки отчукъ ёмюрлюкге дери мени джашаууму чыракъларыдыла.

Тёртюнчю классны бошаб, башха устазланы къолларына тюшеме деб къоркъуб тургъанлай, Мария Павловна бизни классны тамадасы болуб, кеси да немца тилни окъутуб тебреди. Ол заманга классыбызда артха къалгъан бир сабий да джокъ эди.

Мария Павловна поэзия бла музыканы бек сюе эди. «Аласыз джашау неди», — деб къоюучан эди. Ол эм бек суйген Есенинни анасына этген назмусу бла Огинскийни «Полонези» эдиле.

Мария Павловна джамагъатны арасында уллу сыйы болгъан адамладанды. Окъутуучулары арасында бир къыйын иш болгъанлай, устазла бир-бирлерине: «Мария Павловна бла оноулашханмысыз», — деучен эдиле. Аны ючюн айыра болур эдиле биргесине ишлеген коммунистле аны школ партия организацияны секретарына талай кере эмда партия, профсоюз конференциялагъа делегатха. Аны къалгъан устазладан эсе айырыб сабийле да бек сюе эдиле. Ол затны башха окъутуучула да сезе эдиле.

Мен ёмюрюмде да унутурукъ тюлме джашаууму китабыны бир бетин. Бешинчи классда окъуй тургъанлай, кюз артында къаты аурудум. Исси кюнню тюбюнде арба бла мени букъу джолда район больницагъа алыб баргъанлай, кеч эшитиб, устазым джаяулай чабыб, Уллу Чуу каналны юсюнде кёпюрюн къатында джетген эди ызыбыздан. Ауруум тынч болмагъаны себебли, талай кюнню неми да билмей тургъан эдим. Кюнлени бир кюнюнде эки кёзюмю ачыб, акъ халатлы

врачны ауанасын эследим. Къулагъыма терезени ар-
гъы джанындан бир джылагъан тауушла келдиле. Ала
анам бла Мария Павловна болгъанларын тюшюмдеча
сездим. Тамада врач Анна Андреевна Андреева эки
ананы бир баласы боламыды, дегенча сейирсиниб къа-
рай эди. Мен къыйын болуб, докторла юсюме басын-
дыла. Эки анамы да джылагъан тауушлары чыгъады.
Бири къарачайча, бири орусча бир сёзлени айтыб
сарнай эдиле: «Ёлме, джаным, ёлме...» Къулагъыма
тамада врачны шыбырдагъаны ала-чола чалышды:
«Джыламагъыз, джашчыкъны рахат ёлюрге бир къою-
гъуз».

...Алай болса да, дуняда къуру врачлагъа белгили
бир таша кюч болур, ала мени ёлюмден къалдыргъан
эдиле...

Талай джыл ётюб арадан, Мария Павловнаны
ишге башха районнга джибердиле, мен да, онунчу
классны бошаб, Кавказгъа кетдим. Алай бла арабызда
байлам юзюлюб къалгъан эди. Бюгюнлюкде бизни
арабызда байламлылыкъ барды. Бир-бирибизге джа-
зыб турабыз.

Бусагъатда да ол ишлеген, джашагъан джеринде
адамлагъа кесин бек багъалы кёргюзеди. Аны бирге-
сине ишлеген нёгерлери Римма Пешкова бла Татьяна
Лихолетова былай джазадыла:

— Биз Мария Павловнаны талай джылдан бери
таныйбыз. 54 джыл болса да, бу тиширыу не заманын,
не къарыуун, не саулугъун аямай урунады. Ол бизни
керти шохубузду, ишчи нёгерибизди. Аны сыйын къу-
ру биргесине ишлегенле тюл, сабийлени аталары, ана-
лары да мийик кёредиле. Анга юйюрлени таша оноу-
лары, ишдеги къыйын затла да тюбейдиле. Барын да
джюрегини теренинде сакълаб, хар ишни сагъыш этиб,
ойлашыб, чегиб кёрюб, таб оноу этиученди. Аны сё-
лешгени уа бютюн деменгилиди. Бир артыкъ сёз айта
билмейди. Не къошакълылыгъы, не кукалыгъы джокъ-
ду. Адамгъа джити къараса, ашыкъмай, рахат сёлеше
тургъанлай, огъурлу къарамы къатында адамны ичин-
де не сагъыш эте тургъанын билиб къоюучанды.

Мария Павловна халкъла арасы болумдан, кърал-
ны ичинде джашаудан да билимин ёсдюргенлей тура-
ды. Суратлау литературадан билимин эмда устазлыкъ
дараджасын бай этген джаны бла да кёб китаб окъуй-

ду. 1970 джылда ашхы ишлегени ючюн ол Ленинчи юбилей медаль бла саугъаланнганды.

Мени устазым джашауну джарыкъ джолларына чыгъаргъан кёб адам врачла, инженерле, агрономла, лётчикле, устазла, геологла болгъандыла. Аланы ичинде — Къобан районда Чапаев атлы хуторда орта школну завучу Хапаланы Заур, Эл мюлк техниканы къарачай район бёлюмюню тамадасы Къочхарланы Маджит, юрист Саркъытланы Маджит, Пригородный элде сегизджыллыкъ школну устазы Баболаны Сапар, Къарачай шахар больницаны медсестрасы Къочхарланы Сюдюм, ала кибик башхала.

Биз къайда болсакъ да, не иш этсек да, бу адамны джарыкъ сыфатын, келбетли тюрсюнюн унутурукъ тюлбюз. Ол биринчи устазды. Бизде таулула аны юсюнден бек тюз айтадыла: «Ана терезени ачады, устаз а — дуняны».

Багъалы Мария Павловна, ётмек бла китаб столумда бирге тургъан дуня ючюн сениге бюсюреу этеме. Мен къуру да аланы джашауну тутуругъуна санайма.

Дэколда

Мени Къыргызстан бла кёб зат байлайды: атамы къабыры, анам ёлгенден сора келиб, кесине джаш этген биринчи устазым, литературада ал атлам этерге болушхан джазыучула, школ тенглерим, биринчи назмуларымы басмаланыуу. Кёзюу кёзююу бла мен сабийлигими республикасын джокълай турама. Быйыл да августну 15-ден аягына дери анда туруб келдим. Къыргыз, орус, къарачай, дуннган, украин шохларыма тюбедим. Аланы ичинде партия, совет къуллукчула, джазыучула, малчыла, сабанчыла, алимле, колхозланы председателлери, устазла, геологла бардыла. Джолоучулукъну мен Москва районну «Шохлукъ» колхозуну тамада къойчусу, республиканы Кърал саугъасыны лауреаты Хубийланы Къоджайгъа барыудан башладым.

КЪОЙЧУНУ ХОРЛАМЫ

Джайгъы кюн къыргыз Ала Тауну акъ тёппелерини башларындан къанатларын кереди. «Волга» машина Фрунзе шахардан кюн батхан таба барады. Асфальт джолну эки джанында кёкге бутакъ кериб тургъан акъсылдым къабукълу бусакъла салкъынлыкъ этедиле. Мен алгъын тургъан Сокъулукъ районну джеринде барабыз. Шофёр Сеитджан сол джаныбызда тау этегинде орналгъан Маловодное элде огъары тебердичиледен 40 юйдеги джашагъанын айтады. Ол мында тургъан таулуланы кёбюсюн таныйды. Ала-

ны арасында Къыргъыз ССР-ни госстрахыны баш управлениесини тамадасы Гогуйланы Борис, Къыргъыз Кърал университетни устазы Къобаланы Борис, республиканы Илмула академиясыны илму къуллукъ-чусу, физика-математика илмуланы кандидаты Боташланы Азрет, Къыргъызстанны Эл мюлк министерствосунда «Эл мюлк химия» бирлешликни тамадасы Салпагъарланы Назир, Къыргъыз эл мюлк институтну устазы Тохчукъланы Казбек, дагъыда башхала бардыла.

Биз, ушакъ эте, джолну юсюнде 28 панфиловчуланы бирини Совет Союзну Джигити Дуйшенкъул Шопоковну атын джюрютген колхозну правлениесине джетебиз. Былайы республиканы бек онглу джерлерини бирине саналады. Дуйшенкъулну юй бийчеси Керимбюбю Шопокова да мында джашайды. Ол шекер чюгюндюрден мийик битим алгъаны ючюн Уллу Ата джурт къазауатны джылларында огъуна Социалист Урунууну Джигити деген атха тыйыншлы болгъанды. Аны устазы Социалист Урунууну эки кере Джигити Суракан Кайназарова да бу районну атын айтдырыб тургъанды. Ол бир кере кесини эм иги битген сабаныны бир гектарындан 1300 центнер шекер чюгюндюр алгъан эди. Бу районда чюгюндюрчю таулу къызла да атларын махтау бла айтдырыб тургъандыла. Хапаланы Мариям Ленини ордени бла, Къочхарланы Гокка, Джаубаланы Соня, Гаджаланы Джанымхан Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланган эдиле.

Бусагъатда да Сокъулукъ района Маловодное, Первомайское, Чат-Куль элдеде къарачайлыла джашайдыла. Мени биринчи назмуларым бу районну «Ленинский путь» газетинде 1955 джылда басмалангандыла. Андан бери да чыгъармаларым аны бетлеринде чыгъа турадыла. Кёб болмай, биринчи устазым, экинчи анам Мария Павловна Куликованы юсюнден «Орус устаз» атлы поэмамдан алты юзюк басмаланганды. Редакциягъа къайтыб, шохларым бла саламлашдым.

Къараб-къарагъынчы биз Къ. Хубий улу тургъан «Шохлукъ» колхозгъа джетиб къалдыкъ. Къойчу, ауруб, Фрунзе шахарны больницасында джатхан халпарын айтдыла. Сюрюююн бусагъатда кичи къарнашы Муратбий Суусамырда кютеди. Айтханларына кёре, иши бек игиди.

Къоджайны кёрюрге мен Фрунзеге къайтыб келдим. Тоголок Молдону паркыны туурасында Москва орамдагы больницада джатыб тура. Юй бийчеси да биргесине эди. Мени къараб кёргенлей, кёлю такыр болуб, Къоджай сытды. Ол кёзюучюкде температура-сы да уллу болуб тура эди. Саламлашыб, тынчлыкъ, эсенлик сорушдукъ. Бери тюшгенли 10 кюн болады. Ёпкелерине сууукъ чабдыргъанды. Келин Джатдоланданды. Ол Къоджайгъа бек алапат къарайды. Врачла да бюсюреу этедиле анга.

Бир кесекден къойчу, аязыб, джашауундан, ишинден да хапар айтды.

— Мен Огъары Тебердиде малчыны юйюрюнде туугъанма. Сабийликден огъуна къойчу болургъа сюе эдим да, муратыма джетгенме. Уллу Ата джурт къазауатны Хорламындан бери кесим энчи ишлейме. Тутхан ишинги бек сюйсенг, анга кесинги берсенг, ол сени къууандырмайын къоймайды. Мен анга кесим шагъатма. Ёмюрюмде, хо-хо, мал тюлмюдю, деб аллымда кёзюме къараб тургъан джанланы сансыз этмегенме. Ашларын, сууларын табдырыб, мекамларын джарашдырыб, кёлумдан келгенни аямай кюрешеме. Мен хар нени да алапат баджарама десем, терс боллукъду. Керти да алапат къарар ючюн, малчы бютюн кёб зат этерге керекди. Биз аланы джартысын эте эсек да игиди, — деб Къоджай, ишлегени кёлюне джетмегенча, кёзюме къарады.

Мен а хапарлыма аны къалай ишлегенинден. Ол республиканы махтаулу къойчусуду. Бир кере «Правда» газетде сураты бла къалай ишлегенини юсюнден статья чыккыгъан эди. Анда хар 100 къойдан 167 кёзю алгъаны айтыла эди. Биринчи кере джетишимлери, колхозда айтханларына кёре, 1955 джылда болгъандыла. Ал атламын 100 къойдан 117 кёзю алыб башлагъанды. Аны ючюн «Урунуу махтау ючюн» деген медаль бла саугъаланнганды. Андан сора беш джылны ичинде хар 100 къойдан 140 — 156 кёзю алыб тургъанды. Алай эте, ол кёргюзюмню 156-дан 177-ге джетдиргенди. Ма быллай джетишимлери ючюн Къоджай Ленинни эки, Октябрь революцияны бир ордени бла саугъаланнганды. Джетишимле аны джууаблылыгъын ёсдюрюб баргъандыла. Арт джыллада 181-дег 184-ге джетдиргенди хар 100 къойдан тёлю алыуну. Къойчугъа мийик сый берилир ючюн къалмагъанды.

Ол республиканы Кърал саугъасыны лауреатыды, талай кере Къыргъыз ССР-ни Баш Советине депутатха сайланганды. Аны кёкюрегин 15 саугъа джасайды. Аланы 6 ВДНХ-ны алтын медалларыдыла.

Къоджай мени бла ушагъында биргесине ишлеген кичи къарнашы Муратбийни юсюнден да айтды:

— Ол менден да иги ишлейди. Кеси да Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланганды. Бек джити, бек тири атлайды, малгъа сакъды. Мени баш таянчагъым олду. Бусагъатда да Муратбийди сюрюудеги. Сора турама, джарсыгъан мал джокъду.

Быйыл сюрюуде 560 малыбыз барды. Кефлери ала-матды. Тюсюен айтсам, быйыл джылладан эсе тёлю алыуубуз кемди. Нек десегиз, джангы сюрюуюбюзде къуру токълучукъла бла ишекчикледен башха мал джокъду. Хар 100 къойдан 156 къозу алгъанбыз. Эки-юч къозласала, энтда биягъы дараджагъа чыгъарыкъ-быз ажымсыз. Алгъыннгы сюрюуюмде эгиз табмагъан хазна джокъ эди. Тёлюню аслам туугъаны къууандырады. Алай болса да мен къойчуну хорламына аны сакълагъанын санайма. Бизде мал чарпымайды, — дейди Къоджай.

Къойчу больницада тургъанлай да, сюрюуюне сажыш, къайгъы этгени эленеди. Ол ызына къайтыргъа бек ашыгъады. Кеси айтханнга кёре, стауатын, малларын тюшюнде кёреди. Баш хорламлары алкъын алдадыла.

БИРИНЧИ УСТАЗЫМДА КЪОНАКЪДА

Фрунзеден Къара-Балта шахаргъа джол бир сажатлыкъды. Алгъын мени Сокъулукъ районну Первой элинде окъутхан биринчи устазым Мария Павловна Куликова энди мында джашайды. Аны кёрюрге барама.

Карачаевскедеги хоншубуз, Боташланы Тамара, Къыргъызстанга эгечине къонакъгъа барыб тургъанлай, устазыма тюбоб къалады. Мария Павловна, меннге беририн тилеб, андан бир письмо бла къыт табылгъан бир дарманны джибереди. Ол къагъытда былай джазылгъан эди: «Кесими юсюнден джукъ да джазмайма. Саулугъуму халын Тамара Юнусовна

айтыр. Сау къалыгъыз. Къучакълайма, ба этеме. Сизни анагъыз».

Тамара, мени устазымы къаты ауруб тургъанын айтыб, терен сагъышлы этди. Дженгил бармасагъыз, кёрмей къалыргъа да болурсуз, деди. Кёб турмай къаратыргъа Ленинградха элтириклерин да билдирди.

Бу хапарны эшитгенлей, мен дженгил телеграмма береме. Джууаб келмеди. Ол себебден, барыргъа таукеллениб, бютеу юйдегим бла самолётха билетле алдыкъ. Телеграммагъа джууаб келмегени мени къайгъылы этиб турду. Тюзюсюн айтсам, кесине тюбемесек да, биргесине тургъан эгечи устаз Татьянагъа, неда хоншуларына соруб керти хапарын билирге эди мурат.

Фрунзеге баргъан кюнюбюзню экинчи кюнюнде, заман кюнорта бола, биз Къара-Балтаны Ленин орамыны 6-чы номерли юйюню арбазына джетиб тохтадыкъ. Экинчи этажгъа чыгъыб барама, ызымдан къыргъыз тенгим шофёр Сеитджан да келеди. Бизни сабийле Мадина бла Тимур, аналары машинаны къатында къалгъандыла. Биз хапар билирге барабыз. Ёрлеб 16-чы квартирагъа джетдим. Ашыгъыб, звоногун басдым. Эшик ачылыб, Татьяна, асыры сейирсингенден, эки къолун бир-бирине уруб: «Маша, Назир келгенди!» — деб къычырды, мени къучакълай тургъанлай. Мария Павловна да джетди. Сора асыры къууаннгандан кёзлеринден джыламукъла тегюлдюле. Саламлашыб бошаб, кёзюме къараб ышарды. Мени телеграммам 21 кюнню ичинде джетмей тургъанын мен олсагъатда сездим. Къайдан чыкъдынг, нёгеринг а кимди, теген сорууларына, фрунзечи Сеитджанды, эшик алында сиз иги таныгъан энтда ючеулен барды, дедим. «Ой, мени гитче балачыкъларым да келгендиле десенг а сора», — деб Мария Павловна эшикге чабды, алай а, аякълары джюрюялмай, тохтады. Татьяна, барыб, аланы алыб келди.

Мария Павловна, бизни эркелетиб, тансыкълаб, школчу нёгерлерими, кесини сохталарыны юсюнден хапар сорду. Аланы тынчлыкъларын, эсенликлерин, бусагъатда не ишлегенлерин айтдым. Къочхарланы Маджит Къарачай районда МХП-ни тамадасыды, Хапаланы Заур Къобан районну Чапаев орта школуну устазыды, Джаубаланы Назия Черкескеде врач болуб ишлейди. Башхала да бирери бирер джерде урунадыла. Мени хапарыма разы болуб тынгылагъан устаз,

Къарачайгъа келгенин эсине тюшюрюб, Тебердини, Доммайны тансыкълаб, тауланы, ёзенлени атларын айтды. Аны кёб сохталары бусагъатда Къарачай-Черкесиядадыла. Ала джашауда орун табханлары устазны кёлуне асыуду. Барысына да уллу салам айт, деб меннге аманат этди.

Мария Павловнагъа быйыл 63 джыл толлукъду. Алай а ол джюрегини бир кесегин кюн сайын бизге, сохталарына, бериб тургъаны себебли, андан тамада кёрюнеди. Биз биринчи классха 1946 джыл баргъан эдик. Заман кыйын эди. Эртден сайын ол биринчи дерсге бир къолунда китабы, экинчисинде тал чыбыкъчыкъладан эшилген четенчиги бла келиучен эди. Аны ичинде хар сабийге бирер ётмек кесек болуучусу эсимдеди. Эм алгъы бурун аланы бизге юлешиб, дерсни алай башлай эди.

Ол бизни тёрт джылны окъутду. Андан сора классыбызгъа тамадалыкъ эте, немца тилден дерс бере эди. Биз андан 10 классны бошаб айырылгъан эдик.

Тынгысыз коммунист, фахмулу устаз, огъурлу тиширыу Мария Павловна Куликова бютеу школда да эм иги устазгъа санала эди. Тюзюсюн айтсакъ, ол болмаса, кёб таулу сабий, орус тилден къарыусуз болгъанлары себебли, школну бошаяллыкъ тюл эдиле. Устаз бизни тилибизге да юрене эди. Хар бирибизни юйюнде болуучан эди. Барыбызны да кесини балаларыча кёргенин элчиле да ангылай эдиле.

Арадан джылла ётуб, анам ёлгенден сора биринчи устазым, Къыргъызстандан келиб, мени кесине джаш этгенди. Андан бери биз бара, келе турабыз. Мени устазымы юсюнден джазгъан чыгъармаларым «Правда», «Советская Киргизия» газетледе, «Литературный Киргизстан» журналда, кесими китабларымда басмалангандыла. Анга аталгъан «Орус устаз» деген поэманы ююкклери басмалангандыла Къыргъызстанда орусча, къыргъызча да.

Былтыр февралда мен танымагъан устаз Глафира Константиновна Щепетина Къара-Балтадан письмо джибереди манга. Анда сёз устазымы фатарыны юсюнден эди, Мария Павловна бла Татьянаны бирер бёлмели шахарны эки кыйырында эки квартирлери барды. Энди, Мария Павловна ауругъаны себебли, къараргъа къатында адам болургъа керекди. Экисиникин да бериб, эки бёлмели бир квартир алыргъа излейдиле.

Алай а джюз сылтау бла иш баджарылмай турады. Инджиледи. Устазынг кеси, не кыйналса да, кишиге тарыгырыкъ, тилерик тюлдю, деб джазыла эди.

Мен, не бла болушургъа билмей, Къыргызстанны Компартиясыны Ара Комитетини биринчи секретарына тилеб джазама. Бир кесекден быллай къагъыт алдым:

«Къыргызстанны Компартиясыны Ара Комитетине Сиз джиберген письмогъа джууаб этебиз. Куликова М. П. бла аны эгечи Татьянагъа Къара-Балта шахарны Ленин орамыны 6-чы юйюню гражданка Жемчужина джашаб тургъан эки бѐлмели 16-чы квартири берилгенди.

Къыргызстанны Компартиясыны Къара-Балта район комитетини секретары И. Головченко».

Мен устазымы джангы фатарында болдум. Ол бу иште мени аз кыйыныма уллу багъа береди. Джангы фатарына къууаныб турады.

Этген джылланы эсге тюшюре, ушакъ этиб, талай кюнню бирге ашырдыкъ. Сабийлеге, аналарына да бек аламат къарайды. Андан сора биз Фрунзеге къайтдыкъ. Кавказгъа кетерге эки кюн къалгъан эди. Ол заманны ичинде келиб, энтда бир кѐрюшюб, саукъалды айта кетерге сѐз бердим. Ишле кѐб болуб, эки кюнню ичинде да джолугъурча болмады. Эртденбла самолѐтха минерге деб тургъан кече къуралыб, Къара-Балтагъа кетиб къалдыкъ. Ол а тюнголюб тура кѐре эдим. Сѐлеше келиб, кеси былай айтды: «Энди уа билдирди Назир аны мен табмагъанымы, джашым эсе да деб тура эдим. Къалай аламат болду келиб къалгъаныгъыз. Джазыугъа да, сизге да бек разыма».

Заман джассы бола, биз кетиб тебрedik. Эгечи Татьяна, ашыра, арбазгъа чыкъды. Мария Павловнаны, саулугъу аман болгъаны себeбли, юйден чыгъарыргъа унамадыкъ. Алай а арбаздан экинчи этажгъа къарагъаныкъда, шиндикни терезеге джууукъ салыб, аны бла терезе тюбге миниб, ол башын форточкадан къаратыб: «Иги джолгъа барыгъыз, эсен кѐрюшейик!» — деб къычырды. Ол сѐзлени эшитгенлей, джюреги асыры кыйналгъандан, машинагъа от алдыра тургъан Къыргызстанны Москва районуну «Россия» колхозуну председатели Хубийланы Хаджибекни кѐзлерине джыламукъ урду. Мен да, башхала да,

ауруб тургъан Мария Павловнадан айырылыб баргъаныбызгъа кыйналыб, кез сууларыбызны сюртдюк.

Шохлукъну джоллары джюреклени джарытадыла.

«РОССИЯ» КОЛХОЗ

Къыргъызстанда 80 миллетни адамлары джашайдыла. Аланы арасында къыргъызлыла, оруслула, узбеклиле, украинлыла, дуннганлыла, татарлыла, къазахлыла, къарачайлыла, лезгинлиле, азербайджанлыла, дагъыда башхала бардыла. Таулуланы асламысы Чу таладады. Сёз ючюн, Москва районада 200 юйюр орналгъанды. Ала Садовое, Беловодское, Петровка, Тёмен-Суу, Беш-Терек, Стретенка, дагъыда башха элледедиле.

Районда бютеу да 13 мюлк барды. Аланы арасында бусагъатда эм онглугъа «Россия» колхоз саналады. Аны правлениесини председатели Хубийланы Нанакны джашы Хаджибекди, парткомну секретары Надежда Васильевна Удовиченкоду. Мен, ала бла эки кюнню ичинде бирге айланыб, ушакъ этиб, колхозну алчылары бла танышдым, джерине, малына къарадым.

Мюлкню джерини учу-кыйыры джокъду. Сабанызы 5306 гектарды. Аны 2230 гектары люцернады. Урлукълукъ 1100 гектар чакълыды. Бу джаны бла колхоз республикада белгилиди. Аны себебинден болур эди, мен барырдан алгъа бир ийыкъны мында люцернаны урлугъун ёсдюрюу бла джыйыугъа аталгъан республика семинар бардырылгъаны. Ары Къыргъызстанны Коммунист партиясыны Ара Комитетини биринчи секретары эмда республиканы башха тамадалары да келген эдиле. Люцернаны урлугъу бла колхоз байды. Къарачай-Черкесияны мюлклерине керек болса, бу джаны бла болушургъа боллукъду мюлк, Х. Хубий улуну айтханына кёре.

Колхозну нартюх сабаны 1148 гектарды. Аны 568 гектары силослукъду, къалгъаны мюрзеулюкдю. Бу-дай, арпа себилген джери 1300 гектарды. Орта тергеу бла алсакъ, хар бир гектардан 30 центнер чыгъады, иги битген сугъарылгъан сабанладан 45 центнер аладыла. Арпаны хар гектарындан чыкыгъан битим да 28 центнерден атлайды. Мюрзеулюк нартюх битдириуде колхоз районада биринчи орунну алады. Давы-

денко Николай башчылыкъ этген мехзвено хар гектардан 100 центнер таза мюрзеу джыяды. Силосха чалынган джашил хазнадан битим алыу да аман тюлдю. Ол хар гектардан орта тергеу бла 375 — 400 центнер болады. Люцернаны гектарындан 94 центнер бичен чалынады. Юч кере чалыннганы бичен этиледи, төртюнчюсю уа джашиллеи ашатыллыкъ мал аш болады.

Люцернаны урлугъун ёсдюрюучюге саналады «Россия» колхоз. Мында хар гектардан 2,5 центнер люцерна урлукъ аладыла. Былтыр мюлк план бла 50 тоннаны орнуна 67 тонна люцерна урлукъ сатханды. Быйыл планы 120 тонна болса да, ол 172 тонна сатаргъа борчланнганды. Ол колхозгъа 3 миллион сом хайыр берликди. Рентабельность колхозда 35 процентди. Таза файдасы 1 миллион 500 минг сом болады. 10-чу бешджыллыкъны планларын бютеу техника-экономика кёргюзюмледен мюлк артыгъы бла толтургъан эди. Онбиринчи бешджыллыкъны планларын къралгъа мюрзеу бериуден колхоз быйыл тамамлады. Къралгъа будай бла арпадан 29 минг тоннаны орнуна 30 минг тонна сатханды. Бу джетишимлени болдуруугъа колхозну кёб алчылары юлюш кьошхандыла. Аланы ал тизгининдедиле Михаил Сокирченко, Иван Полечной, Валентина Полечная, Надежда Кузнецова, Виктор Игнатушин. Бу адамланы атлары мийик сый бла айтыладыла, суратлары Хурмет къангада тагъыладыла.

«Россия» колхоз шекер чюгюндюр да битдиреди. Урлукълугъу 600 гектар, къалгъаны 330 гектарды. Бу джаны бла да болум аман тюлдю.

Мюлкню 5000 тууары, 9000 кьою, 5000 аты, 3000 тонгузу, 15 минг да къанатлысы барды. Хар 100 ийнекден 90 бузоу, 100 атдан 74 тай аладыла. План бла хар кьойдан 3600 граммны орнуна 3800 грамм джюн кьыркъылады. Малчылыкъны азыкъларын къралгъа бериуню планларын 10-чу бешджыллыкъда колхоз джетишимли тындыргъанды. Джыл сайын мюлк къралгъа 9600 центнер эт, 39000 центнер сют бериученди. Быйыл ол этден 10600 центнер, 1 миллион бла 100 минг гаккы, 350 центнер джюн берликди.

Онбиринчи бешджыллыкъны ючюнчю джылыны болуму да игиди. Къралгъа джарымджыллыкъ план-

дан артыкъ 170 тонна сют берилгенди, гаккыдан — 100 минг. Джонню джыллыкъ планы толгъанды. Этники да артыгъы бла баджарыллыкъды.

Мал аш хазырлау джетишимлиди. План бла 15 минг центнерни орнуна 20 минг центнер бичен хазырланганды. Ханс ун план бла 950 тонна болургъа керек эди да, августну 30-на дери 1100 тонна тартылгъанды.

Колхозну малчылыгъын айнытхан, аны махтауун керелегенлени саны танг кесек болады. Къойчула Абдрахманов Болот бла Уметов Мады хар 100 къойдан 140 къозу аладыла. Тууарчыла Хворостов Анатолий бла Лягушкин Алексей, къанатлычыла Андреев Алексей бла Синько Петр алаамат ишлейдиле. Саууучула Муравская Ольга, Семеникина Раиса, Демьянико Нина джыл сайын хар ийнекден 3000 — 3500 килограмм сют сауадыла.

Бюгюнлюкде миллионер болгъан «Россия» колхозда оруслула, украинлыла, къыргъызлыла, дуннганлыла, къазахлыла, къарачайлыла, азербайджанлыла, немцалыла, дагъыда башха миллетлени адамлары шох джашайдыла, джигер урунадыла.

Колхозну правлениеси, парткому адамланы юриуге терен эс бёледиле. Мында партия окъуу, экономия билим джайыу джаны бла ишлеген школаны саны 19 болады. Алада 700 адам билимин ёсдюреди. Колхозда 104 коммунист бла 127 комсомолчу барды. Ала производства, джамагъат ишледе да юлгю кёргюзедиле. Пропагандистле Аманкъул Шербеков, Альберт Удовиченко, Любовь Трофимова атларын махтау бла айтдырадыла.

Колхозда экономия совет, джолдашлыкъ сюд, «Билим» обществону ал башланган организациясы, политинформаторланы, агитаторланы къауумлары ишлейдиле. Бютеу да идеология активге 100 адам киреди.

Колхозну председатели Х. Хубий улуда къонакъда тургъанлай, августну 30-да ашхам бола, телевизор бла Москвадан «Время» деген программада «Россия» колхозну юсюнден айтылыб башланады. Мен къатымдагъылагъа, чабыгъыз да арбаздан Хаджибекни бери чакъырыгъыз, аны колхозуну юсюнден айтыла турады, дедим. Ол, кириб келиб: «Бусагъатдан мени да кёрлюксюз», — дейди. Кертиси да алай болду. Хаджи-

бек, экрандан къараб, кълунда микрофону бла люцернаны колхоз кълалай битдиргенини юсюнден хапар айтды.

Колхозну председатели талай ишледе уруна келгенди. Ол школну директору болуб ишлегенди Молодное элде. Андан сора Москва района «Джангы джол» колхозну парткомуну секретары эди. Алма-Ата шахарда Баш партия школда эки джылны окъугъанды. Андан сора партияны Москва район комитетини кълурау бъллюмюню инструктору болады. Мен анга 1975 джыл сентябрда тубегенимде «Россия» колхозгъа парткомгъа секретарь этиб джибере айланганларын айтхан эди. Джети джыл болду ол колхозгъа председатель болгъанлы.

Мен Х. Хубий улуна къларачайлыланы кълалай ишлегенлерини юсюнден хапар сорама. Талай адамны районда биринчи орунну алгъанларын айтады. Кълочу Салпагъарланы Азнаур хар 100 кълодан 150 кълосу алады. Тамбийланы Хаджи-Умарны кълргюзюмю 140-гъа джетеди. Къларакетланы Лиза хар ийнекден 3700-ден 4500 килограммгъа дери сют сауады. Хубийланы Роза бузоучуду. Аны джангыз бир малы чарпымагъанды. Районда биринчиди.

Мен партияны райкомуну биринчи секретары Михаил Ильич Логинов бла таныш болгъанлы 8 джыл болады. Аны кенг джюреги болгъаны, урунган адамланы бек сюйгени ишинде, сълсюнде да кълрюнюб турады. Ол таулуланы джигер урунганларын айтады. Михаил Ильич керти интернационалистди. Ол кълыргъызча уста сълешеди. Мен аны бла кълыргъызча сълешдим. Эл мюлк институтда ол Кълобанланы Науруз бла бирге окълугъанды. Халкъ депутатланы Къларачай-Черкес область Советини исполкомуну председатели Хубийланы Владимирни да иги танылды. Мени кълргенлей, М. И. Логинов тансыкъллаб, тенглеринден хапар сорду, алагъа салам айт, деб тиледи.

* * *

Х. Хубий улу бусагъатда СССР-ни халкъ депутатыды. Ол Кълыргъызстанны 717 Калинин сайлау округдан депутатха теджелген 31 кандидатны бири эди. Сайлауланы ахырында барысын да хорлаб, самоотвод бере турса да, джамагъат, бир миллион джарым адам,

чѐб атыб сайланганды. Кесек заманны ичинде «Россия» колхоз алчы мюлкени бири болгъанды республикада. Аны сѐтунда бусагъатда алты миллиону барды. Быйыл джылны да аллай бир сом файда бла тамамларгъа мурат этеди. Бу хал Хаджибек мюлкге таб башчылыкъ этгенине шагъатды.

Колхозда ветеранлагъа алапат юй, сабий сад, алты джыл болгъан сохтачыкълагъа джангы школ мекам ишленгендиле. Тиширыулагъа таб джашау къурар ючюн терен къайгъырады коллективни тамадасы. Ала-ны иш ийыкълары беш кюндю. Бала табхан анала юч джылны ичинде ишлемегенлей джал алыб турадыла. Беш сабийи болгъан тиширыула ишден башларына тюбелек да бошдула. Ала ишлеген заманда алгъан джалларын аладыла. Элде кийим джуууучу, ѐтмек пекарня, турмуш техникагъа ремонт этген службала бардыла. Аны тышында Х. Хубий улу районда «Саулукъ» комплекс программаны председателиди. Ол республикада джашагъан кавказлыланы тилеклери бла Фрунзе — Махачкъала авиарейсни болдургъанды, Фрунзеде Кавказын халкъларыны культура аралыгъын ачар мурат этеди. Ол анда джашагъан таулу халкъланы, аны ичинде он минг къарачайлы да болуб, сабийлерин ана тиллеринде окъутургъа онг берликди.

Х. Хубий улуна Къыргъыз ССР-ни халкъ окъуууну айырмасы деген ат берилгенди.

ДЖАШИЛ ЧАПРАКЪНЫ ШАХАРЫ

«Фрунзе» деген сѐз молдованча джашил чапракъды. Къыргъызстанны ара шахары бу джаны бла да кесини атына тыйыншылды. Ол бизни къралда эм джашил шахар болгъаныны юсюнден «Правда» газет да джазгъанды. Бусагъатда мында 600 мингден аслам адам джашайды.

Ала Тауну этегинде Чу талада орналгъан Фрунзе-ни сейир, ариу этген кѐб зат барды. В. И. Ленинни, М. В. Фрунзени, Т. М. Бегельдиновну, И. В. Панфиловну, Манасны, Токтогулну, дагъыда башха онглу адамланы эскертмелери, театрла, музейле, баш билим берген окъуу заведениеле аны магъанасын уллу этедиле. Парклар, бульварлар, скверле, майданлар, фонтанлар

шахарны сейир таурухха ушатадыла. Атлары бютеу дуниягъа айтылгъан джазыучула Чингиз Айтматов, Аалы Токомбаев, Тугельбай Сыдыкбеков, Шукурбек Бейшеналиев, Майрамкан Абдылкасымова, артистле Болот Мингджылкиев, Кайыргуль Сартабаева бу шахарда джашайдыла.

Фунзени мен ал башланган школда окъугъан заманымдан бери танийма. Биринчи кере мен кече къалгъан шахар буду. Эсимдеди фрунзечи Эдик деген орус джашчыкъ къонакъгъа чакъыргъаны пионер лагерде бирге тургъан заманыбызда. Асыры къууангандан, арбазда тереклени тюблеринде джатхан эдик да, джукъламай чыкъгъанны орнунда тюбеген эдим тангга. Биринчи кере мени литературагъа илешдиргенле да мында болгъандыла. 1955 джыл марачы Хапаланы Рамазан да, мен да, Фрунзеге келиб, республиканы джазыучуларыны Союзуну правлениесини джууаблы секретары, белгили къыргъыз поэт Кубанычбек Маликов бла сёлеше тургъанлай, эшик ачылыб, биреу кириб келди. Ол биз ары дери назмуларын суююб, багъалатыб тургъан орус поэт Сергей Фиксин эди. Кубанычбек танышдыргъандан сора, меннге кирмей кетмегиз, деб чыкъды. Ол кюнден башлаб, ёлюб кетгинчи Сергей Андреевич меннге наставниклик этгенлей турду. Фрунзе шахарда джашагъан, дунган совет поэзияны тамалын салгъан Ясыр Шиваза, фахмулу малкъар поэт Къайсын Къулий улу, басняла джазыучу Якуб Земляк манга къарнаш къол узатхан эдиле.

Сергей Фиксин биринчи тюбешген кюнубюзде огъуна, сабыр бол да, ингирде республиканы джазыучуларыны Союзунда ишлеген джаш джазыучуларыны литература бирлешлигини джыйылыууна барайыкъ да, сен анга член болурча этейим, деди. Алай бла мен 10-чу классха бара тургъан замандан Кавказгъа кетгинчи ары джюрюб турдум. Кёб джумушакълыкъларын кёргенме фрунзечи джазыучуларыны. Сергей Андреевич юйлерине алыб да барыучан эди. Юй бийчеси Клара Леонидовна бла менден бир джыл тамада джангыз джашы Саша да меннге кеслерини юйюрлерини бир адамынача къарай эдиле.

Кесим Кавказда джашаб турсам да, джюрегим, эсим Фрунзедеги огъурлу адамлары биргесине эдиле. Аланы ашхылыкълары бла мени чыгъармаларым

анда джашаб тургъанланыкылача басмаланыб турадыла.

1974 джыл Къыргъызстанга 50 джыл толгъан кёзюуде республиканы джазыучуларыны Союзуну орус секциясыны эмда «Литературный Киргизстан» журналны джууаблы секретары Сергей Фиксин бизге кьонакыгъа келди. Аны бла тюбешиле Карачаевскеде, Тебердиде, Учкуланда джылы халда ётген эдиле. Поэтни тилеги бла Мамчуланы Мустафа, Къарачай-Черкес пединститутну доценти Георгий Ёлкин, мен аны Нальчик шахаргъа эртдегили шохларына алыб бардык. Къайсын Къулий улу Бухарестде эди. Керим Отар улу бек джылы тюбеген эди. Мухаджир Кульбай улу да сау кюнню биргебизге турду. Кёб затны эсибизге тюшюрдюк.

Орус шохум кетер кюнюнде «Джашауну башланыуу» деген китабыны юсюне бу сёзлени джазыб берген эди Алибек ёзенинде:

Эндиге дери кёрмеген эдим
Сени сейирлик джеринги,
Тау Кавказынга бермеген эдим,
Джырыма кьошуб, мен джюрегими.

Къайда болсам да, турлукъма керюб
Алтын отларын къачхы таулары.
Унутмагъанлай кетерме ёлюб,
Халаллыкъларын кавказлылары.

Ол Россияны керти кенг джюреги болгъан уланы эди. Аны юсюнден кёб кере джаза тургъанды бизни Къайсын. Ол 1957 джылда Нальчикде чыкыгъан «Мени хоншуларым» деген китабны 52 бетинде басмаланган «Къарылгъач» атлы назмусун да фрунзечи тенги С. Фиксинге атагъанды. Ол былай бошалады:

Къарылгъач да суймейд уя этерге
Адамсыз джерде, къара ол сейирге!..

Сергей Фиксин да атагъанды Къайсыннга джюрегини теренинден чыкыгъан джылы сёзлерин. Поэтни «Эртдегили тенгим» деген назмусунда быллай сёзле бардыла:

Тюбешген эдик Хорламны джылында,
Сегиз джыл джашадыкъ туз дам юлешиб,
Таулу поэтни кенг махтауундан
Хапар айтады дуния, эшитиб,

Айтсам да мен сёзюмю джюрегимден,
Джанган отха сернек не кьошар?
Минги Тау бла Ала Тау аны юсюнден
Мени ючюн айтсынла хапар...

Эки поэтни араларында шохлукъ, тюзюсюн айтсам, кьарнашлыкъгъа кёчюб бошагъан эди. Мен анга кесим да шагъатма. 1975 джыл сентябрда Къыргъызыстанда совет литератураны кюнлери бардырылгъан эдиле. Фрунзеге келгенлей, Къайсын салыб Фиксин-леге джетгени эсимдеди. Мени кьонакъ юйге джиберирге унамай, Сергей Андреевич, сен сельсоветде джашарыкъса, деб накъырда этиб, юйюнде кесини кабинетине джарашдыргъан эди. Мени юй бийчеси бла кеси, джашлары Саша бир-бирлерине ышанмагъанча кемсиз эте эдиле. Байрамгъа келгенле ызларына къайтхандан сора да сау ийыкъны джиберирге унамай тургъанлары эсимдеди. Кете башлагъанымда уа, бууунундан сагъатын тешиб, юсюне джаздырыб, менге сауыгъагъа берген эди. Бюгюн да джюрютеме аны. Хар заманда, ол сагъатха заманны билирге къарагъаным сайын, Сергей Андреевични эсима тюзюреме, аны огъурлу кёзлерин кёргенча болама.

Талай джыл болду мени биринчи наставнигим, фахмулу орус поэт ёлгенли. Алай а шохлукъ юзюлмейди. Энди аны юйдегиси бла барыб-келиб джашайбыз. Бу джол Фрунзеге баргъанымда да, къыргъыз, къарачай тенглерим кюрешселе да, бизге кел деб, мен кьонакъбай ауушдурмадым. Александр Сергеевич Фиксин Фрунзеде пединститутну деканы болуб ишлейди. Джюрегини кенглиги, халаллыгъы атасына ушайды. Джетгенлей огъуна, гокка хансла да алыб, мен да, Саша да Сергей Андреевични къабырына бардыкъ. Къызыл сослан таш эсгертмеден ол сау заманындача къараб турады...

Бусагъатда Саша, джарашдырыб, кеси редактору болуб, атасыны «Держу ответ» деген алаамат китабын чыгъаргъанды. Аны 129-чу бетинде С. Фиксин, Я. Шиваза, мен къачан эсе да бирге тюзген сурат да барды. Китабны ал сёзюн халкъ поэт А. Токомбаев джазгъанды. Аны баш магъанасы да халкъланы кьарнаш шохлугъуду.

Фрунзе шахарда быйыл чыкыгъан «Бюсюреу» китабымы къыргъызчагъа кёчюрген поэтлеге тубедим. Эртдегили шохларым бла да джолукъдум. Мен ёмюрде

да унутурукъ тюлма Джек Лондонну, Николай Тихоновну, Олесь Гончарны, Илья Ильфни, Евгений Петровну чыгъармаларын кыргъызчагъа кечюрюб тургъан, суратлау сёзню чемери Сагъымбай Ерматовну, Культураны министерствосуну джууаблы кьуллукъчусу, белгили литературовед Санарбек Къарымшаковну, поэтле Ильгиз Гилязетдиновну, Будаибек Сабыровну джылы тубегенлерин. Санарбеклада кьонакъда болгъан кюн бютюн да сейир эди. Ары кьобуз согъа, джырлай билген адамла келген эдиле. Бусагъатда да кьулагъыма келгенча бола турады университетни доценти Усенбек Асаналиев, кьомузну согъуб, Токтогулну суйгенине этген «Алымкан» деген джырын джырлагъан ауазы. Ол кюн джырчыла бла назмучуланы эришиую болду. Усенбек, сен согъамыса, деб меннге кьобузну узатханында: «Жок Сиз кьомузчу, мен кымызчы», — деб кыргъызча накъырда эте, кымыз пиаланы кёргюздюм. Джыйылгъанла кюлюб, харх болуб, сора сёзню келме кьой, акъын болсанг, айтыш керек, деб кьадалдыла. Алайда туудула «Тенгими юйюнде» деген назмуну тизгинлери:

Халкынг кыргъыз,
Ичгенинг кымыз,
Насыблыды сени тёлюнг,
Чомарт кьолунг,
Джарыкъ джолунг,
Ала Тауунг, Исси-Кёлюнг.

Таурух, джомакъ
Айтыб, ушакъ
Этдик, джукъу кетиб кери.
Огъур сырынг,
Булбул джырынг,
Сейир болдум тангнга дери.

Къызыл гюллю,
Чыпчыкъ кёзлю,
Алтын кюнлю, кюмюш айлы.
Джеринг джандет,
Татлы шербет,
Джылы кышлы, салкын джайлы.

Халкынг кыргъыз,
Ичгинг кымыз,
Къучакъ кердинг алтын кюннге.
Дос Санарбек,
Халал джюрек,
Ёмюр кьарнаш болдунг меннге.

Аллай кюнле Фрунзе шахарда дагъыда болдула. Хар тюбешиуде къыргъызстанчыла, къарачай танышларын, тенглерин соруб, багъалата эдиле. «Вечерний Фрунзе» газетни редактору корейли Г. П. Огай Къагъыйланы Баширге, Къыргъызстанны халкъ поэти Суюнбай Эралиев Мамчуланы Мустафаны эгечи Айшатны къызы Зинагъа, дагъыда ала кибик кёблеге салам айтдырадыла.

Джазыучуланы Союзуну правлениесини экинчи секретары, республиканы халкъ поэти Муса Джангазиев мени бла ушагъында ол былтыр Совет литератураны Ставрополь крайда бардырылгъан кюнлерин эсине тюшюрдю: «Бизни группа Совет районга кетген эди. Бара тургъанлай джол устабызгъа, къарачайлыла болгъан джерге джетсек, машинаны тохтатырса, деб тилейме. Сора, бара-барыб, бир гитче элчикни къатында машина сабырчыкъ болуб къалады. Чыкъсам, къарачайлыла. Къууаныб, бир-бирибизни тансыкъладыкъ. Мени ёмюрюмде эсимде тургъан бир зат барды. Къазауат бара тургъан кыйын заман эди. Мен Ошда комсомолну обкомуну секретары болуб ишлей эдим. Бир кюн бир джаш тиширычукъ, инджилиб, болушлукъ излей келди. Мен, аны юйге элтиб, ашатыб, хапар сорама. Атасын, анасын тас этиб айланган къарачай къыз болуб чыгъады. Аты Мариям эди. Менден тартынмасын деб, кесим барыб ишлеген кабинетимде кече къалыб турдум. Адамлары болгъан джерге джол айыргъанында, элтиб ашыргъан эдим», — деб, чачы чыммакъ болгъан поэт, джыламсыраб, хапарын бошады.

Республиканы башха халкъ поэти Насирдин Байтемиров да айтды анга ушаш бир хапарны. Аланы юйде тургъан таулу кишини аты Ибрагим болгъанды. Джармадан сора джукъ болмагъан заманда джангыз къабынларын аны бла эки юлешиб джашагъанларын айтады талай айны ичинде. Эки поэт да, ол адамланы кёрсенг, салам айтыб, къучакъла, деб аманат этгендиле.

Мени эртдегили тенглерими арасында алгъын литература бирлешликни члени, Къыргъызстанны Компартиясыны Ара Комитетини культура бёлюмюню тамадасыны заместители Аркадий Битюков энчи орун алады. Неңча кере барсам да, бек тансыкълаб, эрке-

летиб сёлешуученди. Бу джол аны болушлугъу бла Исси-Кёлде талай кюнню алаамат пансионатда солудукъ.

ИССИ-КЁЛДЕ

Эртдеден бери да Исси-Кёл Тянь-Шанны накъут-налмазына саналады. Аны ючюн джюрюй болур, Исси-Кёлге бармагъан эсенг, Къыргъызстанны кёрмегенсе, деген айтыу. Тюзюсю да алайды. Ол республиканы табигъатыны дуниягъа белгили джериди. Кеси да Фрунзеден кюн чыкъгъан таба 200 километр чакълы барыб, мийик къар тёппели Ала Тауну арасында орналгъанды. Узунлугъу 250 километр, кенглиги 65 километрди. Теренлиги 700 метрге джетеди. Сууу, тенгиз сууча, тузлуду. Къыш бузламайды. Тюбюнден джылы дарман суула чыгъадыла. Кёлге 80-дан аслам тау суу саркъады. Исси-Кёл кърал заповедникди. Былайы бютеусоюз курорт зонады. Кёлню тегерегинде 167 санаторий, пансионат, турбаза, пионер лагерь орналгъандыла.

Бурундан бери да Исси-Кёл географланы, джолоучуланы, поэтлени эслерин кесине бургъанлай турады. Аны юсюнден кёб таурух, джыр, назму, башха литература чыгъарма барды. Аланы ичинде Чингиз Айтматовну «Акъ кеме», Тугельтбай Сыдыбековну «Бизни заманны адамлары» деген китаблары энчи орун аладыла. Исси-Кёлню юсюнден назму этмеген къыргъыз поэт джокъду. Анга Къайсын Къулий улу да атагъанды «Исси-Кёлде» деген алаамат назму бёлегин.

Къыргъыз тенгизни дуниягъа кенг белгили этгенле уллу орус географла-джолоучула П. С. Семенов-Тянь-Шанский бла Н. М. Пржевальский болгъандыла.

Биз эртденбла эртде Фрунзеден Исси-Кёлге атландыкъ. Джол Аламедин, Кант, Иссык-Ата, Чу, Кемин районланы юслери бла барады. Былайлада да джашайдыла таулула. Тегерекде мюрзеу орадыла комбайнла. Аланы аргъы жанларында чюгюндюр, клевер сабанла, терек бачкала джашнайдыла. Кюн исси болса да, битим игиди, джер сугъарылгъаны себебли.

Джол Токмак шахардан ётюб, Быстровканы юсю бла барады. Былайда, Къазахстанны таулары бла

Къыргъызстанныкыла бир-бирлерине джууукълашыб, Боом ёзен башланады. Чу суу, боран-гылан этиуюн тохтатмагъанлай, джагъалагъа кёмюк ата, сейир джырын джырлай, сол джаныбызда саркъыб келеди. Темир джол, бир суу джагъагъа джууукълашады, бир кириш къаялагъа ёрлейди. Быллай ариу ёзенни 30 километр чакълы бараса. Андаң сора биягъы таула, эки джанына туруб, джол береди. Исси-Кёл котловина башланады. Тенгизни джагъасындагъы пристанлы Рыбачье шахардан сол джанына барабыз. Джюзден артыкъ километрлик джол джагъаны барыб турады. Онгда кём-кём кёл, солда къарбаш таула. Аллыбызгъа элле Сары-Къамиш, Тору-Айгъыр, Тамчы, Чокъ-Тал, Орнек, Чон-Сары-Ой, Долинка тубейдиле. Ма Исси-Кёлню эм ариу, эм белгили курорт шахары Чолпон-Ата. Аны юсюнден кёб сейир зат айтыргъа боллукъду. Шахарны башындагъы таулада бир сейир тёппе кёрюнеди. Аны онг джаны къыз, кюн чыкъгъаннга бети айланыб, сол джаны къарт киши, кюнбатханнга къараб тургъанча алайды. Таурухда айтылгъаннга кёре, къачан эсе да мында джашагъан бир къартны джудуз кибик, суу суратча, Чолпон деб къызы болгъанды. Аны эки джигит суйгендиле. Ала къыз ючюн бир-бирлери бла сермешгенлеринде, Чолпон, кёкден тюшюб, орча этгенди. Тыялмагъанында уа, ёлюб къалгъанды. Аны кёргенлей, атасы да асыры къыйналгъандан джан бергенди. Ала экиси да бир тау болуб къалгъандыла. Аны аты Чолпон-Атады. Шахарны аты да андан аталгъанды. Джылы кюн, таза тау хауа, джашил ёсюмлюкле, алаамат пляжла, тенгиз суу, дарман суула, дарман батмакъла курортну атын кенг белгили этгендиле. Эндиги Чолпон-Ата Исси-Кёл областны азыкъ этиучю промышленность аралыкъларындан бириди. Кёб этажлы юйле, тау тёппелеге эришгенча, кёкге мийик чыкъгъандыла. Больница, санаторийле, школла, тюкенле, сабий садла бютюн сейир этедиле курорт шахарны. Мында белгили къазах джазыучу Мухтар Ауэзовну музейи, театрла, аэропорт бардыла. Шахар областны, республиканы шахарлары бла алаамат асфальт джолла бла байланыбды. Джыл сайын бери келиб, санаторийледе, пансионатлада, пионер лагерледе, турбазалада 300 мингден аслам адам солуйду.

Чолпон-Атада пансионатда биз сегиз кюн солу-

дукъ. Пансионатны ичинде «Смена» пионер лагерь орналгъанды. Тенгим Санарбек Карымшаковну джашчыгъы Алишер бла къызчыгъы Чолпон мында болгъан хапарларын айтхан эди, Фрунзеде юлерине баргъаныкъда. Биз тенгизни джагъасында коттедже тюшгенлей, гитче шохчукларыбызгъа бардыкъ. Экиси да алакат окъугъан, ариу халили сабийледиле. Мен ол джашчыкъны юсюнден хапар айтыргъа излейме. Аны аты бютеу къралда да белгилиди. Нек десегиз, ол 7 джыл болгъан заманында огъуна «Къалай джазылады Кюн деген сёз?» атлы кинофильмде баш рольну — Аманат деген джашчыкъны рольну — ойнагъанды. Аны белгили къыргъыз джазыучу Шукурбек Бейшеналиевни «Аманат» повестине кёре «Киргизфильм» киностудия салгъанды. Ол ара телевидение бла да кёргюзюлгенди. Джашчыкъны юсюнден суратлары бла бирге «Экран» журналлада, республиканы «Новости кино» рекламасында, «Советтик Къыргъызстан», «Советская Киргизия» эмда башха газетлеринде кёб материал басмаланганды. Фильм Къорумду деген элде алыннганды. Алишер бла мен фильмни кадраларында кёрюннген джерледе айландыкъ. Джашчыкъ мени бла ушакъларында кёб сейир зат айтды.

Бир кюн экибиз да Къорумдуда, кинофильм алыннган джерде, кетиб баргъанлай, Алишер эсине тюшюреди, мазаллы къаяны къолу бла кёргюзе: «Назир аке, ма былайда башлагъан эдиле кинону алыб. Повестни сюжети былайды. Мен рольну ойнагъан Аманат деген гитче джашчыкъды баш герой, аны атасы геолог, къаядан кетиб ёледи. Анасы экинчи кере эрге чыгъыб, джашчыкъ къарт анасы, къарт атасы бла къалады. Ол фахмулу къомузчу болады. Район, область олимпиадалада хорлаб, республика эришиулеге къошулады. Аны телевидение бла кёргюзедиле. Телевизоргъа къараб тургъан анасы, атын, тукъумун айтханларында, аны таныды. Ол, эринден да тилеб, устазлыкъ этген композиторгъа барады, джашчыкъ бла танышдыр, деб тилейди. Джашчыкъ композитор бла кёрюшмей тургъан кёзюуде Аля деген тиширүүда турады. Ол а, кеси билмегенликге, аны алгъыннгы анасыды. Ачыусунуб, узакъдан келген анасына болгъаныча керти хапар айтады. Анасыны кёлүне киреди. Врачла джетиб, болушадыла. Сора джашчыкъ, джазыкъсыныб, анасы бла шох болургъа излейди.

Экинчи кюнюнде огъуна биринчи кере анам деб башлайды. Артда ала бютеу юйдегилери бла бирге къартагъа келедиле. Алгъы бурун ала ышанмагъанча да этедиле, артда джарашыб, джумушаб, джашчыкъны шахаргъа алыб кетерге эркинлик бередице.

Ара телевидениени заказы бла алынган «Къалай джазылады Кюн деген сёз?» атлы фильм 1978 джылда салынганды. Сценарийни автору В. Малиновскаяды. Салган режиссёр Къыргъыз ССР-ни махтаулу искусство къуллукъчусу У. Ибрагимовду. Ойнагъанла СССР-ни халкъ артисткасы Б. Кыдыкеева (къарт ана), Къыргъыз ССР-ни халкъ артисткасы Дж. Сейдакматова (джырлаучу), Къазах ССР-ни халкъ артисти М. Мусин (профессор), артистле М. Маниязов (къарт ата Нурак), Т. Темиркулов (Бакир), дагъыда башхаладыла», — деб джашчыкъ хапарын бошайды.

Алишерге Къорумду ёмюрлюкге дери, сейир джер, багъалыды. Аны хар ташы джюрегинде, эсинде джашайды. Къалай уллу сезим барды сабийледе. Ала джууаблылыкъны терен ангылайдыла, джюреклерин бла эте тургъан ишлерин керти суйселе. Алишер ролюн бек суйгенини юсюнден бюгюн да сейирсиниб хапар айтадыла артистле.

Талай кюнден Чолпон-Атада республиканы артистлерини, композиторларыны, суратчыларыны, джазычуларыны семинары болду. Ары Алишер да, мен да чакъырылдыкъ. Аны «Къалай джазылады Кюн деген сёз?» фильмде ойнагъан артистле, къучакълаб, уппа этиб, бир-бирине джетдирмей, эркетете эдиле. Алайда бир сейирсинир зат болду. Арбазда Алишер, анасы Роза, атасы Санарбек, бизни сабийле Мадина бла Тимур, сюелиб тургъанлай, Роза джашчыгъына: «Майна-майна, атанг, сени эслеб, келе турады», — деб къолу бла кёргюзе, артистлени джоппу джыйылыб тургъан джерлери таба къарады. Биз, тобасто, атасы ёгеси болурму, дегенча сейир болдукъ, арлакъдагъы къатыбызда турады да, огъесе Алишер Санарбекни джашчыкъны кинофильмде ойнагъан заманда атасы болгъаны эсибизден чыгъыб кетген эди...

Исси-Кёл областны биз талай районунда болдукъ. Тюп районну Фрунзе атлы совхозунда малкъарлыла да джашайдыла. Къорумдуда пансионатны директору Чабдаров Музафирди. Мындан узакъ болмайын орналгъан белгили 54-чю ат заводда Т. Хочиев къойчуду.

Махийладан, Кучмезладан талай адамгъа джолукъ-дум. Къарачайлыла да джашайдыла областны шахарларында, эллеринде. Биз аланы Пржевальскеде, Джети-Ёгюзде, Чолпон-Атада кёрдюк.

Джети-Ёгюз районну Покровка элинде «Коммунизм» колхозну председатели, Социалист Урунууну Джигити, КПСС-ни райкомуну бюросуну члени Анна Тихоновна Юматова мени бла ушагъында алгъын биргесине ишлеб тургъан, бусагъатда халкъ депутатланы Къарачай-Черкес область Советини исполкомуну председатели Хубийланы Исламны джашы Владимирни багъалатыб сёлешди, исси салам айтдырды, унутма-сын, биз аны унутмайбыз, деди.

КЪАЛАЙ СЕЙИРДИ ТАБИГЪАТ!

Исси-Кёл табигъатны таурух кибик кюзгюсюдо. Анда бютюн ачыкъ кёрюнеди джерни ариулугъу, мийиклиги да. Къайыкъ бла кёлню ортасына джетиб, ызынга къарасанг, акъбаш таула къыбылада, шималда да, сууда да кёрюнедиле. Чыммакъ тенгиз чаукала, толкъунлагъа къанатлары джете учадыла. Кёлню сууу тохтаусуз ууакъ чайкъалыб турады. Бир сейир джыргъа ушайды аны тауушу. Ол, мени кёлюме келгеннге кёре, джюрекни адам айтыргъа излеб тургъан таша джырына ушайды. Анга тенг зат табхан къыйынды. Къуру сезимден къуралгъан симфонияды. Аны ючюн айтхан болур Къайсын «Кёлге сёз» деген назмусунда:

Исси-Кёл! Сен
сейирликни джыры,
Табигъат къууаныб
джырлаучу.

Къыргъыз тенгизни ариулугъу, уллулугъу, джылылыгъы да бирча таурухлукъду. Аны тегерегине айланмай чыдагъан къыйынды. Биз Чолпон-Атада Исси-Кёл «Рембыттехника» заводну директору Хубийланы Юсюб бла тенгизни тегерегине машина бла айланыб чыкъдыкъ. Джолну узунлугъу 500 километрден аслам болду. Джолда кёб сейир затла бардыла. Аланы арасында Ананьево элде Совет Союзну Джигити, 1941 джылда Москваны къоруулай ёлген панфиловчу Н. Ананьевге эсгертме салынганды. Кёб болмай мын-

да джигитни музейи да ачылгъанды. Джаркъынбаево, Конкино да Совет Союзну Джигитлерини атларын джюрютедиле. Тон районну аралыгъына белгили кыргыз поэт Жомарт Бокомбаевни аты аталгъанды. Пржевальск шахардан узакъ бармай, тюз тенгизни джагъасында уллу орус географ, джолоучу эмда Орта Азияны тинтиучю Н. М. Пржевальскийге мазаллы эсертме салынганды. Былайдады аны музейи да. Энишге къарасанг, пристань, кемеле, къайыкъла кёрюнедиле кёлню кюзгюсюнде. Аланы гудок тауушларын эшитесе. Кими Рыбачьеге тебрей тура, кими да андан келеди. Деппанны башында Россияны махтаулу уланыны къабыры. Аны къатында сослан къаяладан ишленген эсертмеси. Къаяны тёппесинде джезден ишленген тау къуш экалипт бутакъчыкъны къабыб турады. Къаяны бет джанында — Н. М. Пржевальскийни барельефи. Дунияда кёб тюрлю таулары, тюзлени, суулары кёрюб келген алим, Исси-Кёлге джетгенінде, аны ариулугъуна бек сейирсингенди. Ол, къаты ауруб, ёле башлагъанында, мени амалы болмагъанча былайда, Исси-Кёлню джагъасында, асырагъыз, деб тилегенди. Аны осиятын къабыл этгендиле. Къабырыны юсюнде да, кеси тилегенча, джолоучу Н. М. Пржевальский деб джазылгъандан башха зат джокъду. Андан сора Къаракъол шахаргъа аны аты аталады. Пристань да Пржевальск болгъанды. 1893 джыл эсертме салынганды. Музейи дунияда да эм бай, эм сейир музейлени бирине саналады. Ол къуру таулары, тюзлени суюб къалмагъанды. Аны эм бек суюгени адамла болгъандыла. Алим хар миллетни энчи джашауун, турмушун, тин хазнасын, культурасын да терен билирге излегенди. Музейге кирсенг, артыкъ да терен ангылайса ол джанын. Кыргызлыла, монголлула, таджиклиле, кытайлыла, дагъыда башха миллетлени адамлары анга джылы тубегендиле.

Кёлню джагъасындан кыбыла таба тау ёзеннге кетиб барады джол. Алгъы бурун тегерегинг саргъалыб тургъан тюз, дуппур джерди. Къараб-къарагъынчы, хар зат тюрлениб, джап-джашил тау ёзеннге кириб къаласа. Къып-кызыл джети мазаллы къая, онг джанында, башларын кёкге тиреб тура. Аланы юсюнден сейир таурух джюрюйдю. Эртде-эртде бир кишини юч уланы, кёб малы болгъанды. Къарнашла шох джашагъандыла. Бир кере скрюуде 7 тана тас болады.

Арадан талай джыл озуб, танала ёгюзле болуб къайтадыла. Аланы юлешалмай, къарнашла туююшедиле. Туююшню тохтатыргъа деб, ол тийреде джашагъан бир билгич къарт билгич таягъы бла тау ёзеннге айланган джерде ташха тартады. Терк огъуна, малланы юлешалмай къызыл къан тёге тургъан къарнашла къараб тургъанлай, 7 ёгюз да къып-къызыл къаяла болуб къаладыла. Къарнашладан бла аланы туудукъларындан тёгюлген къан джерни къызартхан кёзлеуле, исси гара суула болуб чыгъадыла. Къарнашланы джараларын сау этерге джангыз джерден чыкъгъан дарман кёзлеуле джарагъандыла. Ма бу джерни атына андан аталгъанды Джети-Ёгюз деб. Былайы энди къралда адамланы аурууларын бакъгъан белгили курортду.

Джети-Ёгюз Пржевальскден 28 километрни Терскей Ала Таугъа кириб, 2200 метр мийкликде орналгъанды. Хауасы тазады, кюн хаман да тийгенни орнундады. Джел болмайды. Дарман суулада родон кёбдю. Ала кёб тюрлю аурууладан багъадыла. Курортда бир джолгъа 300 адам солуйду. Ариу тау ёзен, тегереги мийик къаяла. Чыммакъ шоркъалы Джети-Ёгюз суу тап-тазады. Джагъаларында къая гюлле джашнайдыла. Ёзен, сыртла да нызы терекден топ-толудула. Къыбылада, суу чыкъгъан джерге къарасанг а, башлары булутлагъа бугъуна да, кёрюне тургъан къар тёппелени эслейсе. Бу гитче курортчукъда уллу къралыбызны кёб миллетлерини адамлары солуйдула. Былайдан адамны кетери келмейди. Джашил чегетле, кём-кёк суу, аны акъ толкъунлары, къып-къызыл къаяла, кёзюнгю къууандырыб, кеслерине байлайдыла. Ингирги кюнню таякълары, къызарыб тургъан Джети-Ёгюзню башы бла, саукъалды айта, ёзгеннге сёдегей бурулуб тюшген заманда, биз курортдан кетдик.

АДАМ НАСЫБЛЫ БОЛУР ЮЧЮН

Исси-Кёлно джагъасында Ала Тауланы арасында орналгъанды Къыргъызстанны белгили курорту, таурухланы сейирлик уясы Чолпон-Ата. Сабийлигими республикасына келгеним сайын мен бери къайтмай къалмайма. Былайыны табигъаты джылны къайсы чагъында да ариуду. Тёппелери булутладан мийикде

агъара тургъан таулары ичинде булбул ауазлы, кенгден къарасанг домбрагъа ушагъан кыргыз тенгиз джырлайды. Теренлиги 700 метрди. Суу асыры кекден бояу тегюлгенчады. Ичиндеги тенгиз сууду. Аны ююне тубюнден родон, башха дарман суула да чыгъадыла. Энди былайы бютеусоюз курортха саналады. Джыл сайын санаторияларында, пансионатларында, солуу юлеринде джюз мингле бла адамла солуб, саулуклары тюзетедиле. Аланы арасында адабиятны, искусствону кзулукчулары, алимле, космонавтла, спортчула да боладыла. Социалист Урунууну Джигити, Ленинни эмда СССР-ни Кърал саугаларыны лауреаты, Кыргызстанны халк джазыучусу, академик Чингиз Айтматов кесини «Емюрден да узакъ созулады кюн» атлы романын Чолпон-Атада джазганды. Мында «Кек-Исси-Кёл» деген санаторийде космонавтла солучандыла. Дунияны ат спортуну чемпиону Елена Петушкова, бусагъатдагы атын былайда 54-чю ат заводдан келиб алганды. Джерни ююнде айтылыб тургъан къзах джазыучу Мухтар Ауэзов былайда джашаганды. Энди аны музейини эшиклери джамагъатха ачылгъанлай турадыла. Алай бла былайлары эм ариу табигъаты болгъан джерлени бирине саналады. Аны ючюн айта болурла, Исси-Кёлге бармагъан эсенг, Кыргызстанны кермегенсе, деб. Бу кёл Орта Азияны Къара тенгизи болуб бошаганды. Кыргыз тенгиз, 1986 джылда былайда Айтматовну башчылыгы бла дунияны кралларыны адабият бла искусство кзулукчуларыны ядер сауутну кзурутуу бла къзауатны болдурмазгъа аталгъан халкъла арасы форуму бардырылгъандан бери аты кенг белгили болганды.

Ноябрь айны аягында, мен кесими экинчи туугъан джериме баргъанымда, Исси-Кёлню керюрюм келди. Эртденликде Фрунзеден джолгъа атландым. Арадан эки-юч сагъат кетиб, таулары бир-бирлерине джуууклашхан джерине джетдим. Къарамым тегерекни куршалаб тургъан мийик таулары кызыл къаяларына бурулады. Бара-барыб, джол Боом тарына джетиб, онг джанына айланады. Джолну сол джанында Тянь-Шань таулары буз, кър, къая дорданларын чачыб келген Чу суу шуулдайды. Аны боран-гылан эте келген кюмюш шоркъалары джагъалагъа, инджи мынчакълача, хазна бюркедиле. Бир къарасам, ала джуу-

ашланыб, кёксюлдюмден джашилге тарта, мыдах саркыгъанча кёрюнедиле. Некди экен ол алай? Эшта, тенгизге джетмей къаллыкъларына джарсый болурла. Чу Къыргъызстанны суусаб болуб тургъан тюзлерини будай, шекер чюгюндюр, кендир, кенаф, клевер сабанларын, терек, джюзюм баччаларыны суусабын къандырыб, джашнатады. Ат-Башы, Уллу-Чу каналла къаллай бир арыкыгъа суу юлешедиле. Чу эки республиканы къанатларыча болуб бошагъанды. Барабарыб ол Къазахстанны къум тюзлеринде тас болуб къалады. Боом тарында саркыгъан заманда Чу туура бизни Теберди суубузгъа ушайды. Уллулугъу уандан да абаданды. Тазалыгъы, кёклюгю шашмай анга ушайды.

Тар ёзенни кыбыла таба барады асфальт джол. Сол джанымда Чу, онг джанымда къаялагъа илиниб турады темир джол. Башымда тау къушла ётгюр къанат кереди. «Волгабыз» Къызыл кёпюрге джууукълашханлай, бир ачы таууш чыгъады. Бурулуб къаракъынчы поездни бугъасы, тегерекни зынгырдатыб, кёк кюкюрегенча, тюз къатыбыз бла кёпюрге кирди. Ол Къобан сууну юсюнде Дууут ёзеннге айланган джерде къызыл кёпюрге ушайды. Джол мийикден мийикге ёрлеб барады. Алай болса да чайыр джолда машиналагъа тыйгыч джокъ. Ала чепкен сокыгъанча джюрюйдюле.

Рыбачийге тюшде джетдик. Бу сахарны тенгиз порту бла темир джол станциясы бир-бирлерине тирелиб турадыла. Мен къыргъыз тенгиз бла саламлашама. Табигъат былайда чомарт тюлдю. Ёсюмлюкле кытдыла. Джауум кёлню кюн чыкыгъан джагъасындан он кере аз джауады. Чабакъчыланы сахары джеллени ауузуду. Аны ючюн болур, былайы къуу джерлеге ушайды. Тенгизни Къытай таба джагъасында областны аралыгъы Пржевальск сахарны тегереклеринде ханс да, чегет да, джайлыкъла да, джап-джашил кийиниб, керпелениб джашнайдыла. Бир кёлню эки джагъасы эки тюрлю дуниягъа ушагъаны сейир тюмлюдю.

Рыбачийден Чолпон-Атагъа баргъан, узунлугъу 100 километрден аслам болгъан джолгъа чыкыдыкъ. Машина тенгизни сол джагъасы Кюнгей Алатауну этеги бла кюн чыкыгъан таба барады. Сары-Къамыш, Тору-Айгыр, Тамчы, Чок-Ал, Долинка элени тан-

сыкълай озама. Толкъунланы шууулдагъан тауушлары бла моторну гюрюлдегени бир-бирлерине къошулуб, сейир симфония туады. Сол джаныбызда тау сын-джырны акъ джитилерини башында акъсылдым бутучукъла бла онг джаныбызда кёлню ууакъ толкъунларыны юсюнде чыммакъ къанкъазла джюзедиле. Къыргъыз таулада джолоучулукъну, нек эсе да, мен уллу саугъагъа санайма. Эшитген бла кёргенни арасы узакъ болгъанын, бери келсем, артыкъ да терен англайма. Къалай аламатды, эски таулада джангы джашаугъа къууана, Н. В. Пржевальский бла П. П. Семенов-Тян-Шаньскийни ызлары бла баргъан.

Кюн батаргъа кёб къалмай, биз Чолпон-Атагъа джетдик. Турмуш комбинатны директору Хубийланы Къасымны джашы Юсюб кабинетинде эди. Саламлашыб бошаб, биз тынчлыкъ, эсенлик сорушдукъ. Юсюбно ким болгъанын билирге суйген болса, бир-эки сёз айтыб къояйыкъ. Ол 1938 джылда Зеленчук районну Къызыл Октябрь элинде туугъанды. Сабийлиги Чу таланы Беловодское элинде ётгенди. Онунчу классны да алайда тауусханды. Артда Фрунзеде Къыргъыз Кърал университетни экономика факультетин, ызы бла Алма-Атада аспирантураны джетишимли бошагъанды.

Ю. Хубий улу Къыргъыз ССР-ни турмуш управленесинде Исси-Кёл область бирлешлигинде, турмуш комбинатларында онбеш джылны къуллукъ этиб келеди. Арт он джылда ол Исси-Кёл областны Пржевальск, Рыбачье, Чолпон-Ата шахарларында джашайды, суйген ишинде урунады. Ол «Рембыттехника» заводну директору болуб 1984 джылгъа дери ишлегенди. Къайда да болсун, не ишни да этсин, кесини коммунист борчун, уллу джууаблылыкъын терен сезиб, махтаулу урунады.

Мени бла ушагъында ишини юсюнден Юсюб былай айтады:

— Мен бу ишге кёчгенли, юч джыл болады. Ишим тынчды десем, ийнанма. Партияны XXVII съезди турмушну ишчилерини алларында уллу джууаблы борчла салгъанды. Аланы толтурур ючюн, кёб кюреширге керекди. Джангыртыу хар инсанны ишин иги, халисин ариу этерин излейди. Къысхача айтсам, адам насыблы болур ючюн, биз не къарыуубузну, не билимбизни аямай кюреширге борчлубуз.

Бизни курортха къралыбызны джер-джеринден саулукъларын бакъдырыргъа, солургъа деб джыл сайын кёб адам келеди. Адамны саулугъу игилениб, халы джарыкъ, юсю-башы омакъ, таб, джарашыу болса, джюреги къууанчдан толады. Аны алай этиуге биз да тыйыншлы юлюш къошабыз. План толгъан игиди, адамны мураты толгъан алапатды. Биз адамланы муратлары толурун излейбиз, — дейди сёзюню аягъында Ю. Хубий улу.

Комбинатда 600 адам барды. Ала 10 цехде бла турмушну 13 юйюнде ишлейдиле. Кеслери да тенгизни джагъасында 150 километрге созулгъандыла. Урунуу коллективлени арасында кенг джайылыб баргъан социалист эришиуде Боташланы Магомет тамадалыкъ этген аякъ кийим тикген цех хорлайды. Юс кийим трикотаж, сурат алыу цехлени ишлери да аман тюлдю. Хар цехде, турмуш юйде джангыртыуну тамалында къуралады иш.

Партия организация (секретары Иван Павлович Бенград) производствону игилендириуге, адамланы коммунист халиге юретиуге таймаздан къайгъыргъанлай турады. Комбинатда 44 коммунист барды да, ала башхалагъа юлгю боладыла. Къурау, политика юретиу, идеология иш тыйыншлы дараджагъа чыкъгъанды. Ата джуртха суймекликге, халкъланы кърнаш шохлугъуна кертиликге юретиу энчи орун алады. Сёзсюз да болушады ишни таб къураргъа шохлукъгъа, кърнашлыкъгъа тыйыншлы эс бёлюннгени. Коллективде къыргъызлыла, оруслула, украинлыла, къарачайлыла, немцалыла, малкъарлыла, эрменлиле, дагъыда башха халкъланы къызлары бла джашлары, биригиб, эгеч, кърнаш болуб урунадыла.

Джаш тёлю комсомолну комитетини башчылыгъы бла (секретары Гульнара Алимерова) тири кымылдайды. Сынамлары уллу болгъан устала джаш ишчилени чемерликге юретедиле. Алай бла тёлюлени арасында байлам бегиб барады. Джангыртыу къалайда да кызыу джюрюш алгъанды. Сегиз коллектив, бригада джорукъ бла уруна, ишни ахыр болумун игилендирир ючюн кюрешеди.

Арадан эки ай ётюр, Къарачай шахарда кече, Исси-Кёл областда ишлеген, Социалист Урунууну эки кере Джигити Ташданбек Ахматовну юсюнден телевизор бла бериуге къараб тургъанлай, телефон зынгырдады.

Алсам, Нарсанада санаторийден Хубийланы Юсюб сөлешеди. Тынчлыкъ-эсенлик хапар айтхандан сора, мен аны коллективини къалай урунганын билирге изледим. Мени сорууларыма джууаб эте, ол былай айтды:

— Онекинчи бешд жыллыкъны биринчи джылыны планын болджалдан алгъа — декабрны 22-не толтургъанбыз. Джыллыкъ план 103 процентге баджарылгъанды. Пландан тышында этилген ишни багъасы 30 минг сом болады. План бла файдабыз 150 минг сом болургъа керек эди. Бу кёргюзюм 180 минг сомгъа джетгенди. Иш къоратыу ёсгенди. Затны асыулугъу игиленгенди. Джетишимлерибиз ючюн бизни коллектив, социалист эришиуде хорлаб, партияны обкомуну, халкъ депутатланы область Советини исполкомуну, облсовпрофну эмда ВЛКСМ-ни обкомуну кёчюучю Къызыл байрагъы бла саугъаланнганды.

УРУНУУ БЛА УЧУНУУ

Джайгъы кюнню биринчи таякълары кюмюш чыгъы джылтырагъан джерге алтын джарыкъ тегедиле. Дууут сууну шууулдагъаны тегерекде шошлукъну бузады. Машина, тикледе ауур гюрюлдей, Джалпакълагъа таяныб барады. Аны тауушу бла сууну джыры, бир-бирлерине къошулуб, сейир симфония тууады. Салкъын аязчыкъда гокка ханслы биченликле чайкъаладыла. Къаяланы тешиб чыкъгъан чокъракъ кёзлеу, мийик булутладан хапар айта, джолну кёб тюрлю бояулу ташчыкъларын джуууб озады. Былайда бет, къол джууаргъа тохтау адетди. Биз да тохтайбыз.

Табигъатны ариулугъундан кёзюмю аламай, Джалпакъгъа чыкъдыкъ. Къыбыла табада Кавказны Баш сау сынджырыны акъкъанат тёппелери кёрюнедиле. Ала чууакъ кёкде учуб баргъан турна сюрюуге ушайдыла. Джол дуппурну къаты бла онг джанына айланады. Къараб-къарагъынчы биз «Къумуш» совхозну Къасайланы Азана тамадалыкъ этген ючюнчю номерли сют-товар фермасына джетдик. Малчыла, ийнек саууб бошаб, стауатда турадыла. Мен хапарын

айтыргъа излеген Хубийланы Хусей да мында. Саламлашыб, тынчлыкъ, эсенлик соруб, ишни юсюнден ушакъгъа кёчдюк.

Алгъы бурун ферманы тамадасы бла сёлешеме. Ол алчы саууучуну юсюнден хапар айтады:

— Хусей бла мен бирге ишлегенли онбеш джылдан атлады. Ахыры биллик эсем, сынаб, билиб бошагъанма. Керти коммунистди, ашхы адамды, джигер малчыды. Ишленмеклиги, намысы уяты да юлгюге айтырчады. Хар бешджыллыкъда эки бешджыллыкъ планын толтурады. Орта тергеу бла хар ийнекден джыл сайын 4000 килограмм сют сауады. Аны сорту биринчиге саналады, къалынлыгъы 3,6 — 4 процент болады, кеси багъасы пландан учузду. Джигерлиги ючюн Хусейге сый, махтау бериледи. Ол быйыл Къарачай-Черкесияны юч минг килограмм саугъан саууучуларыны клубуна президентге сайланганды, районну аллай клубуну советини да председателиди. Юч джылны мындан алгъа районда клубха член юч адам болгъан эсе, энди аланы саны отузгъа джетгенди. Бир джыл совхоз экибизни да Москвада халкъ мюлкню джетишимлерини Бютеусоюз кёрмючюне джиберген эди. Андан сора Джулдузлу шахарчыкъда космонавтла бла тюбешиуге элтдиле. Ол кюн ферманы коллективи Ю. А. Гагарин атлы къызыл байракъчыкъ, Хусей да знак бла саугъалангандыла. Талай медалы, кёб хурмет грамотасы барды. Бизни Хусей «Къарачай-Черкесияны уста малчысы» деген атны джюрютеди. Ол коммунист урунууну джигериди.

Хар алчы джаш тёлуге усталыгъын юретирге борчлуду. Х. Хубий улу бу ишни да иги баджарады. Кёрген кёргенин этеди. Ол эм алгъа юй бийчесин келтирген эди фермагъа, аны ызындан джашы Халисни. Ала экиси да бусагъатда бизде урунадыла. Тюзюн айтсам, ашхы юйдеги ёсдюреди. Абадан уланы Алий пединститутну физика-математика факультетин бошаб, Ахмат Къаяда устаз болуб ишлейди. Къызы Сафият да ол факультетни экинчи курсун тауусханды. Ючюнчю джашы Резван быйыл Совет Аскерге чакътырылгъанды. Алим 8-чи классны, Азамат 4-чю классны бошагъандыла. Бусагъатда джашчыкъла экиси да фермада аталарына, аналарына болушадыла. Джыл сайын каникулларыны заманында Джалпакъгъа келе тургъанлары себебли, ийнеклени сауаргъа, кютерге

да болушадыла. Саусала да алай сауадыла, ийнек-лени джелинлеринде сынгар тамчы кьалмайды. Ала башхалагъа контроль да боладыла. Ата сыры улана, ана сыры кызында. Бу сёзлени тюзлюгюн Хусейни балаларында эслеб турама. Ала Ата джуртубузну тыйыншлы инсанлары боллукъдула, урунургъа тырмашадыла. Чыбыкълыкда бюгюлмеген, кьазыкълыкда бюгюлмейди. Адамны насыбы урунуудады. Хусей насыблыды, — дейди Азана, джюрек толу разылыгъын билдире.

Къарачай районну сют-товар фермаларыны арасында баргъан социалист эришиуде онекинчи беш-джыллыкъны биринчи джылыны ал джарымында «Къумуш» совхозну А. Къасай улу башчылыкъ этген ючюнчю номерли фермасыны коллективи хорлайды. Сауучулары арасында биринчи орунну Хусей алады. Ол хар ийнекден план бла 1500 орнуна 1739 килограмм саугъанды.

Хусейге 52 джыл, аны урунуу джолуна 40 джыл болады. Сабийлиги кьазауатны кёзюнде болгъаны себебли, окъургъа мадар табмай кьалгъанына джарыйды. Алай болса да ол джангыз бир кюнню башын алдамагъанды. Огъурлу адам къачан эсе да болушханланы атларын энтда унутмай турады:

— Мен онбир джылымдан ишлеб башлагъанма. Къыргъызстанны Сокулук районуну «Джангы-Джер» совхозунда оруслула, къумукълула, къарачайлыла джашай эдиле. Бир-бирлерине болушханлары, татлы тургъанлары эсимдеди. Юч джылыны кьой кютгенме, джети джылыны суу салгъанма. Адам адамгъа джолдашды, тенгди, къарнашды. Мен аны кесими джашауумда сынагъанма. Мен джангы ишлеб башлагъан заманда бригадирибиз Атаев Селауатдин эди. Ол мени атымы орнуна Алтыным дей эди. Сора аллай адамны айтханын этмей къалай кьоярыкъ эдим. Джууаблы ишлеге, гитче болсакъ да, кесине джууукъ джетген Солтан деб бир къумукъ джашчыкъ бла мени джибериучен эди. Артдө бригадир Умаров Хазыри болгъан эди. Ол да асыулу адам эди.

1953 джылда бизни совхоз джибек маталлы бир сыйлы кендир битдириб башлайды. Ол а бек кыйын иш кёре эдим. Алай болса да адам этмезлик не барды. Джерни сюрюб, баразачыкъла тартыб, аланы араларында мийигирек джерчиклерине урлукъчукъланы

седебиз. Чынты кыйыны суу сугъарыу болду. Къулакълара ёсюучю тюз къамишчиклени ичлери, адаргы болса да, быргычыкъла маталлыдыла. Ма ол гитче затчыкъланы ичлери бла баразачыкълагъа суучукъну джибериб, алай бла суу салабыз. Кендирни урлукъчукълары болгъан джерге сууну кесин иерге болмай, тубю мылы тартарча этерге керек эди. Солтан да, мен да анга тюзелген эдик. Ишлеб, солургъа тохта-сакъ, къаныбыз кыызгъан заманчыкъ, къолубузгъа джез таз, къанга кесек, къанджал кыйыр тюше, даурбаз этиб, кёзюу-кюзюу чыгъыб «Лезгинкагъа» барабыз. Алай эте мен элде уста тепсеучюге саналдым. Махтанган этеди дериксиз, арт кёзюуде мен тепсе-меген тойну тойгъа санамай эдиле десем.

Къыш эди. Орамны кетиб баргъанлай, аллыма юч ат джегилген чана бла мени хаман да эркететиучю, адамла сыйын кёрген, белгили къуллукълара айланган къумукълу Мамахан Будунов чыгъыб къалды. Бизге хоншу Тёбен-Чуу элге барыб келейик деб тиледи. Джылы менден узакъ тамада болгъаны себбли, нек дерге тартыныб, миниб кетдим. Барсакъ, къумукълулагъа келин келиб, той чайкъалады. Ары къайдан эсе да бир артист джаш да къонакъгъа келиб тура. Айтханларына кёре, айланган, джюрюген джеринде тепсеу бла аны озгъан чыкъмагъанды. Къобузчу «Лезгинканы» согъуб, экибизни да бирге тепсерге чыгъардыла. Керти да уста тепсей кёре эдим джаш. Мында секирсе, къалай этгенин кёрюнчю, анда тюшеди. Къобуз да дженгилден дженгил согъады, даурбазла да, кёк кюкюрегенча, къагъыладыла. Джамагъат ёрге къобуб, ким озарыкъды экен деб къарайды. Биз да къарыуубузну аямай, жангызгъа барабыз. Сора бир заманда джаш арыб тохтайды. Мен бютеу кючюмю салыб жангызгъа барама. Къобузчуну къатында тургъан бош шиндикни юню арасына тартыб, джерге тобукъларымы уруб, ол халда тургъанлай, силкиниб, ёрге секириб, эки тобугъуму шиндикге урама. Секириб ёрге чыннгаб, шиндикни юсюнде бармакъларымда чанчылама. Дагъыда ёрге секириб, аягъым бла шиндикни аудуруб, тобукъларымы бюгюб, шиндикге тюшюб къалама. Адамла джетиб ёрге къобарыб, кёкге-кёкге атадыла мени. Мамахан а кёзлерими уппа этиб, къууанч тыбырлыды. Ол бир махтануу эте эди ол кюн: «Джаша, нечик уллу къууандырдынг бюгюн сен

мени! Не этейим мен сеннге? Айтхан эдим да бизни Хусейчик озарыгъын. Кёрдюгюзмю. Ма тепсеучю де-сенг, тепсеучю!» — деб мени бла махтанады. Алайда ёчню мен алдым. Мамахан бла ёчешгенле мыдах болуб къалдыла. Ызыбызгъа чана бла къайытыб келген заманда айтды ол ал кюнюнде Тёбен-Чууда ёчешгенин мен озарыкъды деб. Оздурсанг а, аякъларынгы сындырыб къоярыкъ эдим, дей эди, къууанчы джюрегине сыйынмагъан киши. Ол кюн ёмюрде да кетерик тюлдю мени эсимден, — дейди Хусей, джашлыгъын, къачан эсе да болгъан тойну кёзюне кёргюзе.

Учунмакълыкъды сауучуну джигерликни джарыкъ джолу бла алыб баргъан кюч. Аны джетишимлерини ташасы неди экен? Бу соруугъа этген джууабына кёре, ол урунууну, усталыгъын бек сюеди. Урунууда табады насыбын. Къыш трактор бла бичен, силос келиб габдешлеге салынады. Къатларында туруб, ызына джыймасанг, аш тёгюлюб, чачылыб, зыраф болады. Хусей эртден бешден кече бир сагъатха дери тынчылыкъ табмайды. Къошха келиб джатса, Къумуш Башында сют комплексе чыпчыкъ да къымылдамайды. Ашны, сууну заманында береди. Буюрулгъан кёзюуде сауады. Тынгысыз джюрек къалайда да белгили болгъанлай турады. Мал ашны джангыз бир килограммын зыраф этмейди.

Тёлю алыу джууаблы ишди. Аны тыйыншлы бардыругъа сауучу терен къайгъырады. Къозларгъа бирэки ай къалгъанлай, ол ийнеклеге мылы аш бермейди. Алай бла бузоула чарпымайдыла. Ийнеклени кефлери да игилей турады. Ала къозлагъандан сора 18 — 21 кюнден бугъагъа айланадыла. Ийнекле къачда эки-юч айны ичинде къозлайдыла. Тёлю алыу план артыгъы бла толады. Семиз ийнекле да кёб сют береди. Джаз кырдыкга чыкъгъанлай, джангырыб, сютге къайытадыла.

Малгъа ариулукъ джарашады. Бир къауум сауучула, тууарлагъа хыны-хуну этиб, къычырыб, сютлерин къачырадыла. Аллай затны Хусей бир кере да этмегенди. Сауучулары бирини ийнеги, къычырыкъдан, хахайдан къоркъуб, саугъанларында 5 — 6 килограмм сют бериб къояды. Артда Хусей келиб, ариу сёлешиб, сылаб, сыйпаб, саугъанлай, ийнек 15 — 16 килограмм береди. Ол усталыгъына керти, малланы суйген адамды. Аны юсюнден сау китаб джасанг

да тыйыншыды, дейди ферманы тамадасы А. Къасай улу.

Ингирге дери малчыла бла туруб, мен джолгъа атландым. Джалпакъ къачан да ариуду. Алай болса да ингирликде ол сейир таурухха ушаб къалады. Батаргъа баргъан кюнню алтын таякъларыны тюбюнде стауатда сауула тургъан ийнеклени мюйюзлери кёб турмай чыгъарыкъ джулдузлагъа узалгъанча кёрюнедиле. Минги Тау таурухлада айтылгъан мазаллы чыммакъ къушха ушайды. Былайда урунуу да, учу-нуу да башха тюрлюдю.

БАШЛАРЫ

ДЖИГИТЛИКГЕ КЕРТИЛИК

Сакълау	3
Морж ауушну джигити	44
Окъдан кючлю сёз	52
Пушкинни къабырын къутхаргъан таулу	56
Насыб джулдузну тюбюнде	60
Къарнашлыкъны тамырлары	64
Къанат кёкге, джюрек джерге байланыб	70
Къарда ызла	78

ЧОКЪРАКЪ КЕЗЛЕУ

Кюн кибик джюрек	83
Поэт бла таула	94
Чокъракъ кёзлеу	99
Чегем тауланы джулдузу	105
Джыр джол	118
Минги Тауну джырчысы	122
Бийчесын	126
Торгъай джангыз джырламаз	133
Къой джол	153
Ёрлеу	164
Шофёр	169
Джулдузну джарыгъы	178
Ётмек бла китаб	183

ДЖОЛЛА

Къойчуну хорламы	188
Биринчи устазымда къонакъда	191
«Россия» колхоз	195
Джашил чапракъны шахары	199
Исси-Кёлде	205
Къалай сейирди табигъат!	209
Адам насыблы болур ючюн	211
Урунуу бла учунуу	216

Хубиев Назир Ахияевич

ДОРОГИ

Повесть, очерки, воспоминания

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник А. Х. Выков

Художественный редактор М. М. Папшова

Технический редактор Н. С. Прыткова

Корректор Л. Х. Бытдаева

ИБ № 2425

Сдано в набор 02.04.90.

Подписано к печати 19.09.90.

Формат 84×108^{1/32}. Бумага офсетная № 2.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая.

Усл. печ. л. 11,8. Усл. кр.-отт. 12,4.

Уч.-изд. л. 12,0. Тираж 2000 экз. Заказ № 1587.

Цена 75 коп.

Ставропольское книжное издательство,

Карачаево-Черкесское отделение,

357100, Черкесск,

пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение,

357100, Черкесск,

ул. Первомайская, 47.

X 98

Хубиев Н. А. «Дороги». Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1990.— 224 с.

ISBN 5 — 7644 — 0277 — 8

В книгу вошли произведения, написанные автором за последние годы. Их герои — люди, воспитанные советским обществом, непримиримые ко всякой косности, настойчивые в достижении своих целей, наделенные высоким чувством дружбы, товарищества, любви.

84 (2 Карач.) — 4

X $\frac{4702280000 - 70}{M 159 (03) - 90}$ 64 — 90